

TANULMÁNY

TÁRSADALMI INTEGRÁLTSÁG, KULTÚRA, DEVIANCIA: A VALLÁS HATÁSA AZ ÖNGYILKOSSÁGRA MAGYARORSZÁGON*

MOKSONY Ferenc–HEGEDŰS Rita

Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia és Társadalompolitika Intézet
H-1093 Budapest, Fővám tér 8. E-mail: ferenc.moksony@uni-corvinus.hu

Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia és Társadalompolitika Intézet
H-1093 Budapest, Fővám tér 8. E-mail: rita.hegedus@uni-corvinus.hu

Összefoglaló: Kutatásunk célja azoknak az állításoknak az empirikus ellenőrzése volt, amelyeket Émile Durkheim fogalmazott meg bő száz évvel ezelőtt, s amelyek szerint (1) a protestánsok körében nagyobb az öngyilkosság kockázata, mint a katolikusokéban, (2) e különbség oka pedig a két felekezet eltérő mértékű *társadalmi integráltsága*. Eredményeink szerint a protestánsok valóban ma is hajlamosabbak az önpusztításra, mint a katolikusok, ez azonban *nem annyira gyengébb társadalmi integráltságuknak, mint inkább sajátos értékrendjüknek* tulajdonítható. Erre mutat, hogy a felekezeti különbségek nem tűntek el – sőt éppenséggel felerősödtek – a templomba járás gyakoriságának mint kontrollváltozónak a bevonása után. Ezenkívül, míg Durkheim elmélete alapján azt várnánk, hogy az egyházi szervezethez való kötődés erősségével párhuzamosan *csökkennek* a felekezeti különbségek, e különbségeknek éppenséggel a *növekedését* tapasztaltuk. Mindezek az eredmények arra hívják fel a figyelmet, hogy a társadalmi kapcsolatok hatásának megértéséhez nem elegendő kizárólag azzal a szereppel foglalkozni, amit ezek a kapcsolatok az integráltság erősítésében, az individualizálódás mérséklésében játszanak, hanem számolni kell azzal a szereppel is, amit az *értékek, normák, viselkedésminták közvetítésében* betöltenek. Ez nem csupán a társadalmi kapcsolatok hatásának komplexebb értelmezéséhez vezethet el, de segíthet közelíteni egymáshoz a devianciaelméletek két nagy típusát: a *strukturális* és a *szubkultúra*-elméleteket is.

Kulcsszavak: deviancia, Émile Durkheim, kultúra, öngyilkosság, társadalmi integráltság, vallás

* A cikk alapjául szolgáló kutatást az OTKA támogatta (T043441).

BEVEZETÉS

Több mint száz évvel ezelőtt, 1897-ben jelent meg Émile Durkheim könyve, *Az öngyilkosság*. A mű – amely mára a szociológiai irodalom egyik klasszikusává vált – mind tartalmilag, mind módszertanilag alapvetően befolyásolta a deviáns viselkedéssel foglalkozó későbbi kutatásokat. Ami a *tartalmi* hatást illeti, Durkheimnek az öngyilkosság okaival – mindenekelőtt a társadalmi integráltság, ill. a társadalmi változás, a modernizáció szerepével – kapcsolatos nézetei mind a mai napig meghatározó módon jelen vannak a szakirodalomban.¹ Ami pedig a *módszertani* hatást illeti, Durkheim holisztikus tudományfilozófiai programja – amely szerint a társadalmi tényeket más társadalmi tényekkel, nem pedig az egyének szándékaival és magatartásával kell megmagyarázni (Durkheim 1978: 127) – jelentős mértékben ösztönözte azokat a *makroszintű* elemzéseket, amelyek országok, régiók és más hasonló területi egységek öngyilkossági arányszámait állítják összefüggésbe ugyanezeknek a területi egységeknek a különféle szociológiai sajátosságaival, s amelyeket Inkeles (1965: 255) némi éllel a behaviorizmus inger-válasz modelljéhez hasonlított.²

Durkheim művének hatása kevés helyen annyira szembeötlő, mint a *vallás* szerepének az értelmezése terén. Olyannyira így van ez, hogy a könyvnek az öngyilkossági kockázat felekezetek közötti különbségeire vonatkozó megállapítását sokan egyenesen a szociológia alapvető „törvényeként” idézik (pl. Pope–Danigelis 1981; Bankston et al. 1983). Pedig a vallás öngyilkosságra gyakorolt hatásának a gondolata nem Durkheim művében bukkant fel először; a 19. század második felében ez a kérdés – ahogyan mondani szokták – benne volt a levegőben. Elegendő csupán Thomas Masaryk *Selbstmord als soziale Massenerscheinung* c. könyvére utalni, amely jó tízenöt évvel Durkheim műve előtt jelent meg, s amelyben a szerző határozottan kijelenti: „korunk beteges öngyilkossági tendenciáját a tömegek vallástalansága okozza.” (Masaryk 1970: 140). Igaza lehet tehát – bizonyos mértékig legalábbis – Jack Douglasnak, aki az öngyilkosság „társadalmi jelentéséről” írott – s a tudományos kutatás durkheimi felfogásával élesen szemben álló – könyvében (Douglas 1967) úgy vélte, tartalmi szempontból *Az öngyilkosság* távolról sem volt az az úttörő, az

1 Korábbi munkáinkban (Moksony 1994a, 1995, 2005) részletesen foglalkoztunk egyrészt Durkheim integráltság-felfogásával, másrészt azzal a feltevésével, miszerint a társadalmi változás, a modernizáció növeli az öngyilkosság gyakoriságát. Kimutattuk, hogy Durkheim vélekedésével ellentétben gyakran nem a változás, hanem éppenséggel annak a hiánya, nem a modernizáció, hanem éppenséggel az abból való kimaradás az, ami az önpusztítás kockázatát fokozza. Empirikus kutatásaink eredményeit általánosítva – és Mancur Olsonnak a szociológia és a közgazdaságtan társadalomképét összehasonlító tanulmányára (Olson 1969) támaszkodva – pedig rámutattunk, hogy Durkheim integráltság-értelmezése több ponton is szemben áll az integráltságnak azzal a felfogásával, amit a közgazdászok rendszerint képviselnek, és amit a szociológusok közül is mind többen magukénak vallanak (pl. Blau 1977; Granovetter 1973). Míg ui. Durkheim szerint a társadalom integráltságának záloga a normák, értékek és személyközi viszonyok stabilitása, a kapcsolathálók szorossága, zártsága, továbbá az emberek által követett célok egyformasága, az egyének különféle társadalmi szerepeinek harmóniája, addig a másik értelmezés szerint az ideális társadalmat épp a folytonos változás, a célok és érdekek sokfélesége, valamint a különböző társadalmi csoportok között mintegy hidat alkotó ún. „gyenge kötések” meghatározó szerepe jellemzi.

2 Durkheim tudományfilozófiai és módszertani felfogását, valamint annak a későbbi empirikus kutatásokra gyakorolt hatását egy korábbi tanulmányban tárgyaltuk részletesen (Moksony 1994b).

öngyilkosság-kutatásnak teljesen új irányt adó mű, aminek általában tekintik – sokkal inkább volt szintézis, a kor uralkodó eszméinek egyfajta összefoglalása.

De minek tulajdonítható akkor Durkheim művének tagadhatatlan és hosszú évtizedek óta tartó hatása? Minek tulajdonítható, hogy éppen ez a könyv – nem pedig, mondjuk, Masaryké – jelenti mindmáig a vezérfonalat a vallás öngyilkosságra gyakorolt hatásával foglalkozó társadalomkutatók többsége számára? Véleményünk szerint ennek egyik legfőbb oka, hogy más kortárs szerzőkkel ellentétben Durkheim túllépett a vallás és az öngyilkosság összefüggésének pusztá megállapításán és egyfajta morálizáló értelmezésén, és egy olyan *átfogó elméleti magyarázatot* dolgozott ki, amellyel az elvontság magasabb szintjére emelte, általánosabb szemléleti keretbe ágyazta az általa vizsgált jelenséget. Azzal, hogy a vallás hatását csupán a társadalmi erők egyik megnyilvánulásának tekintette, Durkheim olyan markáns álláspontot fogalmazott meg, amelynek érvényessége megkérdőjelezhető ugyan, amely azonban tagadhatatlanul izgalmas gondolati nyersanyagot szolgáltatott a későbbi kutatások számára.

ELMÉLETI HÁTTÉR

A vallásnak az öngyilkosságra gyakorolt hatásával kapcsolatban Durkheim két fontos megállapítást tett könyvében. Egyrészt kimutatta – jórészt aggregált, azaz nem egyén, hanem csoport szintű adatokra támaszkodva³ –, hogy a protestánsok körében lényegesen gyakoribb az öngyilkosság, mint a katolikusok körében. Másrészt mindjárt magyarázatot is kínált erre a jelenségre. Úgy vélte, a protestánsok nem azért válnak meg könnyebben az életüktől, mert vallásuk sajátos érték- és normarendszere kevésbé tiltja azt, hanem azért, mert kevésbé szorosan kötődnek az egyházhoz mint közösséghez. A vallás – hangsúlyozta – nem azért fokozza vagy csökkenti az öngyilkosság veszélyét, mert *vallás*, amelyhez egy meghatározott kultúra tartozik, hanem azért, mert *társadalom*, amely az összeforrottság meghatározott fokát mutatja (Durkheim [1897] 1967: 172.).⁴

A későbbi kutatások – a Durkheim által kínált magyarázatot elfogadva – szinte kizárólag a társadalmi integráltság fogalmával próbálták meg értelmezni a vallás és az öngyilkosság kapcsolatát, s úgyszólván teljesen elhanyagolták a *kulturális* közvetítő mechanizmusok szerepének a vizsgálatát. Jól példázza ezt az a megközelítés, amelyet Bernice Pescosolido képvisel leghatározottabban, s amely a hálózatelemzés alapján, annak szemléletmódját és fogalmait felhasználva igyekszik pontosítani és újraértel-

3 Éppen ez, vagyis az aggregált adatok használata volt a Durkheim művével szemben megfogalmazott egyik legfőbb módszertani jellegű kifogás (Cseh-Szombathy 1967: 12). Azok az összefüggések ugyanis, amelyeket Durkheim országokra, régiókra és más hasonló területi egységekre vonatkozó adatok felhasználásával megállapított, nem feltétlenül voltak érvényesek egyszersmind az egyes egyének szintjén is. Egy másik, hasonlóan módszertani természetű kifogás a felekezetenkénti halálozási statisztikák megbízhatóságára vonatkozott. Day (1987) szerint pl. a katolikusoknak a múlt században tapasztalt alacsonyabb öngyilkossági kockázata nem az erősebb társadalmi integráltságnak tulajdonítható, hanem annak, hogy ebben a felekezetben gyakoribb volt az öngyilkosság eltitkolása.

4 Hasonló álláspontot képviselt Durkheim a vallási élet elemi formáiról írott könyvében: a vallást itt is úgy tekintette, mint magának a társadalomnak a megjelenési formáját. A vallási rítusokban pusztán olyan eszközöket látott, amelyek révén a társadalom tagjai újra és újra megerősítik az összetartozásukat (vö. Stark–Bainbridge 1996: 15).

mezni Durkheim integráltság-elméletét (Pescosolido 1989, 1990, 1994). Sokat mondó tény ebből a szempontból az is, hogy az az – egyébként igen alapos – áttekintés, amelyet Steven Stack készített az öngyilkosság szociológiai szakirodalmáról, egyértelműen a „társadalmi integráltság” címszó alatt tárgyalja a vallás témáját, olyan más tényezőkkel együtt, mint amilyen például a családi állapot vagy a földrajzi mobilitás (Stack 1982).

Abban az empirikus kutatásban, amelynek eredményeiről az alábbiakban beszámolunk, igyekeztünk túllépni a vallás öngyilkosságra gyakorolt hatásának ezen az *integráltság-központú* felfogásán, és a szakirodalomban általában szokásosnál jóval erőteljesebben hangsúlyozni a *kulturális tényezők* szerepét. Vizsgálatunk két fő kérdés köré összpontosult:

- (1) az elmúlt évtizedek ökumenizációs folyamatai – vagyis az egyes vallásokat egymástól elválasztó határvonalak elmosódottabbá válása – ellenére *napjainkban is fennállnak-e* azok a felekezeti különbségek, amelyeket Durkheim mintegy száz évvel ezelőtt megfigyelt, és
- (2) amennyiben ezek a különbségek ma is megfigyelhetők, akkor azok háttérében *valóban a társadalmi integráltság* felekezetenként eltérő mértéke áll-e – miként azt annak idején Durkheim feltételezte, s miként azt a kutatók jelentős része napjainkban is gondolja –, vagy inkább azoknak a *kulturális sajátosságoknak* a befolyásáról van szó, amelyeknek Durkheim és követői viszonylag alárendelt szerepet tulajdonítottak.

A kutatás során a kulturális sajátosságoknak két vetületét különböztettük meg. Az egyikbe a szorosan vett *hitelveket* soroltuk, a másikba pedig azokat az értékeket és normákat, amelyek az egyes felekezetek átfogóbb *világképét* alkotják. Ez a megkülönböztetés azért rendkívül fontos, mivel Durkheimnek a kulturális tényezők meghatározó szerepét kétségbe vonó megállapítása szinte teljes egészében a *hitelvek* összehasonlításán alapult. Márpedig a katolikusok és a protestánsok kultúrájában megfigyelhető – és a két felekezet eltérő öngyilkossági kockázatát esetleg magyarázó – különbségek véleményünk szerint jelentős részben inkább a *világkép* eltéréséből fakadnak. A predestinációt, az elkövetett bűnök helyrehozhatatlanságát, az egyén felelősségét hangsúlyozó teológiájukból eredően *komorabb világképpel* rendelkező reformátusok és evangélikusok jobban ki vannak téve az öngyilkosság veszélyének, mint a katolikusok, akiket – a gyónás intézményének köszönhetően is – jóval *derűsebb világkép* jellemez. Vagyis bár a kereszténység – Durkheim véleményével összhangban – valóban egységesen elítéli az öngyilkossággal szemben, a világképek imént vázolt eltérése következtében mégis eltérő lehet az egyes felekezetek tagjainak az önpusztításhoz való viszonya – és pedig *annál inkább, mennél szorosabban kötődnek* a maguk vallási csoportjához, s ezáltal mennél jobban hatása alá kerülnek felekezetük sajátos világképének. Hiába integrálódik tehát valaki erősen egy vallási közösségbe, ennek nincs igazi megóvó hatása akkor, ha ez a közösség a mentalitásával, az általa sugallt világképpel éppenséggel az önpusztítás kockázatát növeli.

Azzal, hogy a társadalmi integráltság és a kulturális tényezők szerepének kiegyensúlyozott tárgyalására törekedett, kutatásunk megpróbált mintegy hidat képezni a devianciaelméletek két nagy típusa, a strukturális és a kulturális elméletek között (e két elmélettípusról, azok empirikus összehasonlításáról lásd Hawkins–Fraser 1985). A *strukturális* elméletek szerint – amelyek közé Durkheimé mellett Travis Hirshi kontroll-elmélete is tartozik – a deviáns jelenségek alapvető oka a társadalom integráltságának és

szabályozó erejének a meggyengülése. Ebben a felfogásban a deviáns személy *elszakad* az őt körülvevő társadalomtól, elszigetelődik attól a közösségtől, amely célt és értelmet adhatna életének, s szilárd érték- és normarendszerével irányíthatná cselekedeteit.

A *kulturális* elméletek ezzel szemben – amelyek közül az egyik legismertebb Edwin Sutherland ún. differenciális asszociációelmélete – a deviáns magatartás okait keresve nem a társas kapcsolatok és a viselkedést szabályozó normák *hiányát* hangsúlyozzák, hanem épp ellenkezőleg: azt, hogy az egyén nagyon is szorosan kötődik egy szűkebb, ám deviáns közösséghez, s cselekedeteivel e közösség sajátos értékeihez igazodik, a környezetében tapasztalt *magatartásmintákat követi*. Ez az álláspont a deviáns jelenségeket egyfajta tanulási folyamat végeredményének tekinti; másokkal érintkezve az egyén fokozatosan elsajátítja azokat a viselkedésformákat, amelyeket a többségi társadalom rendszerint elutasít. Bár kutatásunk során természetesen nem a szó szoros értelmében vett deviáns szubkultúrákat tanulmányoztunk, a kulturális elmélet kiterjeszthető azokra az esetekre is, amikor egy-egy (szub)kultúra – a maga sajátos világképe révén – hajlamosabbá teszi tagjait bizonyos típusú deviáns magatartásformákra, *közvetetten* elősegítve ezzel azok terjedését.

A devianciaelméleteknek ez az itt most röviden vázolt két fő típusa – és ezt igen lényegesnek tartjuk kiemelni – *nem* a társadalmi kapcsolatoknak tulajdonított jelentőség tekintetében különbözik egymástól. Nem arról van szó, hogy bármelyikük is tagadná ezeknek a kapcsolatoknak a fontosságát – arról van szó csupán, hogy másban látják az egyént a közösséghez fűző kötelékek szerepét. Úgy is fogalmazhatunk, hogy más az a *hatásmechanizmus*, ami a két elmélettípus szerint a társas kapcsolatok befolyását közvetíti. A strukturális elméletek azt a szerepet hangsúlyozzák, amit a társas kötelékek az egyén *közösségi integrálódásában*, magányának enyhítésében játszanak; a kulturális elméletek pedig azt, amit ezek a kötelékek az *értékek, normák, viselkedésminták átadásában* betöltenek. A strukturális elméletek a személyközi kapcsolatok *társas támogató* funkcióját, a kulturális elméletek pedig inkább a *szocializációs* funkcióját emelik ki. Ennek megfelelően míg a strukturális elméletek alapján arra számíthatunk, hogy a társas kapcsolatok feltétel nélkül – konkrét tartalmuktól függetlenül – csökkentik a deviáns viselkedés kockázatát, addig a kulturális elmélet azt sugallja, hogy a kapcsolatok egyaránt lehetnek hasznosak és károsak – attól függően, hogy milyenek azok az értékek és magatartásminták, amiket közvetítenek.

A KUTATÁS LEÍRÁSA

A vallás és az öngyilkosság kapcsolatával foglalkozó empirikus vizsgálatok túlnyomó többsége – Durkheim munkájához hasonlóan – *aggregált* (keresztmetszeti, illetve idősoros) adatokon nyugszik. A kutatók rendszerint eltérő vallási sajátosságokkal rendelkező területi egységeket (országokat, régiókat stb.) hasonlítanak össze egymással (például Templer–Veleber, 1980; Bankston et al. 1983; Stark et al. 1994; Breault 1986; Lester 1987; Pescosolido 1989, 1990; Burr et al. 1994; Neeleman–Lewis 1999), vagy pedig arra keresnek választ, hogy – egy adott országon belül – a vallásosság mértékének időbeli változásával párhuzamosan módosul-e az öngyilkosság gyakorisága (például Stack 1983, 1991). Bár az effajta elemzések nyilvánvalóan nem haszontalanok, a belőlük levonható következtetések érvénye mégis erősen korlátozott, hiszen a makro-szinten megfigyelt

összefüggések nem feltétlenül állnak fenn egyszersmind az egyének szintjén is. Abból, hogy a vallásosabb vagy – mondjuk – katolikus többségű *országokban* kevesebb az öngyilkosság, nem szükségképpen következik, hogy maguknak a vallásos, illetve katolikus felekezethez tartozó *személyeknek* a körében kisebb az önpusztítás kockázata. Ezt a problémát nevezik a statisztikai szakirodalomban “ökológiai tévkövetkeztetésnek” (Robinson 1950).⁵

Hogyan lehet elkerülni az ökológiai tévkövetkeztetés csapdáját? Hogyan lehet ténylegesen *egyén* szintű adatokat gyűjteni a vallás és az öngyilkosság kapcsolatáról, nem pedig aggregált adatokból következtetni a két változó összefüggésére? A kutatók nagyobbik része (például Hoelter 1979; Stack–Lester 1991; Stack–Wasserman 1992; Stack et al. 1994; Hovey 1999) azt a stratégiát követi, hogy az öngyilkosság helyett az öngyilkossággal kapcsolatos *nézeteket, attitűdöket* vizsgálja kérdőíves felmérések segítségével.⁶ Ez a megközelítés módszertani értelemben megoldást jelent ugyan, vitathatatlan hátránya azonban, hogy a *vélemények* tanulmányozása aligha pótolhatja teljes mértékben a tényleges *viselkedés* vizsgálatát.

Egy másik lehetőség annak a módszernek az alkalmazása, amely *case-control study* néven ismert a szakirodalomban (Moksony 2003: 220–224; Schlesselman 1982). Ennek az eljárásnak a lényege, hogy a kérdőíves felméréseknél megszokott módszer helyett – amikor is egyetlen egységes mintát veszünk a sokaságból – *külön mintákat veszünk a függő változó egyes kategóriáiból* – jelen esetben az öngyilkosok és a nem öngyilkosok közül –, majd azokat összehasonlítjuk egymással a magyarázó változó(k) értéke szempontjából. A mintavételnek ez a módja különösen alkalmas az olyan, statisztikai értelemben *ritka* előfordulású események tanulmányozására, mint amilyen az öngyilkosság, hiszen míg egyetlen egységes minta esetén csupán a teljes mintanagyságot rögzítjük előre, itt a mintának *a függő változó szerinti megoszlását is a kutató határozhatja meg*. A vallás és az öngyilkosság kapcsolatával foglalkozó kutatások között viszonylag kevés példa akad erre a megközelítésre; e kevés példa egyike Ronald Maris vizsgálata (Maris 1981), amely az öngyilkosok mellett kiterjedt az öngyilkosságot megkísérelt személyekre is.

Abban a kutatásban, amelynek eredményeiről ebben a cikkben beszámolunk, az ökológiai tévkövetkeztetés problémájának imént említett kétféle megoldása közül az utóbbit alkalmaztuk. Egy öngyilkosokból és egy nem öngyilkosokból álló minta összehasonlítása révén vizsgáltuk a különböző felekezetekhez tartozó egyének önpusztítási kockázatát, illetve azt a szerepet, amit a vallási integráltság játszik a felekezeti különbségek kialakulásában.

Az öngyilkosokra vonatkozó adatok azokból a kérdőívekből származtak, amelyeket 1994 második felében a Társadalomkutatási Informatikai Egyesülés munkatársai töltettek ki 202, Budapesten öngyilkosságot elkövetett személy hozzátartozóival.⁷ Az

5 Bár az ökológiai tévkövetkeztetés kérdését gyakran leszűkítik a területi egységek összehasonlításán alapuló keresztmetszeti elemzésekre, a probléma valójában sokkal általánosabb, és felmerül az idősoros vizsgálatoknál is (erről bővebben lásd Moksony 1985: 16–28).

6 Egyes kutatók (például Neelema et al. 1998; Neeleman 1998) az attitűdök vizsgálatát nem az aggregált adatok elemzése helyett, hanem annak kiegészítéseként alkalmazzák, egyszerre tanulmányozva a vallás és az öngyilkosság területi szintű, illetve a vallás és az öngyilkossággal szembeni tolerancia egyén szintű kapcsolatát.

7 A vizsgálat a rendelkezésre álló erőforrások szűkössége miatt Budapestre korlátozódott.

adatfelvételre a Semmelweis Orvostudományi Egyetem Igazságügyi Orvostani Intézetében került sor, az áldozat eltemetéséhez szükséges iratok átvételét követően. Az adott időszakon belül valamennyi, a temetési engedélyért jelentkező családtagot megkérdeztük. A válaszmegtagadás úgyszólván elhanyagolható volt; egy kivétellel az összes hozzátartozó vállalkozott a számára is egyfajta lelki megkönnyebbülést nyújtó beszélgetésre. Mivel az öngyilkosok boncolása a *halál* helye, nem pedig az áldozat tényleges *lakóhelye* szerint történik, a mintába olyanok is bekerültek, akik csupán tetüket követték el a fővárosban, de ők maguk nem ott éltek. Ezeket az eseteket kihagyva a mintanagyság 182 főre csökkent.⁸

A nem öngyilkosokra vonatkozó információk a Magyar Háztartás Panel 1994. évi, harmadik hullámából származtak. Ebben a vizsgálatban 610 budapesti lakos szerepelt; ők alkották azt a kontrolcsoportot, amelynek adatait az öngyilkosokéival összehasonlítottuk. A teljes mintanagyság – a két részminta együtt – tehát 792 fő volt.

A statisztikai elemzés során a két adatforrást – az öngyilkosokra és a nem öngyilkosokra vonatkozót – egyetlen, egységes adathalmazként kezeltük, s létrehoztunk egy olyan kétértékű változót, amely azt jelezte, melyik mintából származik az adott megfigyelés. 0-val kódoltuk azokat a megfigyeléseket, amelyek a Háztartás Panelből származtak, és 1-gyel azokat, amelyek az öngyilkosok hozzátartozóival készült interjúkból. Ezt a kétértékű változót használtuk azután egy logisztikus regresszió-elemzés függő változójaként.

A logisztikus regresszió használatát alapvetően két körülmény indokolta. Egyrészt *dichotóm* függő változó esetén a várható érték lényegében egy valószínűség,⁹ következésképpen a regresszióval becsült értékek nem lehetnek nagyobbak 1-nél, illetve kisebbek 0-nál. A hagyományos lineáris regresszió alkalmazásakor azonban ez a feltétel igen gyakran nem teljesül. Ennek oka, hogy – épp a linearitás feltevéséből adódóan – a magyarázó változó hatása állandó, azaz egy egységnyi változása a függő változót mindig ugyanannyival módosítja, ezért aztán a magyarázó változó magas, illetve alacsony értékei esetén a becslések túlléphetik a valószínűségek számára megengedett 0 – 1 tartományt.¹⁰ A logisztikus regresszió úgy birkózik meg ezzel a problémával, hogy nemlineáris kapcsolatot feltételez a függő változó várható értéke – azaz a vizsgált esemény bekövetkezési valószínűsége – és a magyarázó változók között, ez utóbbiak hatását fokozatosan csökkentve a két szélső pont (0 és 1) felé haladva. A magyarázó változó ha-

8 A kiválasztott minta nem csupán tágabb, de egyszersmind szűkebb is volt a kíváncsnál: hiányoztak belőle azoknak a budapestieknek az adatai, akik az ország más részében vetettek véget életüknek. Ezeket az adatokat nem tudtuk megszerezni, így a végleges minta nem tartalmazta azt a minden bizonnyal kis számú öngyilkost, aki a fővárosban lakott ugyan, de tettét másutt követte el.

9 Egy 0-1 változó átlaga nem más, mint az 1-essel jelölt érték relatív gyakorisága, a valószínűség pedig nem egyéb, mint „hosszú távú” relatív gyakoriság, vagyis az a határérték, amihez a relatív gyakoriság közelít, amint a megfigyelések száma egyre nő.

10 További akadály a hagyományos, a legkisebb négyzetek módszerén nyugvó regresszió alkalmazásának, hogy *dichotóm* függő változó esetén a hibatenyezők nem tesznek eleget a statisztikai következtetéshez szükséges két feltételnek: eloszlásuk nem normális, szórásuk pedig nem állandó. Ez azonban kevésbé súlyos gond, ugyanis nagy minták esetén a regressziós együtthatók eloszlása akkor is közelítőleg normális, ha maguké a hibatenyezőké nem az, a szórások különbözősége – az ún. heteroszkedaszticitás – pedig a súlyozott legkisebb négyzetek módszere segítségével korrigálható. (Minderről bővebben lásd például Gujarati 1988: 469–471.)

tásának ez a szélek felé haladva megfigyelhető fokozatos csökkenése ölt testet a logisztikus görbe jól ismert, elnyújtott S betűre emlékeztető alakjában.¹¹

A másik ok, ami miatt a logisztikus regresszió mellett döntöttünk, a *mintavétel* sajátosságával kapcsolatos. Amint azt egy korábbi tanulmányunkban részletesebben is kifejtettük (Moksony 2003: Függelék; lásd még Andersen 1990; Loftin–McDowall 1988; Morgan–Teachman 1988: 930), a függő változó szerinti mintavétel, azaz a case-control study esetében a magyarázó változók hatását kifejező hagyományos statisztikai mutatók – pl. a százalékos különbségek vagy a lineáris regressziós együtthatók – torzított becslést adnak. Ennek oka, hogy ezek a mutatók *nem függetlenek a mintavételi aránytól*, vagyis attól, hogy hány megfigyelést választunk ki a függő változó egyes kategóriáiból. Ilyenkor a megfelelő hatásmutató az esélyhányados, ez ui. független a mintavétel módjától. Mivel a logisztikus regressziós együtthatók antilogaritmusai esélyhányadosokként értelmezhetők, ez a módszer különösen alkalmasnak tűnt az adott helyzetben.¹²

EREDMÉNYEK

Első lépésként egy olyan logisztikus regresszióelemzést végeztünk el, amelyben az öngyilkosság volt a függő, a felekezet pedig a fő magyarázó változó. Ez utóbbi változó mindössze két értékkel rendelkezett: 0-val kódoltuk a katolikusokat, 1-gyel pedig a protestánsokat (a más felekezethez tartozókat, továbbá azokat, akiket nem kereszteltek meg, kihagytuk a vizsgálatból). Kontrollváltozóként a nemzet és az életkort is bevontuk az elemzésbe, kiküszöbölve ezzel azt a torzítást, amit a két felekezeti csoport eltérő demográfiai összetétele okozhat. Az eredmények az 1. táblázatban láthatók.

A felekezeti hovatartozást jelző dummy változó együtthatója 0,4863, ami – a változó kódolását figyelembe véve – azt jelenti, hogy a protestánsok körében mintegy 0,5-del nagyobb az öngyilkosság esélyének a logaritmusai, mint a katolikusok körében. Megkönnyíti az értelmezést, ha az együttható helyett annak *antilogartimusa*ra fordítjuk figyelmünket, ez ui. a magyarázó változónak magára az esélyre – nem pedig annak logaritmusára – gyakorolt hatását tükrözi. Az együttható antilogaritmusai a felekezet változó esetében 1,6263, vagyis az *öngyilkosság esélye a protestánsok körében mintegy 60%-kal nagyobb, mint a katolikusok körében*. Ez az eredmény összhangban van Durkheim megállapításával, és azt jelzi, hogy az azóta eltelt bő száz év folyamán a protestánsok – minden mélyreható történelmi változás dacára – *megőrizték nagyobb önpusztítási kockázatukat*.

11 A logisztikus görbe S-alakját és a lineáris regresszió során feltételezett egyenest összehasonlítva látható, hogy a két modell – a lineáris és a logisztikus – elsősorban a skála két végén, az igen nagy és az igen kis valószínűségeknél, a rendkívül gyakori és a rendkívül ritka eseményeknél tér el egymástól; a középső szakaszon, ahol a valószínűségek megoszlása kiegyenlítettebb, a két görbe viszonylag közel esik egymáshoz. Ezért van az, hogy a hagyományos lineáris regresszió korlátai ferde eloszlású változók esetén különösen szembeötlők.

12 Meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy bár a magyarázó változók hatását kifejező logisztikus regressziós együtthatók – vagyis az esélyhányadosok logaritmusai – érzéketlenek a mintavétel módjára, s így függő változó szerinti mintavételnél is torzítatlan becslést adnak, a logisztikus modell konstans tagjáról mindez nem mondható már el. Az általunk végzett kutatásban azonban ez nem jelentett különösebb gondot, hiszen itt a cél egyes magyarázó változók hatásának a megállapítása volt, nem pedig az, hogy a logisztikus regressziós egyenlet egészének a felhasználásával megbecsüljük vagy előrejelezzük a függő változó értékét.

I. táblázat A felekezet hatása az öngyilkosságra.
A logisztikus regresszióelemzés eredményei

Magyarázó változó	Együttható (standard hiba)	Együttható antilogaritmus
Felekezet ¹⁾	0,4863* (0,2075)	1,6263
Életkor	0,0152** (0,0050)	1,0154
Nem ²⁾	-0,7550*** (0,1899)	0,4700
Konstans	-1,0348 (0,3759)	

n = 687 * P < 0,05 ** P < 0,01 *** P < 0,001

¹⁾ dummy változó, 1 = protestáns, 0 = katolikus

²⁾ dummy változó, 1 = nő, 0 = férfi

A zárójelben lévő számok a standard hibák

Az elemzés következő lépéseként azt vizsgáltuk, *minek tulajdonítható* a protestánsoknak ez a nagyobb öngyilkossági veszélyeztetettség. Annak-e, hogy – amint azt Durkheim feltételezte – ebben a felekezetben kisebb a *társadalmi integráltság* mértéke, gyengébb az egyénnek az egyházi közösséghez való kötődése, vagy pedig inkább annak, hogy a protestánsok *világképe, kultúrája* fogékonyabbá teszi az embert az önpusztítás gondolatával szemben.

A kérdés megválaszolásához ismételten elvégeztük a logisztikus regresszióelemzést, ezúttal azonban kontrollváltozóként a *templomba járás gyakoriságát is bevontuk* a vizsgálatba. Ez az új változó a vallási közösséghez való kötődés erősségét mutatta, s e kötődés három fokozatát különböztette meg egymástól (templomba egyáltalán nem járók, ritkán templomba járók és rendszeresen, legalább hetente templomba járók). Ezt a három kategóriát két dummy változó formájában szerepeltettük a regressziós modellben. Az első dummy változó a ritkán templomba járókat különböztette meg a többi egyéntől (1 = ritkán jár templomba, 0 = mindenki más), a második dummy változó pedig a rendszeres templomba járókat ismét csak a többi megkérdezett személytől (1 = rendszeres templomba járó, 0 = mindenki más). Amennyiben a katolikusok és a protestánsok között az öngyilkossági veszélyeztetettség mértékében korábban tapasztalt különbségek valóban a két felekezet eltérő mértékű társadalmi integráltságának tulajdoníthatók, akkor a templomba járás gyakoriságának mint kontrollváltozónak a bevonása után a felekezeti különbségnek el kellene tűnnie. Ha viszont a kulturális tényezők hatása áll a háttérben, akkor ennek a különbségnek a templomba járás gyakoriságának a figyelembevétele után is meg kellene maradnia. Az eredményeket a 2. táblázat tartalmazza.

Amint az a táblázatból látható, a két felekezethez tartozók templomba járási gyakoriságában – ezen keresztül pedig társadalmi integráltságában – mutatkozó eltérések kiküszöbölése után az öngyilkossági veszélyeztetettség tekintetében korábban megfigyelt különbség *nem hogy eltűnt volna, de éppenséggel még növekedett is*: a protestánsok körében az öngyilkosság kockázata *60% helyett most már mintegy 70%-kal volt nagyobb*, mint a katolikusok körében. Mindez arra mutat, hogy a protestánsok „többletkockázata” – Durkheim elméletével ellentétben – nem írható pusztán a gyengébb társadalmi integráltság, az egyházi közösséghez való csekélyebb mértékű kötődés számlájára.

2. táblázat A felekezet hatása az öngyilkosságra a társadalmi integráltság befolyásának kiszűrése után. A logisztikus regresszióelemzés eredményei

Magyarázó változó	Együttható (standard hiba)	Együttható antilogaritmus
Felekezet ¹⁾	0,5471* (0,2193)	1,7282
Életkor	0,0137* (0,0054)	1,0138
Nem ²⁾	-0,7366*** (0,2053)	0,4787
Templom1 ³⁾	0,5100* (0,2156)	1,6653
Templom2 ⁴⁾	0,2234 (0,3516)	1,2503
Konstans	-1,4201 (0,4133)	

n = 660 * P < 0,05 ** P < 0,01 *** P < 0,001

¹⁾ dummy változó, 1 = protestáns, 0 = katolikus

²⁾ dummy változó, 1 = nő, 0 = férfi

³⁾ dummy változó, 1 = ritkán jár templomba, 0 = egyébként

⁴⁾ dummy változó, 1 = rendszeresen jár templomba, 0 = egyébként

A zárójelben lévő számok a standard hibák

Néhány további eredmény szintén ellentmondani látszott a Durkheim által javasolt magyarázatnak, s egyúttal megerősítette azt a meggyőződésünket, hogy a felekezetek közötti különbségek kialakulásában a szakirodalomban általában feltételezettnél lényegesen nagyobb szerepük van a kulturális tényezőknek.

Durkheim elmélete alapján arra számítanánk, hogy az öngyilkossági kockázatra gyakorolt befolyásukat illetően *interakciós hatás* áll fenn a felekezet és a templomba járás gyakorisága között, mégpedig úgy, hogy a felekezeti különbségek az egyházi szervezethez való kötődés erősödésével párhuzamosan *csökkennek*. Ennek a várakozásnak az empirikus ellenőrzésére a felekezet hatását megvizsgáltuk külön a templomba járók és külön a templomba nem járók körében (az alacsony esetszám miatt a rendszeresen és a ritkán templomba járók kategóriáit kénytelenek voltunk összevonni). Amennyiben valóban a társadalmi integráltság – nem pedig az eltérő kultúra – áll a felekezeti különbségek hátterében, akkor az integráltság növekedésének – amit a templomba járás gyakorisága tükröz – tompítania kellene a felekezet befolyását, s ennek megfelelően a felekezet hatását kifejező logisztikus regressziós együtthatónak lényegesen kisebbnek kellene lennie a templomba járók körében, mint a templomba nem járók csoportjában. Az eredményeket a 3. táblázat mutatja.

A regresszióelemzés eredményei – mint látható – nincsenek összhangban a Durkheim elméletéből levezetett várakozással: a felekezet hatása nem kisebb, hanem éppenséggel nagyobb – és pedig lényegesen nagyobb – a templomba járók csoportjában, mint a templomba nem járók kategóriájában. Az előbbiek körében a protestánsok öngyilkossági kockázata bő kétszerese a katolikusokénak (erre utal az együttható antilogaritmusának 2,23-os értéke), az utóbbiak körében ezzel szemben a különbség mindössze 27%. Úgy tűnik tehát, hogy a társadalmi integráltság erősödése *nem tompítja, hanem felerősíti* a felekezetek közötti eltéréseket. Ez az eredmény – miközben ellentmond a durkheimi elméletnek – alátámasztja a kulturális tényezők szerepére vonatkozó feltételezéseinket, hiszen ha a protestánsok nagyobb öngyilkossági kockázatának gyökereit elsősorban e felekezet sajátos kultúrájában keressük, a társas kapcsolatokat pedig e kultúra közvetítőinek tekintjük, akkor pont arra számíthatunk, hogy

a szorosabb integrálódás a kulturális sajátosságok erőteljesebb érvényesüléséhez, ennek következtében pedig – egyebek mellett – az öngyilkosság terén tapasztalt eltérések markánsabbá válásához vezet.

3. táblázat A felekezet és a templomba járás interakciós hatása.
A logisztikus regresszióelemzés eredményei

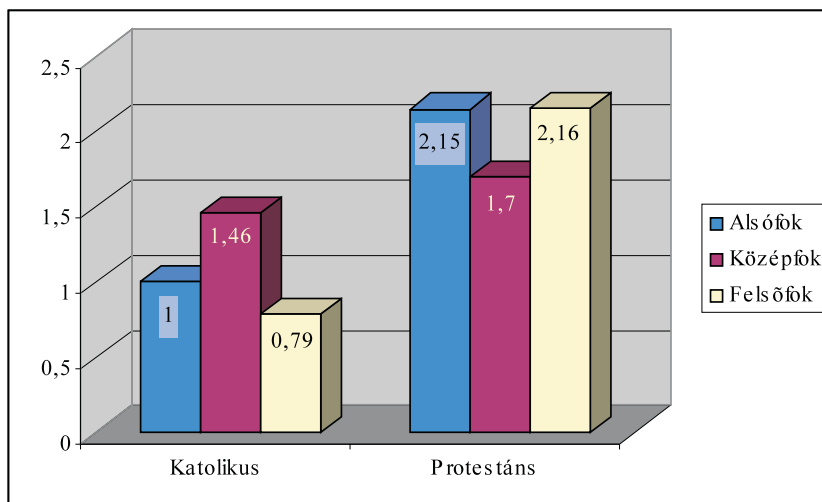
Változó	Templomba járók (n = 377)		Templomba nem járók (n = 283)	
	Együttható (standard hiba)	Együttható antilogartimusa	Együttható (standard hiba)	Együttható antilogartimusa
Felekezet	0,8026* (0,2734)	2,2314	0,2409 (0,3526)	1,2724
Konstans	-1,4427 (0,1486)		-1,6794 (0,1896)	

* $P < 0,01$

A zárójelben lévő számok a standard hibák

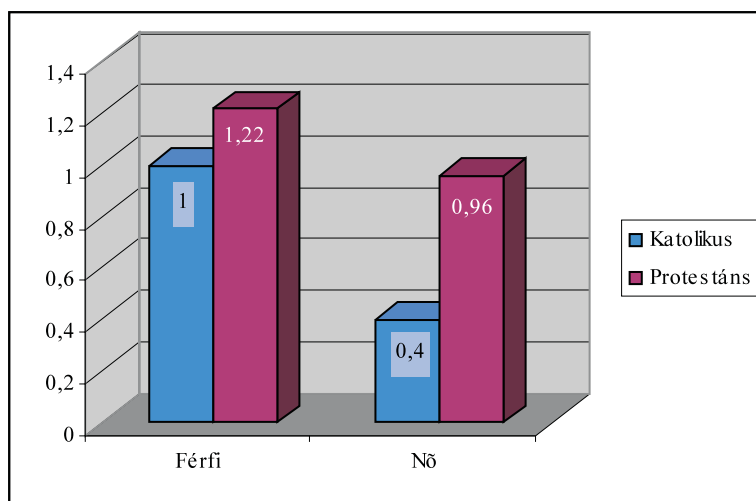
Ugyancsak a kulturális magyarázat mellett szólt, hogy amikor az iskolai végzettség három kategóriája (alap-, közép- és felsőfok) szerint külön-külön vizsgáltuk a felekezet és az öngyilkosság kapcsolatát, azt találtuk, hogy a *katolikusoknál* az öngyilkosság esélye a középfokú végzettségűek csoportjában a legnagyobb, a skála két szélén, az alsó-, ill. a felsőfokú végzettségűek körében pedig a *legkisebb*. A *protestánsoknál* ezzel szemben az öngyilkosság kockázata a skála két vége felé haladva nem csökken, hanem éppenséggel emelkedik (lásd 1. ábra). Ha figyelembe vesszük, hogy a templomba járás pont a két szélső kategóriában, a legkevésbé és a leginkább iskolázottak körében a leggyakoribb, akkor a felekezetnek és az öngyilkosságnak ez a nemlineáris, ugyanakkor felekezetenként egymással ellentétes irányú kapcsolata úgy értelmezhető, hogy az egyházhoz való szoros kötődés hol csökkenti, hol viszont növeli az öngyilkosság kockázatát – *attól függően, hogy milyen annak a vallásnak a kultúrája, világképe, amelyhez az egyén kötődik*. Ha ez a világkép inkább derűs – mint a katolikusoknál –, akkor a kötődés mérsékli, ha viszont inkább komor – mint a protestánsoknál –, akkor fokozza az önpusztítás veszélyét.

Végül szintén a kulturális tényezők szerepét hangsúlyozó magyarázatot erősítette az az eredmény, amit akkor kaptunk, amikor nemek szerinti bontásban vizsgáltuk a felekezet és az öngyilkosság kapcsolatát. Durkheim elmélete alapján azt várnánk, hogy a katolikusok és a protestánsok öngyilkossági kockázata közötti különbség kisebb a nőknél, mint a férfiaknál, hiszen a nők gyakrabban járnak templomba, s ezáltal vélhetőleg erősebben kötődnek az egyházi közösséghez, ami pedig csökkenti az önpusztítás kockázatát. A kulturális magyarázatból ezzel szemben épp a fordítottja következik: mivel az intenzív társas kapcsolatok felerősítik az értékek, normák és magatartásminták hatását, a felekezetek közötti különbségnek pont a nők körében kellene markánsabbnak lennie. Az eredmények – mint azt a 2. ábra mutatja – ez utóbbi elképzelést támasztották alá: míg a férfiaknál a protestánsok „többletkockázata” mindössze 22% volt, addig a nőknél 240%.

1. ábra Az öngyilkosság relatív esélye felekezet és iskolázottság szerint

Megjegyzés: alsófokú végzettségű katolikusok = 1.

2. ábra Az öngyilkosság relatív esélye felekezet és nem szerint

Megjegyzés: férfi katolikusok = 1.

Összességében tehát a case-control study eredményei inkább a kulturális magyarázatot támogatták Durkheim integráltságelméletével szemben. Mielőtt azonban túl messzire mennénk a következtetéseinkkel, meg kell említenünk egy módszertani természetű problémát. Ez a kutatás – amint azt már említettük – két különböző adatforrás összekapcsolásán alapult, s e két forrás az adatgyűjtés módját tekintve alapvetően eltért egymástól. Míg a Magyar Háztartás Panel keretében megkérdezett személyek ma-

guk nyilatkoztak saját felekezeti hovatartozásukról, ill. templomba járási szokásaikról, addig az öngyilkosok esetében ezek az információk az elhunyt valamelyik hozzátartozójától származtak. Az öngyilkosokra vonatkozó adatoknak ez a közvetettsége felveti a kérdést, nem lehetséges-e, hogy ami a vallás hatásának tűnik, az valójában csupán a hozzátartozók válaszaiban rejlő mérési hiba következménye.

Bár a mérési hibának ez a torzító hatása nem zárható ki teljes bizonyossággal, a rendelkezésre álló adatok alapján képet alkothatunk a torzítás valószínű mértékéről. Megvizsgálhatjuk, vajon az öngyilkosok hozzátartozói által a vallással kapcsolatos kérdésekre adott válaszok függenek-e attól, hogy a válaszadó milyen rokoni kapcsolatban állt az elhunytal. Ha igen, akkor joggal gyanakodhatunk mérési hibára, bár még ebben az esetben sem teljesen biztos, hogy valóban torzításról van szó.¹³ Ha viszont nincs kapcsolat a rokonsági fok és a kérdőívre adott válasz között, akkor a mérési hiba veszélye csekélynek tekinthető.

A kérdés tisztázására az öngyilkosokra vonatkozó részmintán belül összehasonlítottuk egymással a közeli és a távoli hozzátartozók válaszait. Közeli hozzátartozónak tekintettük az áldozat házastársát, szüleit és gyermekeit, távolinak pedig az unokákat és az egyéb rokonokat, valamint az elhunyt családjához nem tartozó ismerősöket. A 4. táblázat e két csoport válaszait és a válaszok közötti eltérés statisztikai szignifikanciáját mutatja. A khi-négyzet mutató értékéből, ill. a hozzá tartozó szignifikanciaszintből látható, hogy a hozzátartozók, ill. ismerősök két csoportja közötti különbség sem a felekezeti hovatartozás, sem pedig a templomba járási gyakoriság esetében nem szignifikáns (a szignifikanciaszint mindkét összehasonlításnál messze alatta marad az általában használt 5%-nak). Mindezek alapján nem tűnik valószínűnek az a feltételezés, hogy a korábban bemutatott eredmények pusztán a hozzátartozók válaszaiban rejlő mérési hibának tulajdoníthatók.

4. táblázat A hozzátartozók válasza rokonsági fok szerint

Rokonsági fok	Felekezet (N = 155)		Templomba járás (N = 149)		
	Katolikus	Protestáns	Soha	Ritkán	Rendszeresen
Közeli rokon*	67,5	32,5	35,4	55,8	8,8
Távoli rokon, ismerős**	73,7	26,3	44,4	41,7	13,9

Pearson khi-négyzet 0,50961 2,31792

Szabadságfok 1 2

Szignifikanciaszint 0,47531 0,31381

* Házastárs, gyermek, testvér

** unoka, egyéb rokon, ismerős

13 A rokonsági fok és a vallással kapcsolatos kérdésekre adott válasz közötti kapcsolat lehet annak is a következménye, hogy a hozzátartozó elhunythoz való viszonya korrelál egy olyan változóval, amely ugyanakkor befolyásolja a felekezeti hovatartozást, ill. a templomba járást. Ilyen változó lehet pl. az életkor: elképzelhető, hogy azok az öngyilkosok, akiknek temetését nem közvetlen hozzátartozójuk, hanem egy távolabbi rokon vagy ismerős intézi, átlagosan idősebbek, az idősebbek pedig egyszersmind gyakrabban járnak templomba.

ÖSSZEGZÉS ÉS KÖVETKEZTETÉSEK

Annak a kutatásnak a középpontjában, amelyről ebben a tanulmányban beszámoltunk, a vallás és az öngyilkosság kapcsolata állt. A kiindulópontot Émile Durkheimnek az a több mint száz évvel ezelőtt tett megfigyelése jelentette, miszerint a protestánsok körében lényegesen gyakoribb az önpusztítás kockázata, mint a katolikusok körében. A protestánsoknak ezt a nagyobb öngyilkossági veszélyeztetettségét mind Durkheim, mind az őt követő kutatók többsége a felekezet csekélyebb társadalmi integráltságával magyarázta.

Az általunk elvégzett elemzések nem támasztották alá ezt a magyarázatot: bár a protestánsok ma is – az időközben lezajlott mélyreható történelmi változások ellenére – nagyobb valószínűséggel vetnek véget önmagukkal életüknek, mint a katolikusok, ez a felekezeti különbség *nem tűnt el* az egyházi közösséghez való kötődés erősségében mutatkozó eltérések kiküszöbölése után. Ráadásul a felekezeti hovatartozás és az egyházhoz való kötődés között olyan interakciós hatást is tapasztaltunk, ami szintén nehezen volt összeegyeztethető Durkheim gondolatmenetével. E gondolatmenet alapján ui. azt várnánk, hogy a felekezeti különbségek az egyházi szervezethez való kötődés erősödésével párhuzamosan *csökkennek* – az adatok azonban ennek épp a fordítottját mutatták: a gyakori templomba járás *felerősítette* a felekezeti különbségeket. Ez az eredmény – miközben ellentmondott a társadalmi integráltság meghatározó szerepét hangsúlyozó feltevésnek – összhangban állt azzal az alternatív elképzeléssel, amely a *kulturális tényezőkben* keresi a protestánsok nagyobb öngyilkossági kockázatának a magyarázatát.

Bár kutatásunk középpontjában a vallás és az öngyilkosság kapcsolata állt, az eredmények, amiket bemutattunk, a szűken vett témánkon túlmenő, általánosabb következtetésekre is lehetőséget nyújtanak. Ezek az eredmények arra hívják fel a figyelmet, hogy a társadalmi kapcsolatok hatásának megértéséhez nem elegendő kizárólag azzal a szereppel foglalkozni, amit az egyének közötti kötelékek az integráltság erősítésében, az individualizálódás mérséklésében játszanak, hanem számolni kell azzal a szereppel is, amit az értékek, normák, viselkedésminták közvetítésében betöltenek. Ez nem csupán a társadalmi kapcsolatok hatásának komplexebb értelmezéséhez vezethet el, de segíthet közelíteni egymáshoz a devianciaelméletek két nagy típusát: a strukturális és a kulturális elméleteket is.

IRODALOM

- Andersen, B. (1990): *Methodological Errors in Medical Research*. Oxford: Blackwell.
- Bankston, W.B. et al. (1983): Religion and Suicide: A Research Note on Sociology's "One Law". *Social Forces*, 62: 21–28.
- Blau P.M. (1977): *Inequality and Heterogeneity. A Primitive Theory of Social Structure*. New York.
- Breault, K.D. (1986): Suicide in America: a Test of Durkheim's Theory of Religious and Family Integration. *American Journal of Sociology*, 96: 628–656.
- Burr, J.A. et al. (1994): Catholic Religion and Suicide: The Mediating Effect of Divorce. *Social Science Quarterly*, 75: 300–318.

- Cseh-Szombathy L. (1967): A magyar kiadás előszava. In Durkheim E.: *Az öngyilkosság*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Day, L.H. (1987): Durkheim on Religion and Suicide: a Demographic Critique. *Sociology*, 21: 449–461.
- Douglas, J.D. (1967): *The Social Meanings of Suicide*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Durkheim, E. (1967): *Az öngyilkosság*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Durkheim, E. (1978): *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Granovetter, M.S. (1973): The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology*, 78: 1360–1380.
- Gujarati, D.N. (1988): *Basic Econometrics*. New York etc.: McGraw-Hill.
- Hawkins, J.D.–Fraser, M.W. (1985): Social Networks of Street Drug Users: a Comparison of Two Theories. *Social Work Research and Abstracts*, 21: 3–12.
- Hoelter, J.W. (1979): Religiosity, Fear of Death and Suicide Acceptability. *Suicide and Life Threatening Behavior*, 9:163–172.
- Hovey, J.D. (1999): Religion and Suicidal Ideation in a Sample of Latin American Immigrants. *Psychological Reports*, 85: 171–177.
- Inkeles, A. (1965): Personality and Social Structure. In Merton R.K. et al. eds.: *Sociology Today: Problems and Prospects*. New YorkEvanston: Harper & Row, 9–76.
- Lester, D. (1987): Religion, Suicide and Homicide. *Social Psychiatry*, 22: 99–101.
- Loftin, C.–McDowall, D. (1988): The Analysis of Case-Control Studies in Criminology. *Journal of Quantitative Criminology*, 4: 85–98.
- Maris, R.W. (1981): *Pathways to Suicide. A Survey of Self-destructive Behaviors*. Baltimore–London: Johns Hopkins University Press.
- Masaryk, Th. (1970): *Suicide and the Meaning of Civilization*. Chicago–London: University of Chicago Press
- Moksony F. (1985): *A kontextuális elemzés*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Demográfiai Módszertani Füzetek, 3. kötet.
- Moksony F. (1994a): Durkheim után: gondolatok a deviancia kutatás társadalomképéről. In Münnich I.Moksony F. szerk.: *Devianciák Magyarországon*. Szeged: Közélet Kiadó, 140–148.
- Moksony F. (1994b.): The Whole, its Parts, and the Level of Analysis: Durkheim and the Macrosociological Study of Suicide. In Lester, D. ed.: *Durkheim 'Le suicide'*. One Hundred Years Later. Philadelphia: Charles Press, 101–114.
- Moksony F. (1995): A fejlődés ára vagy az elmaradottság átka? Az öngyilkosság alakulása Magyarország községeiben. *Szociológiai Szemle*, 2: 73–84.
- Moksony F. (2003): Születési régió és öngyilkosság: létezik-e az önpusztítás területi szubkultúrája? *Demográfia*, 46(2–3): 203–225.
- Moksony F. (2005): Társadalmi mobilitás és öngyilkosság. *Demográfia*, megjelenés előtt.
- Morgan, S.P.–Teachman, J.D. (1988). Logistic Regression: Description, Examples, And Comparisons. *Journal of Marriage and the Family*, 50: 929–936.
- Neeleman, J. (1998): Regional Suicide Rates in the Netherlands: Does Religion Still Play a Role? *International Journal of Epidemiology*, 27: 466–472.
- Neeleman, J.–Lewis, G. (1999): Suicide, Religion, and Socioeconomic Conditions. An Ecological Study in 26 Countries, 1990. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 53: 204–210.
- Neeleman, J. et al. (1998): Tolerance of Suicide, Religion and Suicide Rates: an Ecological and Individual Study in 19 Western countries. *Psychological Medicine*, 27: 1165–1171.

- Olson, M. (1969): The Relationship between Economics and the Other Social Sciences: the Province of a "Social Report". In Lipset, S.M. ed.: *Politics and the Social Sciences*. New York/London/Toronto: Oxford University Press, 137–162.
- Pescosolido, B. (1989): Durkheim, Suicide, and Religion: toward a Network Theory of Suicide. *American Sociological Review*, 54: 33–48.
- Pescosolido, B. (1990): The Social Context of Religious Integration and Suicide: Pursuing a Network Explanation. *Sociological Quarterly*, 31: 337–357.
- Pescosolido, B. (1994): Bringing Durkheim into the Twenty-first Century: a Network Approach to Unresolved Issues in the Sociology of Suicide. In Lester, D. ed.: *Durkheim 'Le suicide'. One Hundred Years Later*. Philadelphia: Charles Press, 264–295.
- Pope, W.–Danigelis, N. (1981): Sociology's „One Law". *Social Forces*, 60: 495–516.
- Robinson, W.S. (1950): Ecological Correlations and the Behavior of Individuals. *American Sociological Review*, 15: 351–357.
- Schlesselman, J.J. (1982): *Case-control Studies: Design, Conduct, and Analysis*. Oxford: Oxford University Press.
- Stack, S. (1982): Suicide: a Decade Review of the Sociological Literature. *Deviant Behavior*, 4: 41–66.
- Stack, S. (1983): The Effect of Decline in Institutionalized Religion on Suicide, 1954–1978. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 22: 239–252.
- Stack, S. (1991): The Effect of Religiosity on Suicide in Sweden: A Time Series Analysis. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 30: 462–468.
- Stack, S.–Lester, D. (1991): The Effect of Religion on Suicide Ideation. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 26: 168–170.
- Stack, S.–Wasserman, I. (1992): The Effect of Religion on Suicide Ideology: An Analysis of the Networks Perspective. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 31: 457–466.
- Stack, S. et al. (1994): The Effects of Religion and Feminism on Suicide Ideology: An Analysis of National Survey Data. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 33: 110–121.
- Stark, R.–Bainbridge, W.S. (1996): *Religion, Deviance, and Social Control*. New York/London: Routledge.
- Stark, R. et al. Beyond Durkheim: Religion and suicide. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 22: 120–31.
- Templer, D.I.–Veleber, D.M. (1980): Suicide Rate and Religion within the United States. *Psychological Reports*, 47: 898.

A TÁRSADALMI MOBILITÁS VÁLTOZÁSAI MAGYARORSZÁGON A RENDSZERVÁLTÁS FOLYAMÁN*

NÉMETH Renáta**

PhD-hallgató, ELTE Társadalomtudományi Kar
H-1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/a; e-mail: nmthrt@freemail.hu

Összefoglaló: A dolgozat a Központi Statisztikai Hivatal 1983-as, 1992-es és 2000-es felméréséből származó magyarországi mobilitási adatok elemzésére épül. Fő célkitűzésünk Treiman 1970-ben felállított és a rendszerváltás kontextusában ma is gyakran idézett modernizációs tézisének tesztelése. A változók kapcsolatrendszerét irányított körmentes gráffal reprezentálható grafikus modellel írtuk le. A modellhez tartozó kapcsolatok erősségét a marginális loglineáris paraméterek értékei alapján értékeltük (ahogyan azt Rudas, Bergsma, 2004 javasolják). Legfontosabb eredményünk szerint míg a nők között alapvetően változatlanok ítékelhetők a státuszmegszerzés folyamatai, addig a férfiak esetén a társadalmi záródás irányába mutató változások is megtalálhatók a Treiman hipotézise által érintett kapcsolatok tekintetében. Vagyis eredményeink nem támasztják alá a növekvő társadalmi mobilitás hipotézisét az 1983-2000 közötti időszakra vonatkozóan.

Kulcsszavak: társadalmi mobilitás, foglalkozási mobilitás, státuselérés, modernizációs hipotézis, loglineáris modell

„Ezt sajnálom legjobban, hogy olyan sok mindenből kimaradnak [a gyerekek], mert nem tudjuk megfizetni. Most sokkal nagyobbak a lehetőségek, mint amikor mi voltunk fiatalok, de nem mindenkinek. Én nem tudom kifizetni az angol nyelvi tábort a gyerekeimnek (...) És a könyvek, minden annyira drága. (...) Régen nem voltak ilyen különbségek, az ember nem érezte magát kisebbségben a többiekkel. A fiam osztálytársai, hát, a legtöbbnek a szülei menedzserek, bankárok, értelmiségiek. Én nem tudok velük lépést tartani.” (egy volt szocialista nagyvállalat 46 éves munkásnője, idézi Bartha 2002)

„Én a semmiből építettem fel egy üzlethálózatot (a szüleim segítségével nélkül), amely ma is kamatozik, és nem szeretném, ha bárki is irigykedne emiatt, mert a két kezemmel, vagy az eszemmel, mindegy, de megteremtettem!!! Erre mindenkinek lehetősége van (...) Mindenkinek meg van adva a lehetőség, csak élnie kell vele, igaz, mostoha körül-

* A tanulmány a szerző marginális loglineáris modellekkel foglalkozó PhD-dolgozatának előtanulmánya. A cikk egy korábbi változata *An application of marginal log-linear models to examine changes in social mobility in Hungary during the transition period* címmel előadásként szerepelt a Nemzetközi Szociológiai Társaság Recent Developments and Applications in Social Research Methodology című, 2004 augusztusában, Amszterdamban megrendezett konferenciáján.

** Köszönettel tartozom Bukodi Erzsébetnek, Róbert Péternek, és Rudas Tamásnak a dolgozat elkészítésében nyújtott segítségükért, ill. David Firthnek a . lábjegyzetben említett probléma megoldási javaslatáért.

mények között, de ha akar valamit, akkor rajta, fel a fejjel és akarattal!!! (Jakiss rövidített-szerkesztett hozzászólása a *Népszabadság* online Politika fórumáról, a *Vegyük el a gazdagoktól!* topikból, 2005 május)

A mottóbeli két idézet jól rávilágít a rendszerváltás társadalmi esélyekre gyakorolt hatásának a közvélekedésben fellelhető ellentmondásaira. Ezek az ellentmondások motiválták a jelen dolgozatot, melynek célja a mobilitás utóbbi két évtizedben lezajlott változásának empirikus vizsgálata. További motiváció volt egy olyan új empirikus elemzési módszertan elérhetővé válása, mely lehetővé teszi a társadalomtudományi kutatásokban rutinszerűen alkalmazott oksági modellek korrekt leírását.

HÁTTÉR

A téma jelentősége

Treiman gyakran hivatkozott modernizációs hipotézise szerint a gazdasági-technológiai fejlődés a mobilitás szempontjából nyitottabb társadalom kialakulásához vezet, mivel a munka fokozott bürokratizálódása megnehezíti a pozíciók közvetlen átörökítését, ugyanakkor a fejlett gazdaság munkaerőpiaca a formális oktatással megszerezhető képességeket jutalmazza. A hipotézis szerint az oktatás elterjedtsége, az átfogóbb tömegkommunikáció, a nagyobb urbanizáció és fokozott földrajzi mobilitás egyaránt a merev osztályszerkezet lebontásának irányába hat (Treiman 1970).¹ Andorka és társai 1973-as, 1983-as és 1992-es mobilitási táblázatok összevetésekor Magyarországon az esélyegyenlőtlenségek bizonytalan és lassú csökkenését detektálják, amit a tétel gyenge alátámasztásaként értékelnek (Andorka et al. 1994). Luijkx és társainak (1995) magyarországi, 1973 és 1993 között felvett, férfiakra vonatkozó adatokon az iskolai végzettség hatásának növekvő, ill. a származás hatásának csökkenő trendjét sikerült kimutatniuk, ugyanakkor egyik tendencia sem volt stabil, bizonyos visszafordulást tapasztaltak a nyolcvanas évek közepétől. Interpretációjuk szerint ezek az eredmények nem cáfolják, inkább támogatják Treiman állítását, hiszen a nyolcvanas évek második felétől megindult gazdasági teljesítmény-romlás az iparosodás, a modernizációs folyamatok visszaeséseként értékelhető.

Felmerül a kérdés, vajon ezeknek az éveknek az összevetése valóban alkalmas-e az iparosodás tézisének tesztelésére? A rendszerváltás sokdimenziós folyamat, elválaszthatatlanul összefonódó politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális összetevőkkel. A változásoknak az iparosodásra történő egyoldalú visszavezetése a különböző okok összemosását jelentené.

Ugyancsak megfontolandó az elemzés időkeretének kiszélesítése. Ahogyan Luijkx és társai is említik, 1992-1993 több szempontból mélypontja volt a rendszerváltást követő gazdasági átalakulás negatív kísérőjelenségeinek. Mivel ma már frissebb adatok is rendelkezésre állnak, referenciapontként későbbi, a gazdasági-társadalmi átalakulás stabilizálódását követő időpont is kijelölhető.

1 A hipotézis a mobilitás növekedésének konkrét aspektusait tárgyalva több formális alhipotézist fogalmaz meg, lásd a fejezetet.

További kérdéses pont a makrotársadalmi folyamatok reakcióidejének kérdése. Ha a rendszerváltás hozta politikai változásokat tételezzük fel hatótényezőként, vajon mikorra várható hatásuknak megjelenése a mobilitási mintákban? Ez a probléma ritkán kerül expliciten említésre, bár hasonló kérdések felmerülnek, például Breen és Luijckx (2004) a következő problémát említi: *A »szociáldemokrácia« példáját véve, az aktuálisan szociáldemokrata kormányzatú országokban várnánk nagyobb fluiditást, vagy plauzibilisebb lenne csupán a szociáldemokrata kormányzás hosszabb (még specifikálható) idejű fennállását relevánsnak venni?* A klasszikus nemzetközi vizsgálatok általában egy-két évtizedes időhosszakokat fognak közre, impliciten feltételezve, hogy a társadalmi folyamatok ilyen távon reagálják le a gazdasági/politikai változásokat. Ahogyan fenti példánk mutatják, hazai munkák az iparosodási hipotézist tesztelve hasonló feltételezéssel élnek.

Végül, ettől nem független probléma az, hogy a rendszerváltás vizsgálatokor tulajdonképpen jórészt a rendszerváltást megelőzően beindult folyamatokról beszélhetünk – mind a gazdasági dimenziókat (a kvázipiaci formák, ill. a makroszintű válságtünetek, a foglalkoztatás csökkenésének megjelenése), mind a politikai, oktatáspolitikai dimenziókat tekintve. Például Gázsó és Laki (2004) szerint a származáson alapuló szelekciós mechanizmusok erősödése, az állam kihátrálása esélykiegyenlítő szerepéből nem a rendszerváltás időszakában kezdődött, inkább az államszocializmus utolsó évtizedének mechanizmusai folytatódtak tovább.

Az alábbiakban 1983-as, 1992-es és 2000-es felvételek státusmegszerzésre vonatkozó adatait vetjük össze. *Kutatási kérdésünk a klasszikus modernizációs hipotézisből indul ki: vajon milyen irányban változott a vizsgált időszakban az apa státusza (iskolázottsága, foglalkozása) és a kérdezett státusza közötti kapcsolat?* A fent említett problémáknak megfelelően a detektált változásokat nem tisztán a gazdasági fejlődés, hanem (már a nyolcvanas években megindult) soktényezős rendszerváltozási folyamat következményeként értékeljük majd. Kerülnénk azt a megfogalmazást, hogy a rendszerváltás társadalmi hatásainak végigkísérése lenne a cél – a gazdasági hanyatlás hatása talán már felfedezhető ezekben az adatokban, a növekvése valószínűleg még nem.

A vizsgált periódus

Az elemzés során a Központi Statisztikai Hivatal 1983-as és 1992-es *Társadalmi mobilitás kutatásának* illetve a 2000-es *Életmód és időmérleg-vizsgálatának* adatait használjuk. Ez az időszak nem folyamatos fejlődésnek, inkább U-görbét leíró, két ellentétes irányú periódusból álló folyamatnak tekinthető. Munkaerőpiaci szempontból Kézdi (2002) veti fel az 1986–1999 közötti időszak kétfázisú voltát, 1995-ös osztóponttal. Elemzése szerint az első fázisra a munkahelyek nagyarányú megszűnése és az ágazatok közötti tömeges re-allokáció, míg a második fázisra a foglalkoztatás csökkenésének megállása, a magasabb képzettségűek aránynövekedése és az iskolázottság bérekben mért hozamának gyorsabb növekedése jellemző. Szociológiai megközelítésben Kolosi és Róbert (2004) tárgyalják a fenti időszak ellentétes irányt mutató átalakulási fázisait.

Elméleti háttér, korábbi vizsgálatok

A rendszerváltozás *longitudinális* vizsgálatokor általában alkalmazott elméletek a korábbi nemzetközi, elsősorban *keresztmetszeti* összehasonlító vizsgálatok szokásosan alkalmazott magyarázó elméleteire támaszkodnak. Így Lipsettől és Zetterbergtől származó, Blau és Duncan illetve Treiman által pontosított, az ipari társadalmak feltételezeten egyetemes szerkezetére épülő, alapvetően funkcionista *gazdasági* magyarázatok merülnek fel – ezek a gazdasági növekedést követő társadalmi nyitódást jósolnának.² Megemlítendő továbbá a politikai szervezetek rétegződésre gyakorolt hatását vizsgáló *politikai* magyarázatok. A politikai megközelítésre koncentrált vizsgálatok a szocialista blokkon belül is lényeges különbségeket találtak, illetve – elsősorban nemzetspecifikus történelmi jellegzetességekre visszavezethetően – nem látták megalapozottnak a szocialista mobilitási minta, mint speciális típus meglétét (Simkus 1981; Kurz–Müller 1987). Más vizsgálatok szerint mivel néhány nem-baloldali kormányzatú országban a baloldaliakéhoz hasonló a mobilitás szintje, a politikai intervenció, bár feltételezhető, de nem az egyedüli társadalmi meghatározó tényező (pl. Breen–Luijckx 2004). Ezért a gazdasági megközelítéssel szemben a politikai elmélet esetében nem beszélhetünk a rendszerváltozással kapcsolatos egyértelmű „előrejelzésekről”.

E két, a mobilitási mintázatok változását szisztematikus (és megmagyarázható) folyamatnak látó megközelítéssel szemben áll egy harmadik tézis, mely Sorokin (1964: 142) nevéhez fűződő változatában szélesebb történelmi perspektívából *trendmentes ingadozás*nak tekinti a mobilitás abszolút rátáinak változásait. Az elmélet újabb, a mobilitáskutatások harmadik nemzedékének CASMIN-projektjéhez kapcsolható változatában a relatív mobilitási esélyeknek (*social fluidity*) a társadalmi rétegződés konkrét megoszlásától független mintázatának és szintjének állandóságát tételezi fel az iparosodott országokban.

Sorokinhoz hasonlóan, igaz, más elméleti alapon, de Boudon (1974) is cáfolja az egyenlőség növekedésének tendenciáját. Véleménye szerint, még ha gyengül is a származás és az iskolai végzettség kapcsolata, a hátrányos származás akkor is megjelenik a munkába álláskor, vagyis az elért státuszban – így az egyenlőtlenségek egy szinttel feljebb tolnak. Mare (1981) klasszikus elemzésében szintén az oktatás demokratizálódásához fűzött optimista várakozásokat cáfolja. Kimutatja, hogy a származási esélykülönbségek az expanzió ellenére növekedtek a magasabb iskolai szinteken.

Az elméletekhez kapcsolódó korábbi vizsgálatoknak a jelen kutatási kérdést érintő eredményeire térve: Treiman és Yip (1989) nemzetközi összehasonlító vizsgálatát a modernizációs tézis empirikus igazolásaként szokás citálni. Elemzésükben huszonegy, az iparosodottság különböző fokán álló ország keresztmetszeti kutatásból származó adatain az apa foglalkozásának és a kérdezett iskolázottságának a kérdezett foglalkozására gyakorolt hatását vizsgálják. Fontos megjegyezni, hogy Treiman hipotézisében a mobilitáskutatások második nemzedékének elméleti és módszertani irány-

2 Hasonló az implikációja az újabb meritokratikus elméleteknek is, így például Jonssonénak (1992), aki bevezette az Erősödő Meritokratikus Kiválasztódás hipotézisét, mely szerint a posztindusztriális társadalmakban azok hatékonyságvezérelt volta következtében az egyéni érdemek válnak az oktatáshoz való hozzáférésnek, majd a munkaerőpiaci pozíció megszerzésének kulcstényezőivé.

vonalt követve direkt és teljes hatásokat különböztet meg, ennek megfelelően ebben a vizsgálatban is többszörös regressziós modellek együtthatóival, mint a direkt hatások megfelelőjével dolgozik. Eredménye szerint az iparosodottabb országokban az iskolázottságnak a foglalkozásra gyakorolt hatása erősebb és az apa foglalkozásának hatása gyengébb, azaz sikerül bizonyítani az iparosodottság – társadalmi nyitottság kapcsolatot.

Egy másik gyakran hivatkozott, újabb munkában Goldthorpe (1996) arra a következtetésre jut, hogy bár a hatvanas-hetvenes években végzett vizsgálatok a foglalkozás, az iskolázottság és az apa foglalkozása közötti direkt hatásokat tekintve többé-kevésbé valóban alátámasztják az Erősödő Meritokratikus Kiválasztódás elvét (lásd . *lábbjegyzet*), a kilencvenes évekből származó munkák Anglia, Wales, Svédország adatain éppen ellentétes következtetésekre jutnak. Goldthorpe interpretációja szerint a vizsgálatok eltérő metodikáján kívül valódi változások is okozhatják ezeket az eredményeket: a modern társadalmak az elterjedt vélekedéssel szemben talán sokkal kevésbé működnek „hatékonyan”.

A Magyarországon végzett vizsgálatok közül Luijckx és társai 1995-ös eredményeit a bevezetőben már említettük; fontos még megjegyezni a munkáról, hogy az alkalmazott többszörös logisztikus regresszió folytán a fentiekhez hasonlóan szintén iskolázottság – foglalkozás illetve apa foglalkozása – foglalkozás direkt hatásokat számszerűsít. E tanulmány továbbfejlesztett változata (Luijckx et al. 2002) szerint tényleges elmozdulás figyelhető meg a származástól a teljesítmény irányába, időintervalluma (1989 a végpont) azonban nem illeszkedik jelen kérdésünkhöz. Mégis érdemes megemlíteni, mert nem csak gazdasági, hanem politikai magyarázatokat is figyelembe vesz.

Az *intergenerációs foglalkozási mobilitással* kapcsolatos újabb hazai publikációk közé tartozik Bukodi (2001) munkája. Eredményei alapján a nemzedékek közötti mobilitás 1983 és 1992 között alig változott, 2000-re viszont lecsökkent. A szerző a mobilitás mértékét a teljes mobilitási arányszámmal definiálja. Későbbi munkájában (2003) ugyanezen adatok alapján a teljes mobilitási arányszámot felbontja vertikális és horizontális mobilitási arányszámokra,³ amiből kiderül, hogy az eltelt időszakban a vertikális (tehát ténylegesen presztízs-változtató) mobilitás nem változott, mert a csökkenő teljes mobilitással párhuzamosan a horizontális mobilitás aránya is csökkent. Ugyancsak az apa foglalkozása–foglalkozás kétdimenziós kapcsolatot elemzi egy újabb tanulmányban Róbert és Bukodi (2004), egy nemzetközi vizsgálat részeként, ahol Erikson és Goldthorpe által a Constant Flux c. munkában kialakított modelleket használják. Az 1973-as, 1983-as, 1992-es és 2000-es évek összevetésével úgy találják, hogy a korábbi mobilitásnövekedés a kilencvenes években a nők esetén rendkívül lelassult, a férfiak esetén pedig visszafordult.

3 Az arányszámok pontos definíciójához: mindhárom arányszám adott foglalkozási osztályozás mellett értelmezhető. A teljes mobilitási arányszámot az apjuktól eltérő osztályba tartozó válaszadók arányaként határozhatjuk meg. A teljes mobilitási arányszámot ésszerű tovább bontani vertikális és horizontális mobilitási arányszámokra, ahol a vertikális mobilitás eltérő presztízsű foglalkozási osztályok között, a horizontális mobilitás azonos presztízsű foglalkozási osztályok között valósul meg. Ugyanis a foglalkozási osztályozások mögött nem áll feltétlenül presztízsrangsor, pl. az eredeti EGP skálán külön kezelt önálló kereskedők, iparosok és szolgáltatók, vagy közvetlen termelésirányítók és szakmunkások a presztízsrangsorokban leggyakrabban azonos szinten helyezkednek el.

A származásnak az iskolai végzettségre gyakorolt hatására vonatkozóan a hazai szociológia eredményei közül elsősorban módszertani szempontból érdemes megemlíteni Andorka és Simkus (1983) Boudon és Mare eredményeire reagáló kutatását. A szerzők kimondott szándéka volt, hogy a mobilitás megváltozását az oktatási expanzió hatásától függetlenül mérhessék, ezért loglineáris elemzést végeztek.

A téma oktatáspolitikai fontosságánál fogva több új hazai vizsgálat is készült e kérdéskörben. Székelyi és társai (1998) a származás hatásának időbeli változását vizsgálják egy 1997-ben, felsőoktatási hallgatók körében végzett kutatásban, ahol elsősők és végzősök családi háttérét vetik össze. Eredményük szerint az elsősök között nagyobb az alacsonyabb státuszú családból származók aránya. Gázsó és Laki (2004) szerint ez az összevetés nem releváns, hiszen tárgya az elsősök és a végzősök közötti különbség, de nem az esélyek változása. Valóban, a módszerrel szemben felhozható, hogy a végzősök között már nincsenek ott az időközben lemorzsolódottak, akik esetleg inkább alacsonyabb státuszú szülők gyerekei. Gázsó és Laki 1973-as, 1997-es és 2000-es adatok alapján veti össze az egyetemi és főiskolai hallgatók származási háttérét és alapvetően változatlanlanságot tapasztal; interpretációjuk szerint a felsőoktatás expanziója nem kapcsolódott össze esélykiegyenlítődéssel.⁴ Bukodi (1995) 1992-es adatokon, többszörös regressziós modellel vizsgálja az iskolázottság és az apa foglalkozása illetve iskolázottsága közötti közvetlen kapcsolatot. Az időbeli változásokat a minta életkori csoportokra bontásával, mintegy keresztmetszeti kohorszelemzést végezve számszerűsíti. Azonban a tényleges változások ezzel a módszerrel sem detektálhatók teljes megbízhatósággal. E kohorszelemzés problémája, hogy az idősebb kohorszok a természetes elhalás miatt nem teljesek, ami azért okozhat gondot, mert hazánkban igen erős a várható élettartam társadalmi meghatározottsága (pl. Kovács–Hablicsek 2006).

További vizsgálati eredmények kilencvenes évek végi adatokra támaszkodva erős származási hatást mutatnak az iskolai teljesítmény tekintetében, így Andor és Liskó (2000), vagy Róbert (2004). Ezek a vizsgálatok azonban nem végeznek összevetést korábbi évek adataival.

A fentiekben és a következőkben is gyakran kiemeltük, hogy az egyes eredmények különbsége mögött technikai okok állhatnak, ami talán elbizonytalanítja az olvasót. Célunk azonban legkevésbé sem az empirikus kutatások hiteltelenítése, sokkal inkább a komparatív kutatások esetén szükséges módszertani standardizálás hangsúlyozása, ahogyan azt Breen és Luijkx (2004) is megállapítja: *... Amikor, mint jelen esetben is, vizsgálatunk komparatív jellegű, felmerül a kérdés, ténylegesen milyen mértékben mérjük konzisztensen adataink a vizsgált populációra jellemző, a származás és megszerzett státusz közötti hatást. Az egyes felvételek között a populáció definíciójában, a mintavételi elrendezésben, a válaszadási arányban vagy a mérési hibában meglévő különbség mind-mind okai lehetnek a fluiditás megfigyelt eltéréseinek – bár a mobilitás-kutatások általában nem veszik figyelembe ezt a szempontot.*

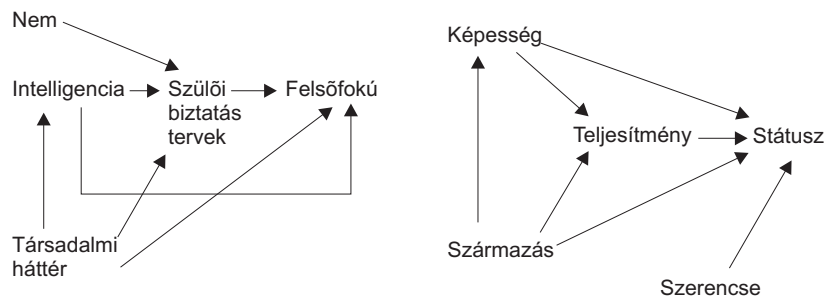
4 Ez a kijelentés első hallásra talán talán paradoxonnak tűnhet, ám matematikailag nem az: mint Mare (1981) korábban említett eredménye is mutatja, az adott végzettséget megszerzők arányának változása független a társadalmi esélykülönbségek változásától.

MÓDSZERTAN

Az elemzési módszer

A kategoriális adatokra alkalmazott gráf-modellek marginális loglineáris modellekként történő kezelése egészen új megközelítés (Rudas–Bergsma 2004; Rudas et al. 2006). Mobilitásvizsgálatok kategoriális adataira azért lehet érdemes használni ezt a módszertant, mert ezen a területen gyakran alkalmaznak oksági modelleket (státusz-elérési modellek), illetve, ahogyan később részletezzük is, a szakterület tipikus megközelítései a loglineáris paraméterek használatával statisztikailag megfogalmazhatóvá válnak.

A módszer lényege, hogy segítségével az 1. vagy a 2. ábrán láthatókhöz hasonló, többlépcsős, összetett folyamatokat írhatunk le, kézenfekvő módon interpretálható paraméterekkel. Tekintsük példaként az 1. ábra első modelljét.

1. ábra Két státusz-elérési gráf-modell (Spirtes et al. 1993; Kolosi 2006)

A kiindulási probléma Sewell és Shah (1968) klasszikus vizsgálatára épül, azóta többen foglalkoztak vele, a gráf jelen formáját Spirtes és társai (1993) javasolják. A modell a felsőfokú továbbtanulással kapcsolatos elhatározás kialakulását reprezentálja az objektív társadalmi-demográfiai tényezőktől kiindulva az azoktól függő pszichológiai faktorokon át, mélyebb betekintést engedve ebbe a folyamatba annál, mint ha csak a szokott módon (pl. logisztikus regresszió alkalmazásával) az elhatározást mint függő változót, az összes többi változót mint azonos szintű magyarázó változót tekintenénk. Ezt a mélyebb betekintést segíti például, hogy a szülők biztatásának meghatározó faktorairól is képet kapunk, vagy az intelligenciának a továbbtanulási tervekre gyakorolt direkt (minden más faktortól független) és indirekt (a szülői biztatáson keresztül érvényesülő) hatását is el tudjuk különíteni. Az ábra második modellje, a Kolosi (2006) által javasolt AOLE modell (képesség – *Ability*, származás – *Origin*, szerencse – *Luck*, teljesítmény – *Effort*) modell szintén egy többlépcsős státusz-elérési folyamatot modellez.

Az 1. és 2. ábra modelljeinek matematikai elnevezése *irányított körmentes gráf-modell* (a későbbiekben röviden gráf-modell), ahol a gráf csúcsai a változókat, a nyílak a köztük levő feltételes kapcsolatokat reprezentálják. Két pont között a nyíl hiá-

nya feltételes függetlenségi állításoknak feleltethető meg, a következő szabályt alkalmazva (Lauritzen 1996):

Adott V változó feltételesen független nem-leszármazottaitól (nondescendants) szüleire, mint feltételre nézve, ahol a nem-leszármazottak azok a pontok, amelyek nem érhetők el V -ből irányított úton, míg szülőnek azokat a pontokat nevezzük, ahonnan nyíl mutat V -be.

A szabály szerint az ábra első modelljében például a felsőfokú továbbtanulási elhatározás feltételesen független nem-leszármazottjától, vagyis a nemtől, szüleire, azaz az összes többi változóra, mint feltételre nézve. A nem független továbbá az intelligenciától és a társadalmi háttértől, még hozzá feltétel nélkül, hiszen a nemnek nincs szülője. A szabály alkalmazásával a második gráf, az AOLE modell például a szerencsének a származástól, a képességtől, és a teljesítménytől való függetlenségét implikálja.

Kategoriális változók esetén a gráf-modellek ún. marginális loglineáris modelleként kezelhetők. A gráf-modelleket megadó feltételes függetlenségi állítások ugyanis megfeleltethetők bizonyos marginális loglineáris paraméterek 0-vá tételének (Rudas–Bergsma 2004; Rudas et al. 2006). E paraméterek a hagyományos loglineáris paraméterekkel (pl. Rudas 1998) szemben nem a teljes táblából, hanem annak marginálisaiából számolandók.

A hagyományos loglineáris paraméterek az adott változók közötti feltételes kapcsolat átlagos erősségének mértékeként interpretálhatók, az összes többi változóra, mint feltételre nézve. Hasonlóképpen értelmezhetők a marginális paraméterek is, az „összes többi változó” alatt a marginális többi változóját értve. Az AOLE modellt definiáló paraméterek közt Rudas, Bergsma és Németh (2006) által javasolt paraméterezés szerint szerepel például a $\frac{OAE}{AE}$ és a $\frac{OEL}{EL}$ paraméter. A marginális loglineáris paraméterek szokásos terminológiája szerint a paraméterek felső indexe a paraméterhez tartozó *marginálist* adja meg, az alsó index a paraméterhez tartozó hatás. Vegyük észre, hogy a két paraméter más-más marginális mellett definiált, ezért ez a paraméterezés nem adható meg a klasszikus loglineáris elemzés keretei között. Az első paraméter a származásra (O), mint feltételre nézve méri a képesség (A) és a teljesítmény (E) közötti feltételes kapcsolat erősségét. Szokásos szóhasználattal ezt úgy is mondhatjuk, hogy a képességnek a teljesítményre gyakorolt *direkt hatását* mérjük a többi változó szerinti korrigálás után. Itt a direkt hatás megfogalmazás a *teljes hatással* állítja szembe a paramétert, amit a korrigálás nélküli $\frac{AE}{AE}$ paraméter adna.

A modell paraméterezésében szereplő másik paraméter, az $\frac{OEL}{EL}$ a teljesítmény és a szerencse a származásra és képességre vett feltételes kapcsolatát számszerűsíti. Ennek a paraméternek az értéke 0 a modell szerint, hiszen a teljesítmény (E) éppen a marginálisban szereplő másik két változóra (a szüleire) nézve feltételesen független a szerencsétől (L).

Láttuk, hogy a gráfok minden éle egy adott feltételes kapcsolatnak feleltethető meg, míg az él törlése a paraméterezésben megjeleníthető feltételes függetlenséget implikálja. A társadalomtudományokban széles körben használt LISREL (vagy lineáris strukturális egyenletek modell, *linear structural equation model*) esetén a paraméterek értelmezése jóval nehezebb (Cox–Wermuth 2001), és – mivel több lokális regressziós egyenletre épít – nem garantált az egyes egyenletek konzisztenciája (Rudas–Bergsma 2004).

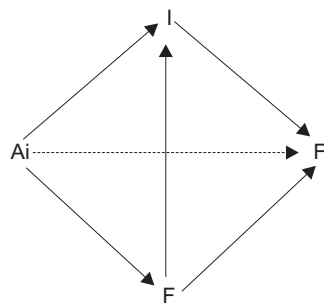
A modell

Kutatási kérdéseink a 2. ábrán látható modell, Treimannak Duncan-Featherman-Duncan-tól átvett státuselérési modelljének (Treiman 1970) hatásaira vonatkoznak. Az ábrán szaggatotttal jelöltük a modellben nem szereplő, de egyébként „elképzelt” AiF hatást. (Az eredeti modell az adatbázisainkban nem szereplő jövedelmet is tartalmazza, de ez a különbség nem érinti az itt vizsgált kapcsolatokat, azok azonosak.) A modell a fenti szabály alkalmazásával ekvivalens módon definiálható az alábbi feltételes függetlenségi állítás teljesülésével:

$$F \perp Ai \mid I Af. \quad (1)$$

Treiman a modernizációs hipotézisben konkrét al-hipotéziseket fogalmaz meg, eszerint a modernizációval gyengül

1. az apa foglalkozása - foglalkozás teljes hatás,
2. az apa foglalkozása - foglalkozás direkt hatás,
3. az apa foglalkozása - iskolázottság direkt hatás, ugyanakkor erősödik az
4. iskolázottság – foglalkozás direkt hatás.

Ai: apa iskolázottsága
Af: apa foglalkozása
I: iskolázottság
F: foglalkozás

2. ábra A vizsgált modell

A modernizációs hipotézis egyes pontjait követve az elemzés célja a marginális loglineáris paraméterek értékeiből kiindulva a kapcsolatok időbeli változásának vizsgálata. Az elemzést nemenként külön végezzük, hiszen a tárgyalt kérdésekben több korábbi vizsgálat is nemi különbségeket mutatott ki (hazai friss példa Róbert–Bukodi 2004). Fontos hangsúlyozni, hogy a loglineáris paraméterek függetlenek a táblák marginálisaitól, ezért pl. az apa-kérdezett összevetésekben előnyös módon a foglalkozási struktúra változásaitól független változást jelenítik csak meg, vagy – másik példával élve – kiküszöbölik az egyetemi képzés expanziójának hatását. Természetesen ugyanazzal az előnyös tulajdonsággal bír a klasszikus loglineáris elemzés is, ahogyan azt például Andorka és Simkus (1983) a módszertan megválasztásának indoklásakor hangsúlyozza.

Rudas, Bergsma és Németh (2006) eljárását követve a modellnek megfelelő eloszlás az alábbi marginális loglineáris paraméterekkel adható meg:

$$A_i, A_i, A_i A_f, A_i A_f, A_i A_f I, A_i A_f I, A_i A_f I, A_i A_f I, A_i A_f I F, A_i A_f I F, A_i A_f I F, A_i A_f I F \quad (2)$$

Az (1)-ben megadott állításnak megfelelően az alábbi paraméterek értéke nulla:

$$\frac{A_i A_f I F}{A_i F}, \frac{A_i A_f I F}{A_i A_f F}, \frac{A_i A_f I F}{A_i I F}, \frac{A_i A_f I F}{A_i A_f I F} \quad (3)$$

Könnyen látható, hogy a kapott 16 paraméter teljes paraméterezést ad, hiszen minden hatáshoz tartozik paraméter. A paraméterezés ezen kívül rendelkezik a hierarchikusság és rendezett dekomponálhatóság tulajdonságaival is.⁵ A modernizációs hipotézis négy pontjának megfelelő paraméterek a $\frac{A_i A_f I F}{A_i F}$, $\frac{A_i A_f I}{A_f I}$, $\frac{A_i A_f I F}{I F}$ ill. a paraméterezésben nem szereplő $\frac{A_f F}{A_f F}$, ezek időbeli változását vizsgáljuk a továbbiakban.

A modellnek megfelelő maximum likelihood-becslés Wicher Bergsma *Mathematica-rutinjának* segítségével kapható meg.⁶

A minta, a változók definiálása

Ugyanezen adatok felhasználásával több vizsgálat is készült már (pl. Bukodi 2001; Bukodi 2003; Róbert–Bukodi 2004). Az eredmények közvetlen összevethetősége érdekében Róbert és Bukodi (2004) döntését követve a vizsgálati populációt a 20–69 éves, aktuálisan dolgozóknak ill. a valaha dolgozó munkanélküliekben határoztuk meg. A nemeként külön bontott együttes eloszlás celláit a szokásosan alkalmazott 0,5-ös elemszámmal töltöttük fel az üres cellák elkerülése érdekében. A mintaelemszámok a következőképpen alakultak:

1983:	férfiak – 9076 mintaelem (2 üres cella),	nők – 7834 (3 üres)
1992:	férfiak – 7045 (2 üres),	nők – 6364 (2 üres)
2000:	férfiak – 2463 (nincs üres),	nők – 2009 (5 üres)

Az elemzés során az adatbázisokhoz eredetileg hozzárendelt súlyokat használtuk.

A modell viszonylagos összetettségét ellensúlyozandó a változók képzésénél a kategóriák alacsony számára törekedtünk. Az *iskolázottság*ot bináris változóként használtuk, mégpedig az *apa* (érettségizett/érettségi nélkül) ill. a *kérdezett* (diplomás/diploma nélkül) esetére más kategóriákkal, ennek oka a megközelítőleg azonos eloszlású változók képzésére való törekvés volt.

Az *apa foglalkozását* a kérdezett 14 éves korában meglevő foglalkozással definiálták a kérdőívek. A *foglalkozás* meghatározásakor szerencsés lett volna a kérdezett első foglalkozásának használata, de ez az információ nem állt rendelkezésre mindegyik adatbázisban. Ezt a problémát megoldandó Andorka (1995) azzal próbálkozik, hogy külön vizsgálja a fiatalokat, ahol a „jelenlegi” foglalkozás jó proxy a pályakezdő foglalkozásra. Jelen tanulmányban ezzel a céllal külön elvégezzük a 20–29 éves korosz-

5 Ezek definíciójáról ill. a tulajdonságok implikációjáról lásd Bergsma-Rudas 2002.

6 A program elérhető az interneten:
<http://www.uvt.nl/faculteiten/fsw/organisatie/departementen/mto/software2.html.print>

tály vizsgálatát. A foglalkozási kategóriák kialakításánál Erikson és Goldthorpe (1992) ajánlását követve az EGP skálához illeszkedő hármas beosztást használtuk. Ennek a kategóriák alacsony számán kívül az is előnye, hogy az ordinalitás következtében vertikális mobilitást határoz meg a kategória-ugrás, vagyis Erikson és Goldthorpe megfogalmazásában presztízs-, és nem osztály-alapon kategorizálunk:

1. felső osztály (szolgáltató osztály: vezető, szellemi szabadfoglalkozású, diplomás alkalmazott)
2. középosztály (egyéb szellemi, szakmunkás, iparos/kereskedő/szolgáltató, gazdálkodó)
3. alsó osztály (alacsonyabb szintű kereskedelmi és szolgáltató dolgozók, betanított munkás/segédmunkás/mezőgazdasági fizikai).

EREDMÉNYEK

A valószínűség-hányados tesztstatisztika szerint a modell illeszkedése mindhárom évben, mindkét nemre rossz ($p < 0,01$), kivéve a 2000-es évben a nők esetét, ahol a modell jól illeszkedik ($p = 0,115$). Vagyis a modellt definiáló, (1)-ben meghatározott, az apa iskolázottságára és a kérdezett foglalkozására vonatkozó feltételes függetlenségi állítás nem fogadható el. Ezért a modellt elvetettük, és a továbbiakban a 2. ábra modelljének módosított, az Ai-F nyilat is tartalmazó változatát alkalmaztuk. A paraméterezést tekintve ez a (3)-ban felsorolt paraméterek szabad, nem nullában rögzített paraméterként történő használatát jelenti.

A kutatási kérdésünk szempontjából releváns négy paraméter értékének becslése az 1. táblázatban található. A cellákban a felső érték a férfiakra, az alsó a nőkre kapott becslés. Minden paraméter értéke szignifikáns.⁷

7 Ha másként nem jelezzük, 0,05 szintű szignifikanciát számolunk.

I. táblázat A becsült paraméterek (NE: nem értelmezhető, mert nincs az adott cellának megfelelő paraméter)

Paraméter	Év	A paraméterhez tartozó marginális táblázat cellái								
		(1,1)	(1,2)	(1,3)	(2,1)	(2,2)	(2,3)	(3,1)	(3,2)	(3,3)
$A_{iA}BF$ A_{iF}	1983	0,06	-0,14	0,08	0,04	0,12	-0,16	-0,10	-0,02	0,08
		0,36	-0,25	-0,11	-0,09	0,28	-0,19	-0,27	-0,03	0,3
	1992	0,33	-0,13	-0,20	-0,02	0,17	-0,15	-0,31	-0,04	0,35
		0,33	-0,2	-0,13	-0,07	0,08	-0,01	-0,26	-0,12	0,14
	2000	0,30	-0,20	-0,10	-0,11	0,31	-0,20	-0,19	-0,11	0,30
		0,15	-0,10	-0,05	-0,10	0,06	0,04	-0,05	0,04	0,01
$A_{iA}I$ A_{iF}	1983	0,32	-0,05	-0,27	-0,32	0,05	0,27	NE	NE	NE
		0,30	-0,13	-0,17	-0,30	0,13	0,17	NE	NE	NE
	1992	0,34	-0,06	-0,28	-0,34	0,06	0,28	NE	NE	NE
		0,34	-0,09	-0,25	-0,34	0,09	0,25	NE	NE	NE
	2000	0,42	-0,13	-0,29	-0,42	0,13	0,29	NE	NE	NE
		0,28	-0,07	-0,21	-0,28	0,07	0,21	NE	NE	NE
$A_{iA}BF$ I_{iF}	1983	1,19	-1,19	NE	-0,28	0,28	NE	-0,91	0,91	NE
		1,28	-1,28	NE	-0,43	0,43	NE	-0,85	0,85	NE
	1992	1,35	-1,35	NE	-0,4	0,4	NE	-0,95	0,95	NE
		1,15	-1,15	NE	-0,4	0,4	NE	-0,75	0,75	NE
	2000	0,92	-0,92	NE	-0,31	0,31	NE	-0,61	0,61	NE
		1,01	-1,01	NE	-0,19	0,19	NE	-0,82	0,82	NE
A_{iF} A_{iF}	1983	0,72	-0,20	-0,52	-0,23	0,09	0,14	-0,49	0,11	0,38
		0,73	0,02	-0,75	-0,25	-0,05	0,30	-0,48	0,03	0,45
	1992	0,79	-0,23	-0,56	-0,15	0,08	0,07	-0,64	0,15	0,49
		0,71	-0,06	-0,65	-0,17	0,02	0,15	-0,54	0,04	0,50
	2000	0,95	-0,41	-0,54	-0,32	0,27	0,05	-0,63	0,14	0,49
		0,66	-0,03	-0,63	-0,23	0,05	0,18	-0,43	-0,02	0,45

A hatások időbeli változásának szignifikanciájára vonatkozó próba szerint az

- Apa foglalkozása - Foglalkozás direkt hatás nem változott szignifikáns módon egyik nem esetén sem,
- az Apa foglalkozása- Iskolázottság direkt hatás a férfiak esetében 1983 és 1992 között nem változott szignifikánsan, de 1992-2000 között (és a teljes 1983-2000 közötti intervallumot tekintve is) szignifikánsan erősödött, míg a nők esetében sehol nem változott szignifikánsan,
- az Iskolázottság – Foglalkozás direkt hatás nem változott szignifikáns módon sem a nők, sem a férfiak esetében, míg
- az Apa foglalkozása – Foglalkozás teljes hatás a férfiak esetében mind 1983-1992 között, mind 1992-2000 között (és a teljes 1983-2000 intervallumon is) szignifikánsan változott. Az egyes paraméterértékek változására külön elvégzett

szignifikancia-teszt alapján elmondható, hogy ezt a változást a záródás irányába mutató (abszolút értékükben növekedő) paraméterek szignifikáns változása hozta. A nők esetében a változás csak az 1983-1992 intervallumon szignifikáns. Itt a részletes teszt alapján elmondható, hogy a középosztálybeli apák utódainak esélyei változtak szignifikánsan, mégpedig a nagyobb nyitottság irányába. 1992-2000, sőt 1983-2000 sem találunk viszont szignifikáns változást.

A 20-29 éves korosztályt külön is vizsgáltuk, bár az esetszámok így erősen lecsökkennek (2000-ben csak 703 férfi és 530 nő tartozott a mintába), tehát óvatosan értelmezendők az eredmények. A tapasztalatok jórészt a fentiekhez hasonló tendenciát – a nők esetén változatlan esélyegyenlőtlenségeket, a férfiaknál bizonyos mutatók esetén már növekvő egyenlőtlenségeket – mutatnak. Az utóbbi megfigyelést részletezve: az apa foglalkozásának és a fiú iskolázottságának 1983-1992 között felerősödő összefüggését, illetve az iskolázottság – foglalkozás hatás 1983 és 2000 közötti szignifikáns csökkenését találtuk.

ÖSSZEGZÉS

Eredményeink szerint (1) *az iskolázottságnak lényegi szerepe van a társadalmi státusz elérésében*, ám ez a hatás nem erősödött, sőt, a fiatal férfiaknál inkább csökkent. Ugyanakkor (2) bár az apa foglalkozásának a kérdezett foglalkozására vonatkozó teljes hatása mindhárom évben mindkét nemre igen erős, (3) a direkt hatás jóval gyengébb, de szignifikáns. Figyelembe véve, hogy (4) az apa foglalkozása erős hatást gyakorol az iskolázottságra, elmondható, hogy a társadalmi újratermelődés egy része az iskolai végzettségen keresztül valósul meg, vagyis *az iskolának a társadalmi reprodukcióban is lényeges szerepe van, az újratermelődés fontos csatornájának tekinthető*.

Az (1)-(4) eredmények mind egybevágóan az ipari társadalmakra vonatkozó klasszikus megfigyelésekkel, például a múlt század közepének Amerikáját vizsgáló, a mobilitáskutatások második nemzedékéhez tartozó, így a szokásos útelemzést használó Blau és Duncan eredményeivel (Ganzeboom et al. 1991). Ugyanakkor Treiman és Yip (1989) 21 országnak a hetvenes évek elejéről származó adatait összevetve az iskolázottságot lényegében a származástól függetlennek találják (szemben a (4) eredménnyel), ezzel arra a következtetésre jutva, hogy a foglalkozási státusz sokkal inkább a végzettség, mint a származás függvénye. Ezzel szemben egy friss nemzetközi vizsgálat angol, francia, ír, svéd és holland adatokból kiindulva a származásnak a státusmegszerzésre vonatkozó hatását az iskolázottságra korrigálva is erősnek találta (Breen–Luijckx 2004). Ezekben az országokban, Magyarországhoz hasonlóan, a társadalmi újratermelődésnek az iskolázottságon kívül más jelentős csatornái is feltételezhetők.

Az *apa foglalkozásának az iskolázottságra* vonatkozó hatása eredményeink szerint mindhárom évben szignifikáns, ez megfelel az iskolai teljesítmény tekintetében erős származási hatást kimutató hazai vizsgálatoknak (Andor–Liskó 2000; Róbert 2004). A hatás férfiak esetén tapasztalt erősödése, nők esetén talált változatlansága az c. részben említett – igaz, nem teljesen azonos kérdésfeltevéssel, nem azonos intervallumon és nem azonos módszertannal készült – hazai vizsgálatok leg többjével egybevág. Szé-

kelyi és társai (1998) írása ugyan ellentmondani látszik, ők a mobilitás csökkenését detektálják, ám az eredmények összevethetőségével kapcsolatban korábban már jeleztük a lehetséges problémákat.

Az c. részben említett hazai tanulmányok közül az *apa foglalkozásának az utód foglalkozására* vonatkozó *direkt*, iskolázottságra kontrollált hatását az adott periódusra egyedül Luijck és társai (1995) vizsgálták férfiakra vonatkozóan, 1973-as, 1983-as és 1992–1993-as adatokat összevetésével. Megközelítésük – az elemzési módszer eltérésén kívül – abban különbözik a jelen tanulmányétól, hogy nem korrigáltak az apa iskolázottságára, illetve külön vizsgálták a le- ill. felfelé mutató mobilitás esélyeit. A származás felfelé mutató mobilitásra vonatkozó hatásával kapcsolatban U-alakú görbét detektáltak, míg a lefelé mutató mobilitással kapcsolatban változatlan hatást. Bár eredményük a módszertani eltéréseket figyelembe véve csak óvatosan vethető össze közvetlenül a miénkkel, de nem is feltétlenül mond ellent az általunk a le- ill. felfelé mutató mobilitásra összességében talált 1983–1992 közötti változatlanságnak.

Hasonlóan, az *iskolázottságnak a foglalkozására* vonatkozó *direkt*, származásra kontrollált hatásával az említett hazai források közül Luijck és társai foglalkoztak. Ők 1973-as, 1983-as és 1992–1993-as adatok alapján fordított U-alakú görbét detektáltak a végzettség lefelé mutató mobilitásra gyakorolt hatására vonatkozóan, a felfelé mutató mobilitásra vonatkozó hatás változatlanságát tapasztalták, ami újfent nem mond ellent a mi (eltérő módszerrel kapott) eredményünknek, azaz az 1983–1992 közötti, bármilyen irányba mutató mobilitás változatlanságának.

Több tanulmány foglalkozik ugyanakkor a korábban már idézettek közül az *apa foglalkozása – foglalkozás teljes hatással*. Bukodi (2001) és (2003) mobilitási arányszámot használ a kérdés megválaszolására, így a két eredmény nem vethető össze közvetlenül.⁸ Róbert és Bukodi (2004) eredményei, bár más módszerrel készültek, jórészt alátámasztják tapasztalatainkat. A „Unidiff” (két időpont között egyenletesen változó mobilitási esélyeket feltételező, lásd Xie 1992) modell⁹ alapján az 1983-as, 1992-es és 2000-es évek összevetésében a nőknél a mobilitás-növekedés lassulására, míg a férfiaknál már záródásra utaló jeleket találtak.

8 A mobilitási arányszám ugyanis – az itt használt loglineáris paraméterekkel szemben – változással reagálhat csupán a táblázat marginálisainak, tehát a struktúra megváltozásának a hatására is.

9 Firth (2005) említi azt a problémát, miszerint a Unidiff modell becsült paraméterei (a loglineáris modellekkel ellentétben) nem bírnak a marginális változásoktól való függetlenség tulajdonságával. Ezért rosszul illeszkedő modell mellett fennáll annak veszélye, hogy a mobilitási esélyek modell által adott változását önmagukban a strukturális változások okozzák (Róbert és Bukodi vizsgálatában bár a Unidiff modell a disszimilitási index szerint jól magyarázta az adatokat, de a valószínűség-hányados statisztikát tekintve rosszul illeszkedett). Bár nem tartozik szorosan jelen tanulmány tárgyházhoz, de megemlítjük, hogy megvizsgáltuk Róbert és Bukodi (2004) eredményeinek érzékenységét a marginálisok változására, s tapasztalataink szerint azok stabilitást mutatnak. David Firth-szel folytatott megbeszélés alapján ezt az érzékenységet tesztet a következőképpen végeztük: a három évhez tartozó három tábla marginálisait a lokális esélyhányadosok rögzítése mellett homogenizáltuk az un. iteratív arányos illesztés algoritmusának segítségével, majd megismételtük a Unidiff modell illesztését.

KÖVETKEZTETÉSEK

A fentieket összefoglalva: a vizsgált időszakban Magyarországon Treiman hipotézisével ellentétes (férfiaknál bizonyos egyenlőtlenségek növekedése), vagy azt legalábbis nem alátámasztó (változatlan esélyegyenlőtlenségek) tendenciák figyelhetők meg. Vagyis ezt az időtávot tekintve a mottóban idézett két, egymásnak ellentmondó magánvélemény közül inkább a pesszimista nyert empirikus alátámasztást. A szülői háttér hatása a fiúk iskolázottságára folyamatosan erősödik, sőt a származás az iskolarendszert megkerülve, más csatornákon keresztül is befolyásolja az elért státuszt. Eközben a diploma munkaerőpiaci értéke, vagyis a foglalkozási státusz elérésében betöltött szerepe a hipotézisben várttal szemben nem növekedik, sőt, a fiataloknál inkább csökken.

A *munkaerőpiac működésére*, Treiman hipotézisének kiindulási pontjára vonatkozó eredményeink magyarázatakor Goldthorpe meritokratikus elméletekkel szembeni szisztematikus kritikája (1996) citálható. Szerinte *nem feltétlenül a hatékonyság* működteti a munkaerő allokálást: az iskolázottság egyfajta életstílust, kulturális háttérrel is jelent, gyakran ezért és nem a tényleges tudásért keresnek a munkaadók diplomás alkalmazottat. A *posztindusztriális*, tudás-alapú gazdaságban ugyanakkor nem is feltétlenül a kognitív képességek kerülnek előtérbe: olyan, tipikusan expanzióban levő poszt-indusztriális területeken, mint a kereskedelem, PR vagy a promóció inkább a megjelenés, a beszédstílus kap nagy szerepet. Ezek viszont a családból öröklődnek, s nem az iskolán keresztül szerezhetők meg. A modern társadalmakban ugyancsak erősödő kis- és középvállalkozói szektorban hasonló a helyzet: a szülők nem csak a tárgyi javakat örököltetik át utódaikra, hanem a szintén szükséges vállalkozói kultúrát, individualisztikus munkaerkölcsöt is. Az *iskola szerepével* kapcsolatos eredményeink lehetséges magyarázata elsősorban az oktatás demokratizálódásához fűzött optimista várakozásokat cáfoló vizsgálatokhoz (Mare, Boudon) köthető. Míg ezek a vizsgálatok a pusztán a felsőoktatási férőhelyek számának növelését célzó társadalompolitikai beavatkozások szükségszerű sikertelenségét hangsúlyozzák, addig hazai szerzők a felsőoktatás expanziójának végrehajtási módját is kritizálják, például. Gázsó (1997) szerint a szelektív felsőoktatást a spontán makrotársadalmi folyamatokat felerősítve a közoktatás-politika is támogatja.

A bevezetőben említett reakcióidő-problémára hivatkozva persze elképzelhető, hogy a rendszerváltás és a vizsgálat időpontja között eltelt idő túl rövid a gazdasági/politikai változások tényleges társadalmi leképeződéséhez, bár a jelenlegi folyamatok kevésbé valószínűsítik az itt kimutatottal ellentétes irányú tendencia megjelenését. Pl. az általános iskolai teljesítményben megmutatkozó társadalmi egyenlőtlenségek növekedését kimutató vizsgálatok (Kertesi–Kézdi 2004) alapján inkább ennek továbbgyűrűzését jelezhetnénk előre a felsőfokú oktatásra vonatkozóan. Erre a kérdésre az idő választ ad, a további kutatásra azonban talán nem csak ez adhat okot. Tervezzük a kutatás kiterjesztését további kelet-európai országokra (hiszen Magyarország 1989 előtti társadalomrajza sok szempontból unikálisnak tekinthető a kelet-európai blokkon belül), és olyan, sajátos jóléti rendszert és foglalkozási struktúrát reprezentáló nem-szocialista országokra is, mint Hollandia, Nagy-Britannia, Olaszország vagy az Egyesült Államok.

IRODALOM

- Andor M.–Liskó I. (2000): *Iskolaválasztás és mobilitás*. Budapest: Iskolakultúra Kiadó.
- Andorka R.–Bukodi E. –Harcza I. (1994): Társadalmi mobilitás, 1992. In Andorka R.–Kolosi T.–Vukovich Gy. szerk.: *Társadalmi Riport*. Budapest: Társi, 293–310.
- Andorka R. (1995): A társadalmi mobilitás félévszázados trendjei Magyarországon. In Andorka R.–Hradil, P.: *Társadalmi rétegződés*. Budapest: Aula, 393–427.
- Andorka R.–Simkus A. (1983): Az iskolai végzettség és a szülői család társadalmi helyzete. *Statistikai szemle*, 6: 592–611.
- Bartha E. (2002): Munkások a munkásállam után. A változás etnográfiaja egy volt szocialista „mintagyárban”. In Némethi D.–Szabari V.–Fonyó A. szerk.: *kötő-jelek 2002*. ELTE Szociológia Doktori Iskola Évkönyve. Budapest: ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézete, 117–149.
- Bergsma, W.–Rudas T. (2002): Marginal Models for Categorical Data. *The Annals of Statistics*, 30(1): 140–159.
- Boudon, R. (1974): *Education, Opportunity and Social Inequality: Changing Prospects in Western Society*. New York: Wiley.
- Breen, R.–Luijckx, R. (2004): Conclusions. In Breen, R. ed.: *Social Mobility in Europe*. Oxford: Oxford University Press, 383–446.
- Bukodi E. (1995): *Az iskolázottsági esélyek alakulása*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- Bukodi E. (2001): *A nemzedékek közötti mobilitás alakulása 1983 és 2000 között*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- Bukodi E. (2003): Társadalmi rétegződés, mobilitás. In Bukodi E. szerk.: *Társadalmi helyzetkép 2002*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- Cox, D.R.–Wermuth, N. (2001): Some Statistical Aspects of Causality. *European Sociological Review*, 17(1): 65–74.
- Erikson, R.–Goldthorpe, J.H. (1992): *The Constant Flux*. Oxford: Clarendon.
- Életmód és időmérés-vizsgálat Magyarországon 1999-2000*. Budapest: TÁRKI Adatbank.
- Firth, D. (2005): Some Topics in Social Statistics. In Davison, A.C.–Dodge, Y.–Wermuth, N. eds.: *Celebrating Statistics: Papers in Honour of Sir David Cox on his 80th Birthday*. Oxford: Oxford University Press.
- Ganzeboom, H.B.G.–Treiman, D.J.–Ultee, W.C. (1991): Comparative Intergenerational Stratification Research: Three Generations and Beyond. *Annual Review of Sociology*, 17: 277–302.
- Gazsó F. (1997): A társadalmi folyamatok és a felsőoktatás. *Eszmélet*, 35.
- Gazsó F.–Laki L. (2004): *Fiatalok az újkapitalizmusban*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Goldthorpe, J.H. (1996): Problems of “Meritocracy”. In Erikson, R.–Jonsson, J.O. eds.: *Can Education Be Equalized? The Swedish Case in Comparative Perspective*. Colorado: WestviewPress, 255–288.
- Jonsson, J.O. (1992): *Towards the Merit-Selective Society?* Stockholm: Swedish Institute for Social Research.
- Kertesi G.–Kézdi G. (2004): *Általános iskolai szegregáció – okok és következmények*. Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek, BWP, 7.
- Kézdi G. (2002): Two Phases of Labor Market Transition in Hungary: Inter-Sectoral Reallocation and Skill-Based Technological Change. *Budapest Working Papers on the Labour Market*, 3. Budapest: MTA KTK–BKÁE.

- Kolosi T.–Róbert P. (2004): A magyar társadalom szerkezeti átalakulásának és mobilitásának főbb folyamatai a rendszerváltás óta. In Kolosi T.–Tóth I.Gy.–Vukovich Gy. szerk.: *Társadalmi Riport 2004*. Budapest: TÁRKI, 48–74.
- Kolosi T. (2006): ELŐRE. A státuszmegszerzés és az esélyegyenlőtlenség komplex megközelítése. *Szociológiai Szemle*, 1: 93–102.
- Kovács K.–Hablicsek L. (2006): *Iskolázottság és halandóság*. Budapest: Egészségügyi Stratégiai Kutatóintézet.
- Kurz, K.–Müller, W. (1987): Class Mobility in the Industrial World. *Annual Review of Sociology*, 13: 417–442.
- Lauritzen, S.L. (1996): *Graphical Models*. Oxford: Clarendon Press.
- Luijkx, R.–Róbert P.–de Graaf, P. M.–Ganzeboom, H.B.G. (1995): A származástól a teljesítményig: A státuszmegszerzés folyamata Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 4: 3–27.
- Luijkx, R.–Róbert P.–de Graaf, P. M.–Ganzeboom, H.B.G. (2002): Changes in Status Attainment in Hungary between 1910–1989. *European Societies*, 4(1): 107–140.
- Mare, R.D. (1981): Change and Stability in Educational Stratification. *American Sociological Review*, 46: 72–87.
- Róbert P. (2004): Iskolai teljesítmény és társadalmi háttér nemzetközi összehasonlításban. In Kolosi T.–Vukovich Gy.–Tóth I.Gy. szerk.: *Társadalmi Riport 2004*. Budapest: TáRKi, 193–205.
- Róbert P.–Bukodi E. (2004): Changes in Intergenerational Class Mobility in Hungary, 1973–2000. In Breen, R. ed.: *Social Mobility in Europe*. Oxford: Oxford University Press, 287–315.
- Rudas T. (1998): *Odds Ratios in the Analysis of Contingency Tables*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Rudas T.–Bergsma, W. (2004): On Application of Marginal Models for Categorical Data. *Metron*, 62(1): 1–23.
- Rudas T.–Bergsma, W.–Németh R. (2006): Parameterization and Estimation of Path Models for Categorical Data. In Rizzi, A.–Vich, M. eds.: *COMPSTAT 2006 Proceedings in Computational Statistics*. Physica-Verlag, 383–394.
- Sewell, W.–Shah, V. (1968): Social Class, Parental Encouragement and Educational Aspirations. *American Journal of Sociology*, 73: 559–572.
- Simkus, A. (1981): Comparative Stratification and Mobility. *International Journal of Comparative Sociology*, 22(3): 213–236.
- Sorokin, P.A. (1964): *Social and Cultural Mobility*. Chicago: Free Press.
- Spirtes, P.–Glymour, C.–Scheines, R. (1993): *Causation, Prediction, and Search*. Springer-Verlag, New York, 149–150.
- Székelyi M.–Csepeli Gy.–Örkény A.–Szabados T. (1998): *Válaszúton*. Budapest: Új Mandátum.
- Társadalmi mobilitás Magyarországon 1983*. Budapest: TÁRKI Adatbank.
- Társadalmi mobilitás Magyarországon 1992*. Budapest: TÁRKI Adatbank.
- Treiman, D.J. (1970): Industrialization and Social Stratification. In Laumann, E.O. ed.: *Social Stratification, Research and Theory for the 1970s*. Indianapolis: Bobbs-Merill, 207–234.
- Magyarul In Róbert P. szerk. (1988): *Társadalmi mobilitás: hagyományos és új megközelítések*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 86–111.
- Treiman, D.J.–Yip, K-B. (1989): Educational and Occupational Attainment in 21 Countries. In Kohn, M.L. ed.: *Cross-National Research in Sociology*. Newbury Park: Sage, 373–394.
- Xie, Y. (1992): The Log-Multiplicative Layer Effect Model for Comparing Mobility Tables. *American Sociological Review*, 57: 380–95.

MŰHELY

HAGYOMÁNYOS ÉS MODERN FALUSI LAKÓHÁZAK ÖRÖKSÉGSZOCIOLÓGIAI VIZSGÁLTA*

TAMÁSKA Máté

ELTE Társadalomtudományi Kar
H-1117 Budapest Pázmány Péter sétány 1/A; e-mail: tamaskamate@freemail.hu

Összefoglaló: A dolgozat a mai falusi viszonyok között kimutatható négy, egymástól elkülöníthető társadalomtörténeti korszak lenyomatait vizsgálja. Az első a hagyományos falu, a második a hatvanas években átalakuló, modernizálódó falu, a harmadik a hetvenes-nyolcvanas évek utóparasztosodásának eredményeként létrejövő szocialista falu, míg negyedikként a rendszerváltást követő időszakot képviselő urbanizált falu ideáltípusát határoztam meg. Az elemzés a hajnali történelemszociológia durkheimiánus alapokra épülő rendszerének keretei közt vizsgálja a négy korszakot. A dolgozat a lakóház típusát, mint az adott kor társadalmi viszonyait kifejező morfológiai tény, veszi alapul. Így a négy történelmi periódushoz négy falusi lakóházmodellt csatol. Fontos megjegyezni, hogy a mai magyar falvakban mind a négy periódust reprezentáló háztípus jelen van. A kérdőíves felmérés azt vizsgálta, hogy egy-egy korszakot megjelenítő házformákhoz, milyen attitűdök társulnak. Ehhez mindegyiknek előtte igazolni kellett a párhuzamot a társadalmi átalakulás (mobilitás) és az újabb háztípusok megjelenése között. Ezután kerülhetett sor annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy vajon kimutathatók-e erősebb kötődések egyik vagy másik társadalmi csoportban az egyes háztípusokhoz, az épített örökség egy meghatározott korszakához. Az elemzés kiemelten kezeli a háború előtti paraszti korszak emlékeit, mivel itt mutatható ki a művészi folklórismus jelensége, mely az örökséghez fűződő viszony egy sajátosan modern változata. Végül utalok a „hely szellemiségére”, mely az építészeti örökség révén jelentősen befolyásolja a községek rendszerváltás utáni esélyeit.

Kulcsszavak: faluszociológia, építészet-szociológia, rétegződés- és mobilitáskutatás

* A munka szakmai részében segítségemre voltak: Dr. Düll Andrea, dr. Mezős Tamás, dr. Saád József, dr. Utasi Ágnes. A kérdőíves adatfelvétel kapcsán külön megköszönöm a polgármesteri hivatalok nyitottságát, valamint név szerint Bartos Péter, Giákné Szarvas Andrea, Horváth Ágoston és Molnár Ferenc segítségét.

AZ ÉPÍTETT ÖRÖKSÉG VIZSGÁLATI LEHETŐSÉGEI

Az építésztársadalmi szociológia

A dolgozat elsődleges célja az empirikus adatok bemutatása, értékelése. Az építésztársadalmi szociológiai vizsgálta azonban ma még nem általánosan ismert, így szükségesnek tartom az elméleti háttér rövid felvázolását. Mindenekelőtt azt kell hangsúlyozni, hogy az építésztársadalmi szociológia nem azonosítható a településszociológiával, annak csupán egy szegmensét fedi le: *Az építésztársadalmi szociológia az építésztársas viszonyait elemzi, különös tekintettel a különböző társadalmi csoportok szükségleteire, eltérő kultúrájára és kommunikációs mintáira* (Farkas 1996: 1). Egyrészt vizsgálhatjuk a kínálati oldal szociológiáját, ekkor az építésztársadalom mikroviszonyaira vagyunk kíváncsiak; másrészt vizsgálhatjuk a kereseti oldalt, ekkor a tágabb társadalom építésztel kapcsolatos beállítottságait, igényit vesszük górcső alá. Jelen dolgozat ez utóbbi szempont érvényesítésére tesz kísérletet. Hazánkban több évtizede folynak építésztársadalmi szociológiai kutatások, melyek elsősorban a lakásigények feltárására, a lakberendezés sajátosságaira összpontosítanak (pl. S. Nagy 1981, 1987, 1993; Kapitány 1995, 2000; Szelényi–Konrád 1969; Szelényi 1990). Ezek a munkák jellegzetesen társadalomtudományos megközelítésűek. A fellelhető munkák másik nagy csoportja elsősorban elméleti jellegű (itt a szerzők zömével szociológiai érdeklődésű építész szakemberek, mint pl. Granasztói 1974; Kleineisler 1981; Lukovich 2001; Meggyesi 1985, 1987; Sántha 1986). Közös jellemzőjük, hogy az építésztársas formából indulnak ki, a mögöttes társadalmi jelentést logikai úton fogalmazzák meg. A dolgozat az első csoporthoz sorolható abban az értelemben, hogy szociológiai módszerekkel dolgozó munkáról van szó. A második csoporthoz pedig oly módon kapcsolódik, hogy az empirikus felmérést megelőzően a vizsgált települések vázlatos építésztársas értékvizsgálatát végezte el. A két szemléletmód ötvözéséből bontakozik ki a kép, mely a lakásmód kutatások gyakorlati eredményeire támaszkodva a falusi ház külső megjelenésének társadalmi tartalmát világítja meg. A nemzetközi szakirodalom egy sor hasonló szemléletű írást ismer, ezek azonban jellegzetesen a városi környezet viszonyai között születtek. A térkutatásból kinőtt építésztársadalmi vizsgálatok ma már jelentős mértékben visszahatottak magára a tervezésre is (pl. Hall 1987; Lynch 1987, 1988; Mike 1999; Newmann 1973).

Mivel a felmérés korábbi társadalmi szerkezetek lenyomatait kutatja (parasztház, kockaház, illetve emeletes családi ház) szükséges áttekinteni az építésztársadalmi szociológián belül a történelmi örökség értelmezéséhez használt munkákat is. A vizsgálat előkészítése során Hajnal István történelemszociológiai szintéziséből indultam ki (Hajnal 1939, 1941, 1942). Hajnal a francia szociológia alapjaira támaszkodva a formákból (írás, technika, igazgatási módszerek) következtetett a társadalmi szerkezetekre. Ami a hajnali társadalomszemléletben a technika, az a jelen kutatás számára az építésztársas. Egy korszak építésztársas stílusa lenyomata az érvényes társas viszonyoknak, uralkodó értékrendeknek és ízlésvilágoknak. Szűkítve a történelmi szemlélet tág időhatárait itt csupán azokat a korszakokat vizsgáltam, amelyek jelen lévő örökségként mai napig is befolyásolják a magyar falu képét. Másként fogalmazva a korábbi falusi építkezések építésztársas kortárs mivoltát, mai megbecsültségét, elfogadottságát vizsgáltam (Bercé 2004: 347).

A falu építészetének tárgyközpontú és szociológiai megközelítése

Az eddigiekben arról volt szó, miként kapcsolódik össze az építészeti közeg és az azt létrehozó társadalom. Ahhoz azonban, hogy a történelmi örökség logikáját megérthessük, szükséges annak tisztázása, milyen erők hatnak a letűnt társadalmi korszakok hagyatékára. A vizsgált korszakok közül a hagyományos falu, illetve a parasztház leírása rendelkezik a legátfogóbb irodalommal. Itt követhető leginkább nyomon, hogyan vesztette el a hagyományos parasztház korábbi társadalmi beágyazottságát, és hogyan válhatott szimbólummá, így tárgyi mivoltában tovább élő örökséggé a polgári korszakban.

A népi építészet kutatásának hagyományos útja

„A népi építészet a jelenben, mint teremtő erő nem létezik. Ami van, az emlék, hagyomány, amit az idő, az időjárás, az igény, illetve a múltat megőrizni nem kívánó igénytelenség kikezdett, elporlasztott” (Száz-Szigetvári 1976: 9). *„A hagyományos paraszti kultúra bomlása a 19-20. század fordulóján kezdődött. A két világháború között a folyamat felgyorsult, majd a 20. század közepének drasztikus politikai és társadalmi beavatkozásai a paraszti kultúrát végleg felszámolták. Ezzel a népi építkezés hagyománya is megszakadt (...)”* (Sabján 1998: 243). *„A hetvenes évektől (...) a falusi ház hagyományos elődjével minden kapcsolatát és természetes környezetével való egyensúlyát elvesztette”* (Istvánfi 1997: 260). *„Ilyen értelemben a hagyományos népi építészet fogalma számomra egyet jelent a vidékre ráerőltetett különböző típustervek előtti idők emlékeinek számbavételével (...)”* (Miklósi-Sikes 1999: 59). Az idézetek sorát hosszan lehetne folytatni. Szinte alig akad kutató, aki a népi építészet értékeinek számbavételekor ne mulasztaná el megjegyezni, hogy a vizsgált anyag lezártnak tekinthető. A morfológiai szempontokat szem előtt tartó szemléletből következően az építész szakma nem is juthatott más eredményre a magyar emlékek vizsgálata kapcsán. A morfológiai szemléletmód alatt itt elsősorban a szakmai megközelítésből következő, az anyag, szerkezet belső összefüggéseit szem előtt tartó vizsgálódást értem. Ugyanúgy morfológiai megközelítésnek tartom a népművészeti tárgyalgatás megannyi más területén született kutatások jelentős részét is, melyek egy adott szakterület vagy művészeti ág – zenetudomány, építészettudomány, agrártudományok stb. – szemszögéből, a népi anyag részletes anyagi elemzésével ér el eredményeket, alkot kategóriákat. A morfológiai megközelítés nem szándékolt következménye, hogy lezártasága, befejezettsége révén a tárgyalgató népművészetet történeti fogalommal teszi, kívül rekesztve a mai változásokat, mechanizmusokat. A falusi társadalomban az elmúlt száz évben lezajlott drasztikus átalakulások, a tárgyhasználatban megfigyelhető nyilvánvaló változások önmagukban is ezt a képet erősítik. A tárgyi kultúra vizsgálatán belül a lakóházak építési módjának változásai oly nagyok – az anyaghasználatról a szerkezeteken át a díszítőmotívumokig –, hogy építészeti szempontból indokolatlan lenne a népi építőtevékenység folytonosságáról beszélni.

Hasonló megállapításra jutott a falusi társadalmakat vizsgáló szociológia is. A második világháború utáni modernizáció a népi kultúra társadalmi rétegében, a vidéki lakosság életmódjában olyan döntő fordulatot hozott, amely a korábbi falusi-városi

(premodern-modern, népi-polgári, népi-urbánus stb.) fogalmak kettősségét idejét múlttá tette. A tágabban vett urbanizáció, azaz a városi életforma, az elmúlt ötven évben meghódította a magyar falvakat (Enyedi 1996: 13; Illés 1993: 38). Az ötvenes években megjelenő új házformák jól illusztrálják ezt a folyamatot: „*A házak alaprajza és külső kiképzése a hagyományos alaprajztól és külsőtől teljesen eltér, de ez az eltérés nem jelent fejlődést: a házak alaprajzban és külső megjelenésben a városi házakat utánozzák*” (Tóth 1961: 50). A város-vidék között ma tátongó mély szakadék inkább mennyiségi, mint minőségi különbséget jelent. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni a tényt, hogy a falusi építészet hagyományokkal szakító jellege a valóságban szervezettebben zajlott, mintsem azt a premodern-modern merev szembeállítás sugallná. A folyamat megragadása, a jelenig vezető társadalmi folyamatok felkutatása szükséges annak megválaszolásához, vajon miként értelmezhető a magyar falusi lakosság saját építészeti örökségével szembeni beállítottsága.

A szociológiai szemlélet

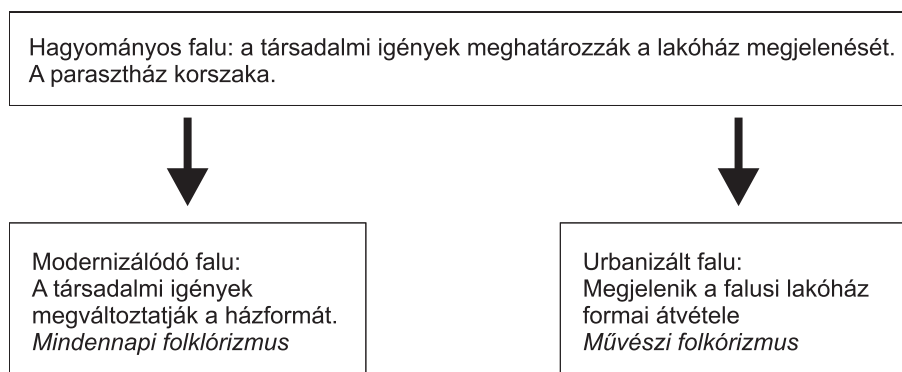
A paraszti réteg átalakulásával párhuzamosan a klasszikusnak tekintett népi építészet eltűnt ugyan, ám az azt létrehozó társadalmi funkciók és értékrendek némelyike mind a mai napig befolyásolja falvaink építészetét. A népi kultúra egészére vonatkozóan e gondolatokat leghatározottabban a tárgyi néprajzhoz igen kritikus szemmel közelítő német társadalomtudós, H. Bausinger fogalmazta meg könyvének második kiadásának előszavában: „*A technika és egyáltalán a társadalom modern kifejezésformái az akkori néprajzban gyakorlatilag nem fordultak elő. Ezek per definitionem nem léteztek, mivel a népi kultúrát egy technika előtti, preindusztriális, premodern formának tekintették, amelyről feltételezték – jóllehet csak szívós maradványokban és védett szigetekben, de- mindmáig fennmaradt. Fontos volt széttörni ezt az illúziót, ezért azt kellett előtérbe állítani, hogyan szövődnek be „természetes módon” a népi kultúrába technikai (és egész általánosan: modern) jelenségek*” (Bausinger 1995: 8). A Bausinger-féle funkcionális megközelítés nem a produktumra, zenére, táncra, lakóházakra stb., koncentrálna, hanem az azt létrehozó társadalmi struktúrára. Egészen röviden megfogalmazva: Bausinger az alaktani, leíró szemlélet helyett a szociológiai szempontokat helyezi előtérbe.

A tárgyi produktumok kutatói rendszerint önálló tudományos diszciplínájuk keretein belül tárgyalják a népművészeti alkotásokat. Az építészettudomány, a zenetudomány, a táncművészet, festészet stb. nem kizárólag néprajzi fogalmak. Morfológiai megközelítésben a népi építészet az építészettörténet része, mint ahogyan a népzene, a népi díszítőművészet is a magas művészet egy szegmense. A magas művészet képviselőinek értékrendje merőben eltérő lehet – rendszerint az is – a népművészeti értékeket létrehozó, vagy azokat öröklés útján használó közegetől (Bíró 1987: 33). A népi építészet kutatói megrostálják, válogatják a falu egészének anyagát és csak a szakmai szempontoknak megfelelő épületeket emelik be az építészettörténeti anyagba. A vizsgálódás jellegéből adódóan a kutató szempontrendszerét elsősorban a tárgy *dokumentációs funkciója* határozza meg, míg maga a falu merőben eltérő *szociológiai, gazdasági, pszichológiai és technikai* jelenségeket értékel (Hernádi 1982: 28). A tárgyak dokumentációs funkciójukat elsősorban annak köszönhetik, hogy az utóbb említett

szempontoknak már nem felelnek meg teljes mértékben. A mindennapi használati értékük elmúltával kordokumentummá, esetünkben műemlékké, vagy műemlék jellegű épületté válnak. A funkciók merev elválasztása ugyanakkor nem minden esetben problémamentes. Az építészeti kutatómunkához szorosan kapcsolódó műemléki helyreállítás gyakorlata a dokumentációs funkció mellett a napi használatot is feltételezi, mikor az épület technikai, tehát használhatósági szempontjait mérlegeli (Völckers 1944: 82). A közösség is igényelhet sajátos dokumentációs funkciókat, elsősorban identitásának megőrzése, hangsúlyozása érdekében. A múltjához ragaszkodó társadalmi körökben az elődök építészeti emlékeinek megbecsülése fontos szimbólummá válhat.

A szociológiai szemléletből következő folklórizmus fajtái

Ez utóbbi szempont a tárgyi népművészet napjainkban betöltött szociológiai szerepének vizsgálhatóságára hívja föl a figyelmet. A hagyományos falu tárgyi öröksége a modern társadalomban is jelentéssel bír. A népi emlékek az új környezetben más szellemi tartalommal jelennek meg, mint amikkel eredeti környezetükben rendelkeztek: utalhatnak a múlt megbecsülésére, a nemzeti érzelmek fontosságára, a „tisztább” kor iránti nosztalgiára stb. Az ilyesfajta folklórizmus azonban sajátosságaiból adódóan nem lehet népi jellegű, pontosabban nem lehet a szó klasszikus értelmében népi. *„A folklórizmus kifejezés egy kommunikációs folyamatra és annak végeredményére vonatkozik. Arra a kommunikációs folyamatra, amelynek révén a népi kultúra egy eleme, elemcsoportja az eredetitől eltérő, idegen környezetbe kerül és maga a folyamat önmagán túlmutató, másodlagos (társadalmi, esztétikai, politikai stb.) jelentéssel bír”* (Bíró 1987: 31). Bíró ezután a folklórizmus négy alaptípusát határozta meg. Írása általánosan érvényes a népi tárgykultúra valamennyi szegmensére. A következőkben e kategóriákat a népi lakóházak nyelvére fordítva közlöm. A *tudományos folklórizmus* az építészet kapcsán egyrészt a lakóház, mellékhéj, településforma stb. kiemelését jelenti, lehatárolását a népi kultúra egyéb területeitől; másrészt az így feldolgozott tárgyi emlékek beemelését az építészettörténet ismeretanyagába. A *reprezentációs folklórizmus* jellegzetessége, hogy egyetlen tárgy, jelen esetben, pl. egy „népi modorban” helyreállított lakóház, templom, csűr stb. idézi föl, szimbolizálja a népi kultúra egészét. A tájházak, szabadtéri múzeumok ezt a funkciót töltik be. A *mindennapi folklórizmus* a fentebb vázolt, Bausinger-féle megközelítést foglalja össze. Azokat a szociológiai folyamatokat fogja össze, amelyek megteremtik a kapcsolatot a premodern falu és az urbanizálódott vidék között. A *művészi folklórizmus* legismertebb építészeti példája a századforduló magyaros szecessziója, amely a népi díszítőművészet (Lechner Ödön és követői), illetve szerkezeti sajátosságok (Kós Károly és követői) felhasználásával formálódik (Gerle 1990: 8, 14). Jelen tanulmány szempontjából azonban fontosabb a hetvenes évektől megfigyelhető folyamat, mely a *falusi épületek korszerűsítését* „népi modorban” kívánja megoldani. Azok a törekvések, amelyek az örökség szempontjait érvényesítik a történelmi emlékekben gazdag falusias településeink fejlesztése kapcsán.

1. ábra A szociológiai szemléleten alapuló folklórizmus sematikus vázlata

HIPOTÉZIS

A tudományos és a reprezentációs folklórizmus vizsgálatától most eltekintek, figyelmemet a másik két folyamat nyomon követésének szentelem. A mindennapi és a művészi folklórizmus kapcsán sem kívánok teljes áttekintést adni, csupán a falusi lakóházak rétegződést kifejező sajátosságait veszem számításba. *A vizsgálat első kérdése arra vonatkozik, hogy az egyes háztípusok milyen társadalmi ranggal rendelkeznek.* Kiindulásként állítom, hogy falvainkban és falusias jellegű kisvárosainkban a társadalmi hierarchia térbeli leképződését legalább annyira szimbolizálja a lakóház megjelenése, mint a településen belüli elhelyezkedése. Falusi környezetben az épületek külső megjelenése nagyobb üzenet értékkel bír, mint a városban. A városi bérházakban, társasházakban a lakás inkább jellemzi a tulajdonost, mint az épület külső megjelenése. A magánházak építkezéseknél a homlokzat és a kert a lakás kifelé meghosszabbított része, annak leginkább látható, szem előtt lévő eleme.

A lakóház presztízsértéke önmagában is a mindennapi folklórizmus példája, hiszen mind a premodern, mind a modern társadalmakban a rang egyik legfontosabb kifejezője. Emellett még egy sor, a hagyományos és a városiasodott falusi viszonyok között egyaránt érvényes társadalmi mozgatórugó figyelhető meg. Ilyen a ház méretének és a tulajdonosok anyagi helyzetének kapcsolata, az utánzásnak az alkalmazkodásban, integrálódásban játszott szerepe vagy a falusi vezető rétegek elsőbbsége az új stílusirányzatok átvételében, a lejjebb lévők kényszerű konzervativizmusa. A művészi folklórizmus ugyanakkor ezeket a társadalmi kereteket módosíthatja. A letűnt népi kultúra iránti nosztalgia, értékrendbeli szembenállás a mai társadalom többségének kultúrájával, műemléki, esztétikai megfontolások, stb. felülírhatják ezeket az összefüggéseket. *Feltételezhető, hogy a művészi folklórizmus elsősorban a hagyományos népi társadalomtól igen távol került rétegekben jelenik meg, ahol az individualizáció előrehaladott volta miatt nem kell félni a mindennapi folklórizmus részeként értelmezhető közösségi nyomástól.* A modern társadalomhoz képest a posztmodern még kevésbé képes egységes normákat kidolgozni. A szubkultúrák egy lehetséges iránya éppen a népi hagyományokhoz való külsődleges visszatérés, a művészi folklórizmus. Fontos

hangsúlyozni a külsődlegességet, hiszen folklórizmusról lévén szó a lakóház külső megjelenése, a díszítés, a látvány válik a legfőbb értéké. A ház műszaki megoldásai ellenben korszerűek lehetnek. Éppen ez a magatartás különbözteti meg a művészeti folklórizmust a reprezentációs folklórizmustól. Míg az előbbi a lakhatási funkció megőrzését is elengedhetetlennek tartja, az utóbbi csupán a dokumentációs funkcióra koncentrál.

Az előzőekből következik

1. Falusi környezetben az építészeti stílusok, házformák és a társadalmi rétegződés között szoros az összefüggés.
2. Falun az urbanizációs tendenciák mellett továbbra is kimutathatóak a *mindennapi folklórizmus elemei*.
3. A *művészeti folklórizmus* új jelenséggént bukkan föl az erősen polgárosodott, a posztmodern irányába fejlődő kistelepüléseken.
4. A *mindennapi folklórizmus hatása, hogy a népi műemlékek* (mert kicsik, elavultak stb.) *társadalmi presztízse alacsony*. A tehetősebb csoportok más épülettípusokat preferálnak. A *művészeti folklórizmus* ugyanakkor – részben esztétikai megfontolásokból – *éppen e régebbi épületekhez nyúl vissza*, ezek lakhatási funkcióját igyekszik modernizálni, a külső megjelenés „népiességének” hangsúlyozása mellett.

MÓDSZEREK

A vizsgálat a helyszíni bejárásokra és interjúkra, másrészt a kérdőíves felmérés adataira támaszkodik. A falvak kiválasztásakor nem a mai közigazgatási funkció, hanem a település falusias megjelenése volt a döntő. A településeket úgy válogattam össze, hogy azokban a négy építési periódus kimutatható lehessen. A próbalekérdezésre 2005. júniusában Szendrőn került sor, mintegy 30 kérdőívvel. A négyszáz fős minta lekérdezése ezek után augusztus-október között történt, településenként eltérő időpontban. Ez lehetőséget adott arra, hogy nem csak a próbalekérdezés után, de az első adatok beérkezését követően is finomítsak a kérdéseken. Természetesen csak olyan mértékben, ami az összehasonlítást nem lehetetleníti el. Ez a magyarázata annak, hogy a szendrői adatokból néhány változó hiányzik. A mintavétel a jegyző engedélyével, a helyi önkormányzatok lakónyilvántartása alapján történt. A véletlenszerű mintavétel számítógép segítségével vagy manuális módon történt. A kérdezőbiztosoknak adott címet kellett fölkeresniük. Fontos megjegyezni, hogy a kérdezőbiztosok maguk is helybeliek voltak. Ennek köszönhető, hogy a kisebb községekben (Sukorón és Nagykarcsonyban) a személyes ismeretség miatt alig volt válaszmegtagadás (2-8 százalék). A válaszmegtagadók és hibás címek helyett kvótás kiegészítésre került sor. A reprezentativitás kritériumának legkevésbé Tiszafüred felel meg, mert a város lakosságszámához viszonyítottnak csak kevés kérdőívet sikerült felvenni.

A kérdőív összeállítását több mélyinterjú készítette elő. A cél elsősorban a házhoz kapcsolódó kifejezések megismerése volt. Az építészetben alkalmazott esztétikai, főleg pedig szakmai, műszaki kifejezések jó része az átlagember számára idegen. A kér-

dőívben igyekeztem olyan szavakat használni, amelyeket az adatközlők gyakran használtak, így feltehetően közérthetőek és széles rétegekben hasonló konnotációkat hívnak elő (Letenyei 2004: 134). Ennek ellenére más válaszokat kaptam, pl. „a településre jellemző” kifejezés kapcsán, mint amire számítottam. Eredeti szándékom szerint itt a „genius loci” megnyilvánulására lettem volna kíváncsi, arra vajon a népi lakóházak közül felismerik-e a településre történelmileg jellemző háztípust. A válaszok ezzel szemben mennyiségi szemléletűek, azaz a legnagyobb számban jelen lévő házakra (kockaház) vonatkoznak. Ezek a félreértések is tanulsággal szolgálhatnak. Rávilágítanak arra a mély szakadékra, amely a szakmai és a mindennapi nyelvezet, értékítélet között sejthető. Jellemző, hogy az erősen folklórizáló Sukorón nem tartották jellegzetesnek a műemléki jellegű Szilvás sor egy igen szépen rendbe hozott épületét. Sőt, a népies lakóházban élők mindegyike az első képen szereplő, egyébként - felföldi dialektushoz tartozó - parasztházhoz hasonlította saját otthonát. Mindez mutatja, hogy a megkérdezettek nincsenek tisztában saját falvaik hagyományos építómódjával. Így, ha tetten érhető is volt a népi hagyományokhoz, a népi lakóházhoz való kötődés, az nem a tájegységre jellemző épülettípushoz kapcsolódott, hanem általában a „régí parasztházhoz”.

A kérdőív a legalapvetőbb szociológiai alapváltozók felvétele mellett három részre osztható. Az első a helykötődés általános fogalmaival, értékrend preferenciákkal dolgozik. E blokk volt hivatott feltérképezni, vajon mennyire markánsan hat az építészeti, táji környezet a helykötődés komponensére. A második kérdéscsoport a műemlékvédelmi szakma munkáját volt hivatott értékelni. E kérdéscsoport szintén az előkészítő interjúk anyagaira támaszkodik, de emellett segítségemre volt egy 2004-es budapesti felmérés anyaga is (Szonda Ipsos 2004). *A harmadik rész kapcsán a kérdezetteknek nyolc fénykép közül kellett a megadott szempontok alapján válogatniuk, valamint négy kiemelt épületnek szemantikus differenciál skálán való elemzésére is megkértem őket.* A képek épületeket ábrázolnak, amelyek kiválasztásának szempontjait a következőkben ismertetem. Előbb azonban tisztázni kell, lehetséges-e egyáltalán épületek esztétikai, gyakorlati értékét fénykép alapján mérni. Ha az épületek tökéletes feltérképezésére törekednénk, természetesen nemmel kellene válaszolni. Az épület érzékelése több mint statikus, vizuális élmény (Pogány 1976: 290). Mindemellett az átlagember számára az épület komplex hatásának legtöbb információt megőrző modellje a fotó. Úgyis fogalmazhatok: a jól megválasztott perspektívából elkészített fénykép az épület főkomponense.

A feltáró, előkészítő beszélgetések alapján sejthető volt, hogy a növényzet, mint a falu szerves része hatással lehet a szemléltre. A zöldfelületek pszichológiai hatásának vizsgálataiból egyértelműen kiderül, hogy a természet érzékelése pozitív konnotációkat vált ki (Düll 2004). Figyelembe kellett továbbá venni a házak műszaki állapotát. A feltűnően rossz állagú épületet még akkor is csúnyának tartják, ha eredetileg módos épületnek számított; míg a frissen festett, újszerű valamikori zsellérház esztétikailag kellemes benyomást kelt. Az értékelésnek ez a praktikussága különösen tetten érhető Sukorón, ahol a régi parasztházak renoválása általános tendencia.

A házak kiválasztásának szempontja mindezek mellett, azok típusértéke volt. Olyan ház jöhetett csak szóba, melyből sok van: nem rendelkezik különös ismertetőjeggyel, élénk, szokatlan színezéssel, etnikai jelleggel, vagy bármi egyéb sajátos tulajdonsággal. *A kiválasztott hét plusz egy lakóház négy építési periódust reprezentál.*

2. ábra A vizsgált háztípusok

3. ábra A helyi parasztházak

Az első csoport a *hagyományos paraszti* építkezés képviselőit jelenti. Az első számú épület a műemléki alapelvek szerint „stílustisztán”, a kanonizált *népi építészet formai követelményei szerint felújított*, láthatóan jó műszaki állapotban lévő lakóházat ábrázol. A füstlukas, fatornácos épület láthatóan frissen felújított. A második képen a négy helyszínen más-más, *helyben jellegzetes parasztházat* mutattak a kérdezetteknek.

Az eltérések miatt a házak ránézésre megállapítható műszaki állapota is más és más: Szendrőn igen rossz, Tiszafüreden és Nagykarcsonyban közepes, míg Sukorón, ahol jellemző az ilyen épületek renoválása, az első képhez hasonló újszerű megjelenésű a parasztporta. A *harmadik fotó előkertes beépítésű telken, átalakított parasztházat* ábrázol, melyen a kádári idők jellegzetes modernizációja érhető tetten: egységes kivitelű lapos sátortetőre emlékeztető fedés az igen változatos népi héjazatok helyett; három osztatú városi ablak, erőteljes színezés. A *negyedik fénykép egy városiasodó állapotot tükröz, ahol a telek két szélén álló lakóépületet egy kapu köti össze, zárt utcaképet adva a teleknek*. A mezővárosokra jellemző fejlődési irány ez, ahol a kezdeti telekhatáron álló beépítéshez először a másik oldalon egy párhuzamos kisebb nyári konyhát, vagy esetleg egy másik hosszú házat emelnek, majd az így igen keskenyé vált bejáratot egy kapuval összekötik. Következő lépésként az utcai frontot egységes fallal látják el, esetleg a hátsó szárnyak egy részét elbontják. Ez a hosszanti gerincével az utcára párhuzamosan álló lakóház vált az alföldi városok legjellemzőbb háztípusává.

A *második és harmadik építési korszakot a kádári kockaházak két alaptípusa jelenti: a hatvanas-hetvenes évekre jellemző földszintes, sátortetős típusház, illetve a nyolcvanas évek emeletes, rendszerint szürkére, vagy fehérre vakolt megoldása*. Az előbbi még őrzi a falvak hagyományos földszintes megjelenését, de a már országosan egysé-

ges sablonok alapján készült. A második, megjelenésében nagyobb változatosságot mutató emelt családi ház a nyolcvanas évek „maszekoló”, egyénieskedő világát tükrözi. A népi építészetre jellemző táji tagoltságot a szocialista időszakban ez idáig nem mutattak ki. A városi minták követése, a hagyományos mezőgazdasági beállítottságú falutól való eltávolodás a földszintes beépítéssel való szakításban is megmutatkozik.

A *negyedik periódus* a rendszerváltás pluralizálódott társadalmának lakóházígyét igyekezett megragadni. A három korszak közül ez a legnehezebben tipizálható, megfogható. Nem csupán aktuális jellege miatt, holott ez a tény már önmagában is elegendő bonyodalmat okoz. Legalább ennyire problematikus a tipizálást a kilencvenes évek szerteágazó ízlésvilága, az építési anyagok nagy választéka, a növekvő szociális különbségek. A nyolcvanas évek szűk anyagkínálata eleve gátat szabott az olyan szélsőséges stíluskülönbségeknek, amelyek kilencven után mindennapossá váltak. Ezt a változatosságot nem állt módomban a kérdőívben megjeleníteni, így némileg önkényes módon választottam ki a két házat. Törekvésem az volt, hogy a két épület legalább alapformájában, oromzatos megjelenésében emlékeztessen a hagyományos falusi házra, ugyanakkor könnyen felismerhetően újszerű legyen. A kérdőív tanúsága szerint a két épület megítélése eltérő, ami arra enged következtetni, hogy más megoldások beemelésével – pl. organikus iskola, amerikai ház stb. – a mai házépítési szokások változatos, társadalmilag meghatározott tendenciái lennének feltérképezhetőek. A vizsgálat azonban nem e kérdésre koncentrált, hanem sokkal inkább arra volt kíváncsi, hogy az egyes építési korszakok leképezik-e a magyar vidék társadalmi struktúráját, napjainkig megtett mobilitási útját; és ha a válasz igen, mindez milyen törvényszerűségek mentén rendeződik. A négy építési periódus – paraszti, szocialista, késő szocialista, napjaink – közül kiemelt figyelmet csak a hagyományosnak nevezhető parasztházak kaptak, csak itt törekedtem a differenciáltabb értékelésre.

KAPOTT EREDMÉNYEK BEMUTATÁSA

Az elemzés a következő logikát követi. Elsőként a *morfológiai elemzést* mutatom be, a négy vizsgált község építészeti örökségének vázlatos ismertetése révén. Második lépcsőben – immár a kérdőív adatainak segítségével – a *háztípusok megjelenése és a polgárosodás, urbanizáció közötti összefüggések* révén mutatok rá a szoros összefüggésre, mely a paraszti létből való kilépés és az új háztípusok elterjedése között megfigyelhető. Ezután térek rá a *házak elfogadottságára, a különböző háztípusokat preferáló csoportok* társadalmi jellemzőinek feltárására. Végül választ keresek arra a kérdésre, hogy *egy község építészeti öröksége* a művészeti folklórizmus révén *miként befolyásolja annak szociológiai jellemzőit*.

A vizsgált négy település főbb jellemzői

A négy település közül jelentősebb szakirodalommal csak Szendrő és Tiszafüred rendelkezik. Az előbbi elsősorban történeti hagyományaiból, végvári múltjából fakadóan a történész szakma által kutatott, az utóbbi fazekassága, a közeli Hortobágy pusztáinak archaikus emlékei miatt a néprajz érdeklődését keltette föl. Mivel jelen írásnak nem

célja a települések történeti, monografikus ismertetése, a következőkben csak a leglényegesebb, a vizsgálathoz közvetlenül kapcsolódó sajátosságokra hívom föl a figyelmet. A közlések a rendezési tervek megállapításaira, az elkészült interjúkra, illetve saját megfigyeléseimre támaszkodnak.

Szendrő egykor virágzó, de a török után elfalusiasodó település, négyezer ötszáz lakossal. Jogilag 1997-ben ismét városi ranggal bír, de településképet mindmáig falusi jellege határozza meg. Helyzete az erősen deprivált Csereháton belül, városi rangjának köszönhetően viszonylag jónak mondható, bár a megyén belül szemlélve nem tartozik a jobb helyzetű városok közé. Az elvándorlási hajlandóság a helyszíni tapasztalatok és a kérdőív adatai szerint is igen magas. A város építészeti arculatát történelmileg az egykori várrendszer, zsidó lakosságának köszönhető kereskedő szerepe, döntően pedig mezőgazdasági múltja és a Kádár korszak viszonylagos prosperitása határozza meg. Az egykori hármaskör nyomvonalát követve alakult ki a történelmi településszerkezet. A mai belváros a református templom (tornya maga is egy egykori bástyát rejt) és a kastély, ma művelődési központ között a legkorábbi erődítés helyén található. A németváros a török időkben emelt erősség helyén áll. A legutóbbi időkben feltárt fellegrészhez kapcsolható a Váralja utca környéke, amely morfológiai értelemben egy önálló váraljai településrészt képez. A későbbiekben a mai vasútállomás felé terjeszkedett a város, előbb jellegzetes paraszti beépítéssel, majd a második világháború után családi házzal, telepszerűen. Építészeti és társadalmilag is elkülönül a cs-lakásokkal ellátott cigánytelep. A történelmi városmag utcaszerkezetén kívül már csak egyes épületeiben őrzi a hagyományos építési módokat. Az összefutó utcák találkozásánál kialakult szabálytalan alakú főtéren még áll néhány az egykori módosabb kereskedőházak közül. A németváros és a belváros utcáiban láthatóak régi alapokat sejtető épületek (közülük műemlékileg is védett a kékfestőház), de a terület arculatát inkább a kádár korszak formálta zavaros utcakép határozza meg. A Váralja utca környékének történeti beépítése tűnik a legegységesebbnek, itt található néhány, a paraszti hagyományokat megőrző legújabb kori felújítás is. A cs-telepek és a családi házak övezete építészeti egységes, de örökségvédelmi szempontból ítélve kevésbé értékes településképet ad. Kilencven után újabb lakóház láthatóan kevés épült, ami kifejezi e város rendszerváltás utáni igen rossz helyzetét. A városban alig található emelt ház, lakótelep sem épült. A megkérdezettek közül senki sem lakik társasházban.

Szendrő hagyományos népi építészete eredendően az északi háztípushoz sorolható. Ennek a házdialektusnak a vizsgálat szempontjából lényeges – tehát az utcai frontot meghatározó – vonása a füstlikas oromzat, mely sok esetben vértelökké „növekszik” és nem ritka az épület rövidebb utcai oldalán is végigfutó fatornác. A Cserehát kisebb falvaiban még több száz ilyen épület található. Szendrőn azonban a csapott tetejű, felfalazott oromzatú parasztházak maradtak fenn nagyobb számban. A díszítés polgári, az építészeti stílusok néhány modernebb eleme megfigyelhető a hagyományos homlokzatokon is. Külön érdekesség az úgynevezett mór tornác, melynek kialakítása már a szecesszió szeszélyes vonalvezetésére emlékeztet.

A Közép-Tiszavidéken fekszik *Tiszafüred*. A jellegzetes alföldi dialektus, kevésbé díszes parasztházai közül a hatvanas években még igen sok műemlék jellegű parasztház állt a városban, melyekkel ma már csak elvétve találkozhatunk. Ezek állapota is igen rossz, pusztulásuk szinte megállíthatatlannak tűnik. Az itteni házak szinte kivétel nélkül földfalúak voltak, de a vértelék és a tornácok anyaga fa is lehetett. A környéken

fellelhető napsugaras oromzattal (pl. Egyek) itt nem találkoztam. A háromszögű vértetek megjelenésének díszességét a deszkák mértani elrendezésével, valamint kisebb méretű csipkés faragással érték el. Az egykor gyakori sárplasztika csak egy-egy romos épületen, vagy szőlőhegyi préházon lelhető föl. A szintén helyi jellegzetességként felmutatható duplaoszlopú tornácok ugyanúgy eltűntek a faluképből. A feltehetően a helyi kúriák inspirálta megoldással csak a múzeumként működő fazekas háznál, valamint egy-két, igen rossz állapotú, de lakott portánál találkoztam.

Tiszafüred környéke Borsodhoz hasonlóan az ország szegényebb feléhez tartozik, de maga a város Szolnok megyén belül előnyösebb helyzetben van, mint Szendrő Borsod-Abaúj-Zemplénben. Ez elsősorban a Tisza-tónak, az ahhoz kapcsolódó fejlesztéseknek, valamint a tízezret meghaladó lakosságszámából, történelmileg kialakult központi funkciójából fakadó előnyöknek köszönhető. Tiszafüred falusias mezőváros. Településszerkezete igen sok történelmi hagyományt őriz, házain azonban, csakúgy, mint Szendrőn ez kevésbé megfigyelhető. A mai fő utca, az egykori Tisza folyását követő gáttelepülés következménye. Az itteni beépítés zártos, kisvárosias megjelenésű, igen sok közintézménnyel, kereskedelmi egységgel. Tiszafüred falusi kerületét az egykori kétbellekesség nyomait ma is őrző, a fő utca és a húszöles út közötti terület jelenti. A vízszabályozás előtt csak a magasabb pontok épületek be, így öt különálló egység alkotta a tulajdonképpeni falut. A telkek szabálytalan formája, a legbelső részeken kisebb méretű lakótelkek övezete, illetve az utcák szeszélyes vonalvezetése az egykori a kertes települési múltra utal (Györffy 1943: 81). A Kádár korszakban főleg kockaházak épültek, az emeltes családi ház ritkább. A hetvenes-nyolcvanas évek területfejlesztési programjában Tiszafüred igen kedvező helyzetben volt, ennek köszönhetően kevésbé esztétikus lakótelepét is. A város egészét tekintve feltűnő, hogy a recesszió ellenére viszonylag sok az új építésű lakóház.

Sukoró alig ezerfős falu, mely sosem rendelkezett városi ranggal és a hetvenes-nyolcvanas évek fellendülő turisztikai fejleményeit, valamint a legújabban tapasztalható szuburbanizációt megelőzően részben mezőgazdasági község maradt a szocialista iparosítás időszakában is. Történelmi utcaszerkezete egészen szabálytalan, messzemenőig igazodva a szeszélyes domborzati viszonyokhoz. A belterület rossz talajadottságiból, valamint az évszázadokig a tóhoz köthető megélhetésből kifolyólag a háztelkek kicsik. A szőlők, veteményesek révén a falu határa igen kiterjedt, parcellázott terület volt, mely megkönnyítette az üdülők elterjedését. Sukoró tulajdonképpen a legutóbbi időkig fennmaradt kéttelkes község, ahol a lakófunkció és a mezőgazdasági termelés elvált egymástól. A nyolcvanas évek végén, kilencvenes évek elején meginduló szuburbanizáció a termelésből kivont szőlőhegyeket vette célba, ahol igen komoly telekméretekkal számolhatunk. Az elmúlt másfél évtized építési munkáira jellemző, hogy az önkormányzat építési osztálya hasonlóan sok feladattal rendelkezik, mint az ötször nagyobb, egyébként szintén prosperáló Csákvár. A falu beépített területe ma már lényegében összeért a szomszédos Velencével és Pákozddal. A hagyományos falumag igen sok megmaradt népi emlékekkel rendelkezik, az utcaképet mai napig ezek határozzák meg. A főleg nyaralóként hasznosított egykori zsellérsor (Szilvás sor) ma már szinte kivétel nélkül renovált házai országos jelentőségű népi műemlékegyüttest alkotnak. Sukoró népi jellegű épületei igen egyszerű kivitelűek: sok esetben hiányzik a tornác, vagy csak későbbi toldással csatolták a ház mellé. A rövidebb oldalon gyakran csak egyetlen ablak néz az utcára, sok helyen megőrződtek az

ipari termékek megjelenése előtt jellemző ablaktokok. A házak legfőbb jellegzetessége azonban a nádtető, melynek újabb divatja is megfigyelhető. A faluban ma is működik egy nádfedélkészítő vállalkozás, mely nem csupán a régi épületek felújítására, de újabb nyaralókra is kap megrendelést. A település összképe modern, a tájba befolyó lakóövezettel, szétterülő jelleggel. Sukorón az utóbbi évtizedben látványos fejlődés tapasztalható, rengeteg új építésű házzal gyarapodott a község.

Nagykarácsony a legfiatalabb a négy vizsgált település között, alig rendelkezik fél évszázados múlttal. Története az egykori zirci apátság uradalmi majorságaihoz köti. Az 1945 után néhány felszámolt uradalmi pusztá napszámosaiból és cselédjeiből, valamint hevesi sommásokból verbuválódott lakossága ma másfélezer főt tesz ki. Utcaszerkezete szabályos, nagy méretű, szabályos telkekkel. Második világháború utáni mérnöki munka. A feltehetően egységes tervek alapján készült belterületi „parasztizáló” lakóházak zöme ma is áll, kiegészülve a Kádár-korszak kockaházaival és emeletes családi házaival. A falu nem tartozik legszebb községeink közé, de sajátos történelmi szerepe folytán - szinte egyedülálló módon, előzmények nélkül hozták létre a második világháború után - érdemes lenne a műemléki védelemre. A falu őseként is felfogható, attól valamivel távolabb fekvő, ma külterületi lakott helyként definiált Szőlőhegy ugyanakkor történeti településszerkezetet és jó néhány népi emléket őriz. Az egyutcás völgyi „falú” lakásainak presztízisértéke a cs-telepek szintjén áll, de az ötven évvel ezelőtti faluképet nagyjából őrző beépítés igen értékes. Az egyszerű kivitelű deszkaoromzatos hosszúházak egy-némelyikén fellelhető a dél-hevesi falvakra jellemző napsugaras motívum is.

Foglalkozás és az iskolai végzettség (polgárosodás)

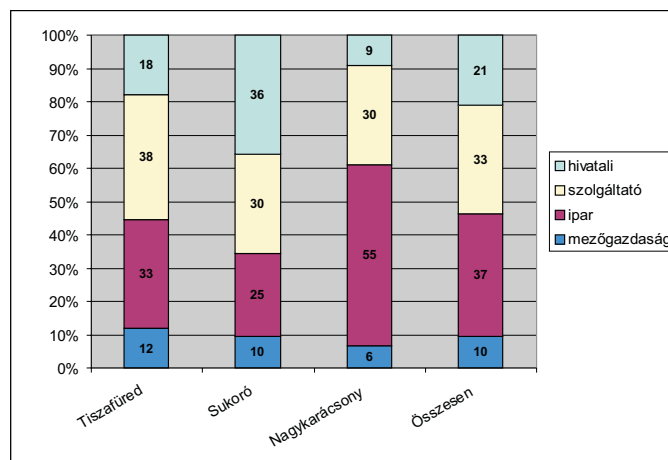
A társadalmi átmenet, vagy más néven polgárosodás folyamatának egyik legmarkánsabb velejárója a munka világának megváltozása. A mezőgazdasági termelésből, különösen a háztáji paraszti gazdaságokból való kilépés közvetlenül is befolyással van a ház kialakítására. A hosszú ház széles udvari tornácával tökéletesen megfelelt a ház mellett végzett mezőgazdasági termelés feltételeinek. A városi minták átvételének természetes akadályát képezték a mezőgazdasági munkák, különösen a ház körül végezhető feladatok (Kathy 1979: 386). A hetvenes-nyolcvanas évek virágzó háztáji másodgazdasága átmeneti jellegűnek bizonyult, amire a korabeli kutatások is felhívták a figyelmet (Márkus 1996: 89). Jól illusztrálja ezt, hogy bár az udvar továbbra is – vagy ismét – a termelésbe bevont terület lett, a lakóház kialakításánál már a városi életfeltételek megteremtésére törekedtek. Vidéken a nyolcvanas években a melléképületek egész sora őrizte az építkezés legarchaikusabb elemeit (Kunkovács 2000). A háztáji már a hetvenes években is inkább csak az udvarra, a melléképületekre volt hatással, míg a lakóházak igyekeztek „polgárosodni”, ami egyet jelentett a városi lakásfeltételeket biztosító háztípusok megjelenésével. A kilencvenes évek még inkább feloldották a kertvárosokra jellemző villaszerű beépítések funkcionális akadályait, hiszen tovább csökkent a mezőgazdaság jelentősége a megélhetés biztosításában. A mobilitás lépcsőfokaiból következően a háztáji gazdálkodás a mezőgazdaságból kilépett első generációs ipari munkásság jellemző mellékesének számított és a következő generációnak a parasztságból való végleges kiszakadásának anyagi feltételeit (taníttatás) igyekezett megteremteni. A második generá-

ció már eleve elzárkózott a parasztizálástól (Márkus 1996: 104, 113). A paraszti léttől való szabadulás vágya természetesen hatással volt a ház megjelenésére is, melyet vagy elbontottak, vagy az akkori kockaházak divatnak megfelelően „modernizáltak”. A mobilitás következő lépcsőfokára a szolgáltató szektor alacsonyabb munkaköreibe való áramlás (fodrász, takarítónő, portás stb.) a jellemző. Mindez együtt járt az új nemzedék eltérő házdivatjával, az emeltes családi házak megjelenésével. Az emeletes családi ház már kertvárosi épület, sem formájában, sem léptékében nem illeszkedik a hagyományos faluképhez (Istvánfi 1997: 125). A magasabb iskolai végzettséget megkövetelő szolgáltató szektor elhatárolása végett az elemzésben külön vettem az úgynevezett hivatali szektort, melybe legnagyobb arányban az adminisztratív feladatokat ellátók, valamint a pedagógusok és a magasan kvalifikált csoportok kerültek. Ez a réteg egyrészt folytatja a mindennapi folklórizmus hagyományait, mely az épületek nagyságát, újszerűségét, modernségét tarja legfontosabbnak; másrészt jellemző rá a zömmel a hivatali szektorban dolgozók között megjelenő, erősen polgárosult posztmodern értékorientáció. Ez az irány vezet a művészeti folklórizmus markáns megjelenéséhez. A népi lakóházak mai divatjának társadalmi bázisát ez utóbbi rétegben kell keresni.

A egyes mobilitási lépcsőfokok megjelenése időben igen tág határok között mozoghat. A következőben megadott kronológia inkább csak a legjellemzőbb időszakot jelöli, mintsem pontos időlehatárolást (Enyedi 1996: 12). Ugyanígy kritikával kell szemlélni a mobilitási lépcsőfokok és háztípusok összefüggéseit, hiszen könnyen belátható, hogy a réteghelyzet mellett még egy sor egyéb tényező játszik szerepet a lakóház megválasztásában. A vázolt folyamat fő erénye, hogy általa megfoghatóvá, értelmezhetővé válik a vizsgált négy település válaszaiban kimutatható markáns különbség.

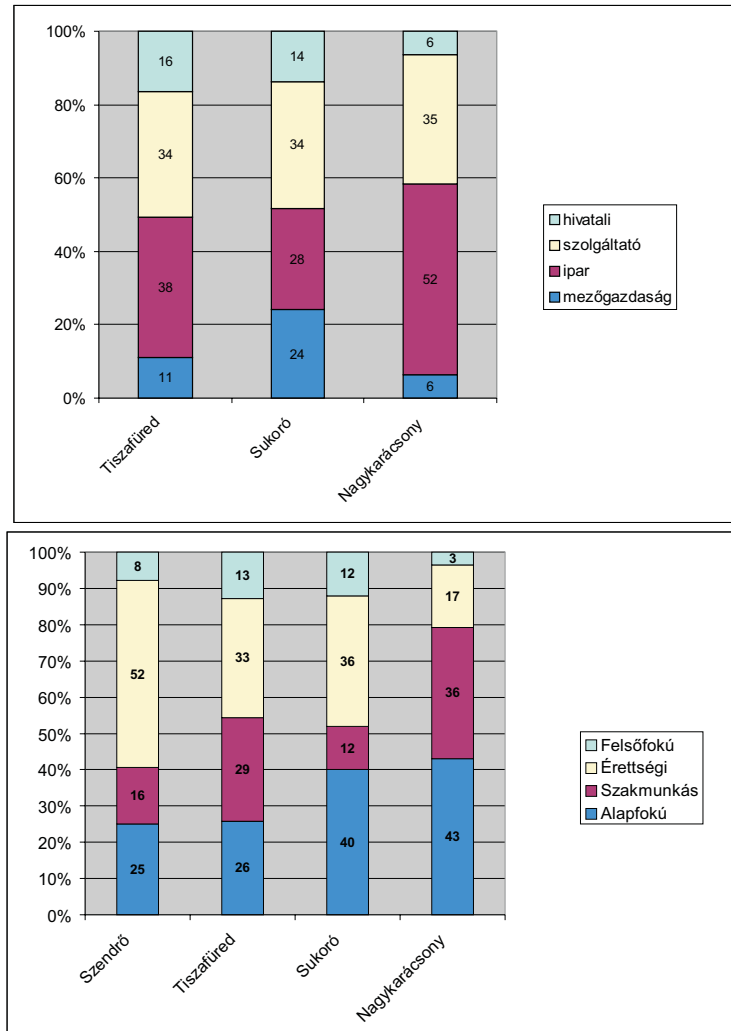
1. Paraszti életforma» hagyományos hosszúház. Kb. 1950-es évek közepéig.
2. Elsődleges mobilitás (mg.»ipar) » városiasodó parasztház (1945 előtti mobilitás házfejlődése) kockaház, hosszúház átalakítása. Kb. 1960-1980
3. Másodlagos mobilitás, második generáció (ipar» szolg.). Családi ház. Kb. 1980-1990, illetve napjaink épületei.
4. Posztmodern társadalom (hiv. szektor) és harmadlagos mobilitás keveredése (szolg.»hiv.) Felújított parasztházak (művészeti folklórizmus megjelenése). Napjaink épülettípusai. Rendszerváltás után.

A mezőgazdaságban dolgozók mindenhol tíz százalék körüli arányban kerültek a mintába. A kilépési mobilitás első foka leginkább Nagykarácsonyra jellemző, ahol az ipari dolgozók vannak túlsúlyban. Tiszafüreden már markánsan jelen van a hivatali réteg, mely azonban Sukorón a legerősebb. Már itt fontos megjegyezni, hogy ez a réteg a Velencei-tó melletti kisközségben főként a nagyobb városokból, Székesfehérvárról és Budapestről beköltöző emberekből áll. Ha a beköltöző réteget figyelmen kívül hagyjuk Tiszafüred és Nagykarácsony jellege lényegesen nem változik. Sukoró ellenben rendkívül „tradicionális képet” vesz fel, ahol a lakosság egynegyede a mezőgazdaságban dolgozik.

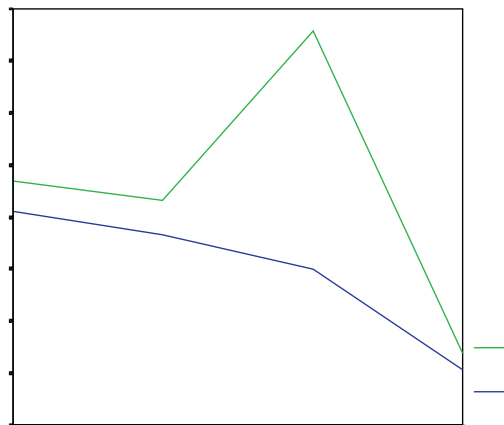

4. ábra A jelenlegi (illetve, ha inaktív, akkor a volt) foglalkozás megoszlása településenként

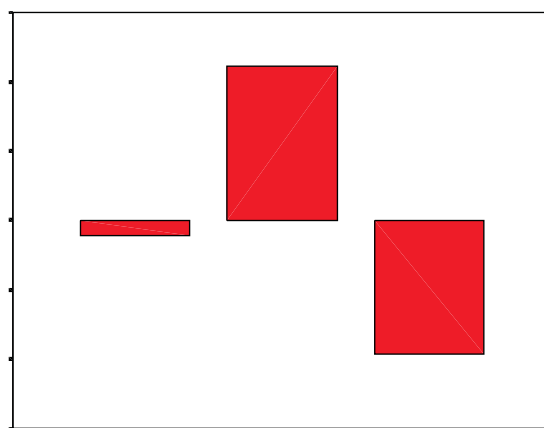
A mezőgazdasági jelleg nagy szerepet játszhatott abban, hogy Sukoró belterületén a mai napig igen szép számmal maradtak meg népi jellegű lakóházak. A városból kiköltöző magasan kvalifikált réteg számára ez a tény igen jelentős vonzerőt jelentett. Még inkább szembeötlő a beköltöző lakosság és a helybeliek közötti markáns különbség, ha az iskolai végzettség adatait vesszük szemügyre. Itt is azt láthatjuk, hogy csak a helybelieket vizsgálva Sukoró nem tartozik a polgárosodás első vonalához, megelőzi őt a két mezővárosi múltú település (Szendő és Tiszafüred). Feltűnő ugyanakkor, hogy Sukorón hiányzik egy lépcsőfok, a szakmunkások rétege. Nagykarcsony a mobilitási lépcsőfokokat tekintve a mezőgazdaságból frissen kilépetteket reprezentálja, a két mezőváros (Tiszafüred és Szendrő) pedig az átalakulás második fázisában van: a fiatalok között az érettségi megszerzése általánossá válik, a munkaerő a harmadik szektorba áramlik. Sukoró a helybelieket szemlélve részben Nagykarcsonyra hasonlít, részben a két mezővárosra. A kettészakadt kép mögött a falu kilencven utáni látványos modernizációját sejthetjük. A polgárosodás összetevőit egyetlen főkomponensbe is összevonhatjuk, mint azt a 6b ábra mutatja. A diagramm kapcsán annyit feltétlenül meg kell jegyezni, hogy míg Tiszafüred és Nagykarcsony adatai a bevándorlók figyelmen kívül hagyásával sem változnak, addig Sukoró polgárosodási főkomponense $-0,23$ -ra csökken, tehát a két másik település közé kerül.

5. ábra Szektoronkénti megoszlás
és iskolai végzettség a helybeliek között

6a. ábra Beköltözők és helybeliek iskolai végzettsége

6b. ábra A települések összevont polgárosodási mutatója
– foglalkozási szektor és iskolai végzettség (Szendrő hiányzik)

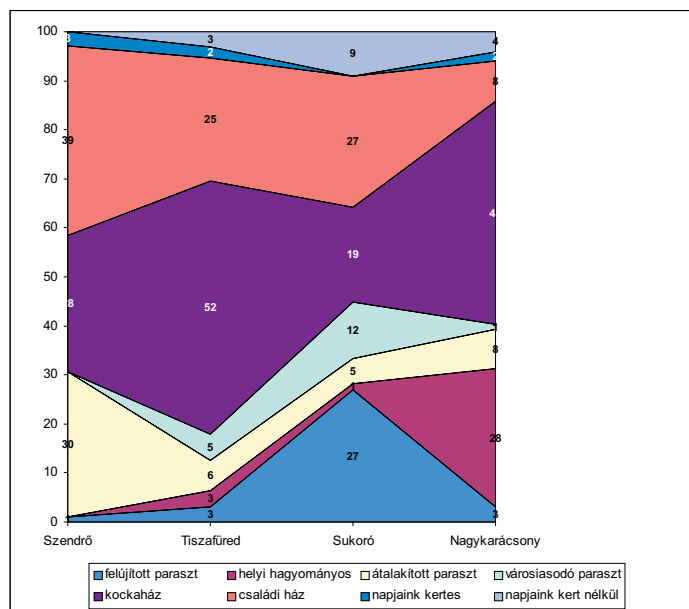
A beköltözés Sukorón a leglátványosabb, itt a megkérdezettek kétharmada nem a faluban illetve a szomszédos településen töltötte a gyermekkorát. Nagykarácsonyban a település község jellegből adódóan szintén magas, mintegy 40 százalékos a beköltözők aránya. Tiszafüred és Szendrő közötti különbség is szembeötlő: míg az előbbi városban komoly szerephez jut a bevándorlás az össznépességen belül (beköltözők: 28 %), addig Szendrőn – talán a nagyszámú roma kisebbség hagyományosan magas természetes szá-

porolata miatt – a lakosság 85 %-a helybeli. A bevándorlók társadalmi státuszában is különbségeket figyelhetünk meg. A Sukoróra költözők között a közép és felsőfokú végzettségűek abszolút mértékben felülreprezentáltak. Tiszafüredre éppen az ellenkező tendencia a jellemző: itt az értelmiség inkább a helyben maradottakból áll és a városba költözők képviselnek egy alacsonyabb iskolai végzettségű réteget. A jelenség egyrészt a Tisza parti város alacsony népességmegtartó erejével magyarázható, mely a legkvalifikáltabb csoportok elvándorlását eredményezi. A depresszív körzetben ugyanakkor a városi rangból adódó előnyök Tiszafüredet egyben bevándorlási célponttá is teszik a tágabb környék még rosszabb helyzetben lévő falvainak lakosai számára. A Tiszafüredre bevándorlók jellemzően a kibocsátó községek relative magasabb iskolai végzettségű csoportjaiból kerülnek ki, zömmel középfokú végzettségűek. Ezzel magyarázható, hogy a városban a bevándorlók iskolai végzettségének átlaga magasabb, mint a helybelieké. A legiskolázottabb rétegek elvándorlását és a környező még rosszabb helyzetben lévő falvakból történő népességbeáramlás kettősségét a helyszínen készített tájékoztató beszélgetések során is megemlítették. Hasonló tendenciák érvényesülnek Szendrőn is.

A téma szempontjából a sukorói adatok a leglényegesebbek. Itt várható ugyanis, hogy a városban szocializálódott értelmiségi réteg, mely saját anyagi helyzetét is jobbnak ítéli, mint a helyben születettek a magukét, más módon értékeli a népi és általában a falusi építészetet. Ez a csoport képezi a művészi folklórizmus társadalmi hátterét.

A háztípusok megoszlása és preferálása

A háztípusok megoszlása durván mutatja az adott település hagyományosságát.

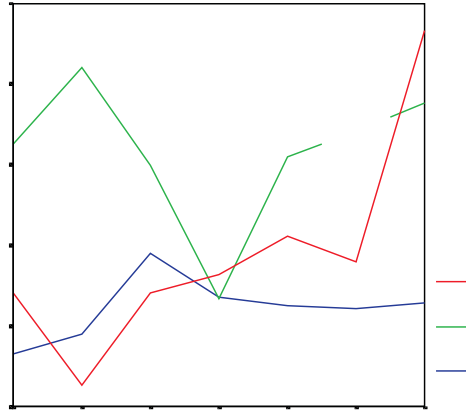

7. ábra A jelenlegi ház

A mezőgazdasági életmódhoz legközelebbi háztípus, a helyi hagyományos és az átalakított parasztház Szendrőn és Nagykarácsonyban a legjellemzőbb. Hasonlóan magas arányban található történelmi épület Sukorón is, de itt a felújított porta a legáltalánosabb. Szintén itt laknak nagyobb arányban városiasodó parasztházban. Ezekkel együtt a sukorói kérdezetteknel a legmagasabb a történelmi jellegű házban lakók aránya, ezt követi Nagykarácsony, Szendrő, illetve Tiszafüred. Ha elfogadjuk, hogy egy település fejlődése és építési volumene között korreláció tapasztalható, akkor a következőket mondhatjuk: Tiszafüred és Nagykarácsony legintenzívebben a korai Kádár korszakban fejlődött (kockaház). A Tisza menti település építési kedve a válaszközből ítélve a nyolcvanas évektől, kilencvenes évek legelejéig magas volt csakúgy, mint Sukoróé és Szendrőé. A mai prosperitást jelző legújabb épületek azonban már csak Sukoróra jellemzőek, mint ahogyan az igen jó állapotban lévő, tehát a közelmúltban felújított parasztházak magas aránya is.

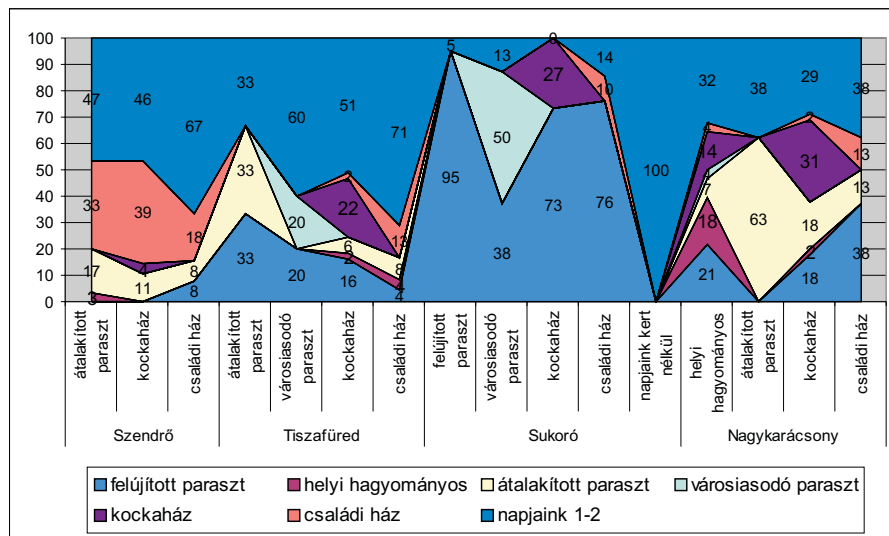
Ez a megoszlás lényegében tükrözi a polgárosodási lépcsőfokok kapcsán felvázolt logikát. A két mezőváros (Szendrő és Tiszafüred) kisebb eltéréssel, de a mezőgazdaságból, részben pedig már az iparból is kilépett lakosság építészeti divatját mutatja: kockaházak, illetve átalakított parasztházak jelzik ezt az utat, majd következő fokozatként az emeletes családi házak megjelenése. Nagykarácsonyban ez a folyamat csak a kockaházak divatjáig, azaz az ipari munkásság kialakulásáig jutott el. Sukorón is a mobilitás építészeti leképeződését követhetjük nyomon: az igen magas arányban megmaradt falusi porták a mezőgazdasági népesség viszonylag hosszú, második világháború utáni korszakára utalnak; a kockaházak relatíve szűk keresztmetszete az iparba áramlás hangsúlytalanabb voltára, majd a nyolcvanas-kilencvenes évek családi házai és a kimutatható arányban egyedül itt jelentkező legújabb háztípus megléte a rendszerváltás utáni gyors ütemű változásra enged következtetni. Hozzá kell tenni, hogy míg a másik három településen a beköltözők és a helybeliek közel azonos jellegű lakóházakban laknak, addig Sukoróra ez a megállapítás semmiképp sem igaz. A tóparti községben nem csak a kemény szociológiai mutatók alapján (iskolai végzettség, foglalkozás, kor), de a látens struktúrát feltételezésem szerint leképező háztípusok alapján is elkülönül a minta. A beköltözők a két szélsőséget képviselik: egyrészt rájuk jellemző a felújított lakóház divatja (művészeti folklórizmus), másrészt a leggazdagabbnak, legnagyobbban tartott házak építése is (mindennapi folklórizmus).

Nagykarácsonyban és Tiszafüreden megfigyelhető egy döntően egyirányú szabályos összefüggés a polgárosodási főkomponens átlaga (tehát a mobilitási lépcsőt mérő változó) és a lakóház típus között. Ugyanez a grafikon Sukorónál a már megismert módon „középen” megszakad. Arról van szó, hogy a bevezetőben felvázolt mobilitás és háztípus között feltételezett összefüggés a kapott válaszok alapján igen nagy valószínűséggel megállja a helyét. A mezőgazdaságtól távolodó népesség egyben a hagyományos házformáktól is megvált. A polgárosodás mutatói és a háztípus összefüggései az eddigiek fényében könnyen értelmezhetővé válnak. A helyi hagyományos házak leginkább Nagykarácsonyra jellemzőek, itt a legalacsonyabb a mobilitási, polgárosodási mutató. Ezeket a házakat zömmel első lépcsős mobil csoportok lakják. A kockaház is részben ennek a népességnek az otthona, de már erősen keveredik a szolgáltató szektorba átlépőkkel. Ez utóbbiak tipikus épülete a családi ház. A leginkább polgárosult rétegek (lényegében a Sukoróra bevándorlók) egy csoportja régi parasztházat újított föl lakhelyül, míg a polgárosodásban élen járók másik nagy csoportja a legmodernebb, legújabb háztípust lakja.

8. ábra Polgárosodás és a jelenlegi lakóház

A következőkben kifejtésre kerülő gondolatok tovább árnyalják képet. Arra voltam kíváncsi, hogy a jelenlegi háztípust, mennyire tartják véglegesnek a válaszadók, más-ként fogalmazva, ha tehetnék más épületben lakának-e és melyikbe.

9. ábra „A jelenlegi ház” és a „melyik házba költözne” kérdés összefüggései

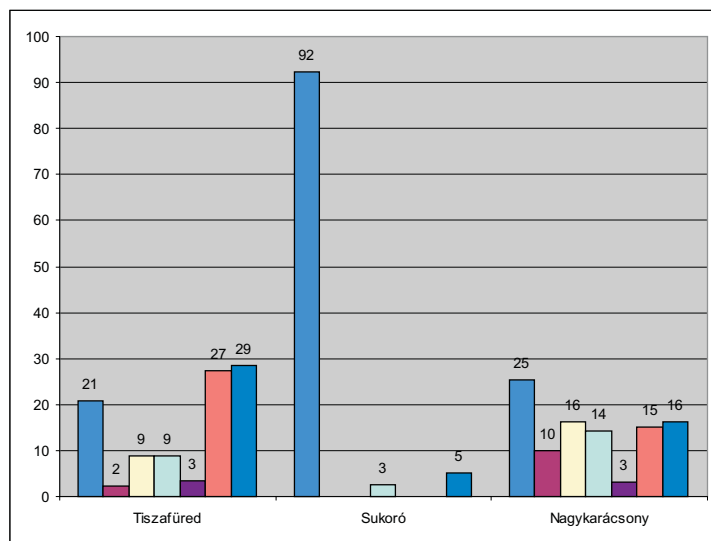
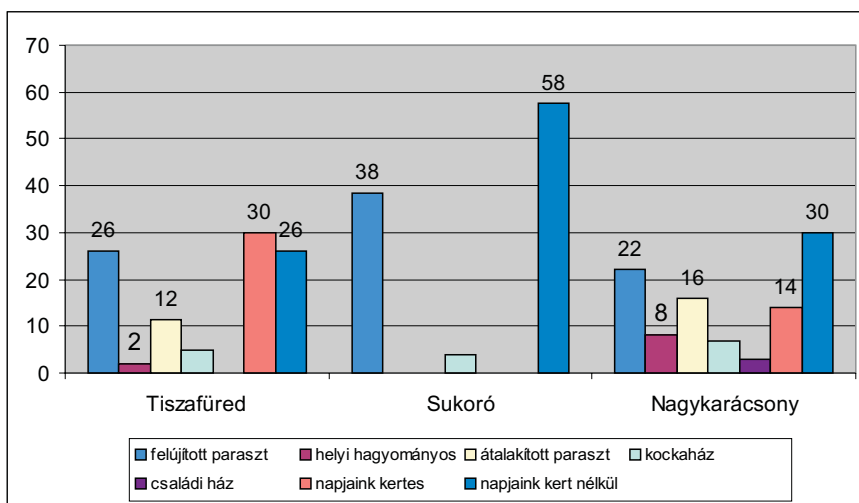
A négy település közül szintén Sukoró válasza térnek el jelentősen a többiekétől. Szendrő, Tiszafüred és Nagykarácsony a lépcsőzetes mobilitás képét mutatja, igaz jelentős hangsúlyeltolódásokkal. Ezekben az eltérésekben feltételeznünk kell egyéb személyes motívumokat is, melyek a megelégedettség irányába mutatnak, ám ezek feltérképezése nem célom. A szendrői válaszok mutatják a legnagyobb elégedetlenséget a jelenlegi lakással, ami a kilépési mobilitás erős vágya mellett, mint említettem az általános közérzettel is összefüggésben lehet. A kockaházban élők nagy arányban költöznének a tetetősebb, nagyobb családi házakba. Azok azonban, akik jelenleg is ilyenben élnek már a következő szintre tekintenek. Ugyanez a kép Tiszafüred esetében, de itt a saját lakásukkal megelégedettek aránya feltűnően magasabb. Különösen igaz ez az átalakított parasztházban lakókra, közülük majd kétharmad továbbra is hagyományos hosszú házban szeretne élni. A városiasodó parasztházakban és a kockaházakban lakók már inkább kifelé tekintenek, közülük bő ötven százalék a leggazdagabbnak tartott mai házakba költözne. A házpreferenciában megmutatkozó mobilitási kedv legértelmezesebben a családi házban lakóknál mutatkozik meg. E réteg is a mindennapi folklórizmus, vagy másként fogalmazva, a fogyasztási szokások logikáját követi: a legújabb épületet a családi házban lakók kétharmada tartja elérhető és elérendő lakáscélként. Ezzel szemben Nagykarácsonyban háztípusonként csupán a kérdezetteknek kb. harminc százaléka választotta az általuk is leggazdagabbnak ítélt legújabb háztípusokat. A dél-mezőföldi faluban a Szendrőn és Tiszafüreden megmutatkozó költözési kedv nem mutatható ki: a kérdezettek döntő többsége a ma is lakott házhoz hasonlóan maradna. A házukkal elégedettek aránya azonban nem Nagykarácsonyban a legmagasabb, hanem Sukorón, ezen belül is a beköltözők között. A helyben születettek rétege más háztípusba költözne, de preferenciájuk nem a három másik település logikáját követi: a legnépszerűbb ugyanis a felújított parasztház. A zömmel beköltözők által felújított parasztházak lakói tökéletesen megelégedettek jelenlegi otthonaikkal. Jellemző, hogy bár számukra a leggazdagabb épület szintén a legújabb szinonimája (azaz a napjaink kert nélküli épületét választották), addig a legszegényebbnek tartott épülettípus náluk az emeltes családi ház. A vizsgált négy településen a helyi lakosság csakúgy, mint a beköltözők a helyi hagyományos házakat, kisebb mértékben a kockaházakat és a városiasodó parasztházat tartották a legszegényebbnek. A családi ház, mint legszegényebb épület Sukoró mellett csak Nagykarácsonyban fordul elő a válaszok között, de ott sem jelentős számban. A Velencei-tó partján a beköltöző, igen magasan kvalifikált, jó anyagi helyzetű réteg úgy tűnik hatással volt, van a falu korábbi lakosaira is. Az ő általuk preferált parasztházak, igen nívós és költséges felújítása példaként hat a helybeliek számára.

Az ízlés és a preferenciák párhuzamossága

A preferenciák mellett az ízlés csak kisebb mértékben változott. Jól illusztrálja ezt a legszebb, illetve a településen legszívesebben látott ház kiválasztása.

A szuburbanizáció által nem érintett településeken az esztétikai megítélés és a településkép iránti igény többé-kevésbé fedi egymást, legtisztábban éppen a felújított parasztház esetében. Egyébként a nagykarácsonyiak szerényebbnek bizonyulnak: inkább megelégednének a településre ma is jellemző házakkal, mint a mobilitási lép-

csőn előrébb tartó, erősen városias Tiszafüred. Sukoró egészen más képet mutat. Az esztétikai ízlés itt tökéletesen poláris, megoszlik a felújított parasztház és a leggazdagabbnak ítélt előkert nélküli, kilencven utáni lakóház között. A falura oly jellemző kettészakadás az esztétikai magatartásban is kimutatható: hiányzik a falusi középrétegekre, tehát a mobilitási lépcsősor második, harmadik fokán állókra jellemző ízlés. A falusi középrétegek egyrészt saját házukat szépnek ítélik, másrészt a gazdag épületek közül a szerényebbet is szépnek találják. Ezt tapasztalhatjuk Tiszafüreden és Nagykarácsonyban is.

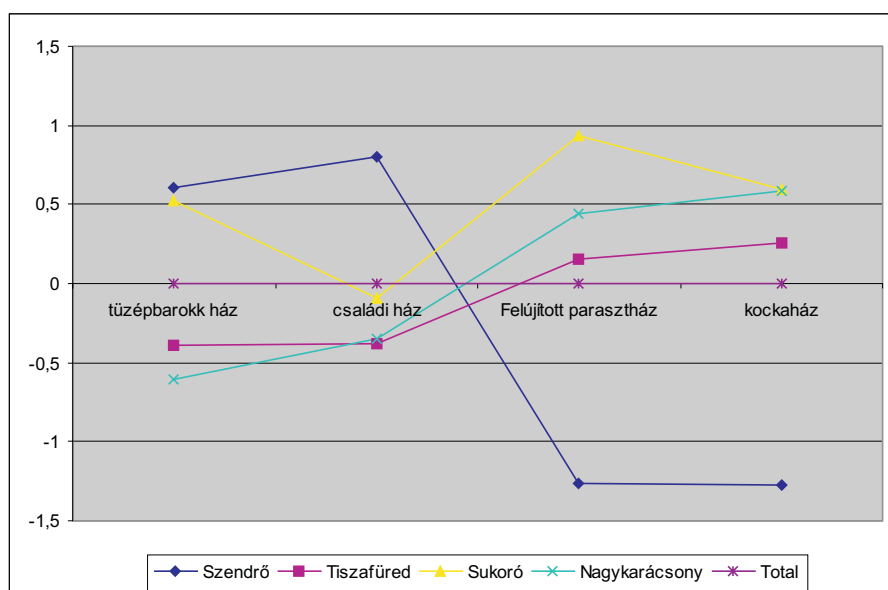
10. ábra A legszebbnek tartott ház,
és amelyikből szívesen látna többet a településen

Még érdekesebb azonban, hogy Sukorón a településkép szempontjait másként ítélik meg (melyiknek örülne, ha sok lenne a faluban?), mint a ház önálló megjelenésének esztétikai értékét (melyik a legszebb?). A másik két településen a válaszok ilyen változást nem mutatnak. Az eddigiek ismeretében joggal vetődik fel a gondolat, hogy a beköltöző lakosság ízlésének átvételéről van szó, mely az egyedülálló háznál még nem, de települési szinten már érvényesül. A finomabb bontás azonban azt mutatja, hogy e kérdésben a helyi lakosság és a beköltözők között nincs a korábbi kérdések kapcsán tapasztalt nagyarányú, szignifikáns eltérés. A városból kiköltözők válaszai ugyanúgy oszlanak meg, mint a helybeliekéi. A jelenséget magyarázhatja a torzítás, amely a szépséggel korreláló gazdagság fogalmának relativitásából következik. A helybeliek és beköltözők ugyanis némileg eltérő válaszokat adtak a leggazdagabb ház kapcsán. A városból kiköltözők számára az előkert nélküli, igen nagy alapterületű, hivalkodó ház egyértelműen a leggazdagabbnak számít. A Sukorón születettek szemében ugyanakkor a valóban jobb anyagi helyzetű beköltözők által felújított parasztház is gazdagnak számít, mintegy húsz százalékuk egyenesen ezt tartotta a leggazdagabbnak. Ezzel magyarázható, hogy a gazdagság-szépség szinonimájának logikáját követve a helybeliek egy része a gazdagon felújított parasztházát tartotta a legszebbnek. A másik csoportot szemlélve elmondhatjuk, hogy maguk a beköltözők is eltérő szociológiai háttérrel rendelkeznek, bár a minta nagysága miatt az itt tapasztalt eltérések inkább csak irányadó jellegűek. A parasztházat legszebbek tartó beköltöző réteg relatíve magasabb polgárosodási indexszel rendelkezik, mint az ugyanezen almintában a napjaink kert nélküli lakóházat választók. Azt az óvatos megállapítást tehetjük, hogy a Sukorón egyértelműen megfigyelhető parasztházdivatot a bevándorló városi lakosságon belül egy kisebb csoport ízlése határozza meg. Ráadásul ez a réteg túlnyomó részben a legnagyobb befolyással bíró hivatali szektorban dolgozik, dolgozott. Ez a meglévő adatok alapján nehezen definiálható réteg igen erős befolyással van a településkép alakulására, hiszen értékítéletüket települési szinten azok is elismerik, akik a mindennapi folklórismus logikáját követve a legújabb, legmodernebb és leggazdagabb ház mellett teszik le voksukat.

Az ízlés kérdésének további vizsgálata a már felvázolt tendenciákat támasztja alá. A következőkben a négy alapvető háztípushoz – felújított parasztház, kockaház, emeletes családi ház, napjaink kert nélküli épülete – kapcsolódó értékeket veszem szemügyre. A kérdezetteknek az egyes házak kapcsán azt kellett eldönteniük, mennyire tartják jellemzőnek az adott épületre a megadott tulajdonságokat (érték: 1-5-ig): „jó benne lakni, szép, hagyományos, díszes az utcának, nagy, családi, gazdag, öreges”. A válaszokból létrehozott Linkert-skála megoszlása sem az egyes épületek értékelése kapcsán, sem településenként, nem mutat jelentős hullámzást. Éppen ezért az itt kapott változókból főkomponens elemzés segítségével kiválasztottam azokat, melyek valóban szórják a válaszokat.

A házak megítélésének érdekessége leginkább akkor mutatkozik meg, ha összevetjük az egyes falvakban leggyakoribb épülettípusokkal. Szendrőn a családi ház, a kockaház és az átalakított parasztház volt a legjellemzőbb. Az értékfaktor jól lefedi a szendrőiek már megismert preferenciáit. A kockaházban és az átalakított parasztházban lakók a lépcsőzetes mobilitásnak megfelelően jónak tartják a családi házat, illetve napjaink épületét. Az attitűdben kettős stratégia mutatható ki: egyrészt a jelenlegi házzal való megelégedettség – ami mint már utaltam rá összefügg az általános megeléged-

dettséggel –, másrészt a mobilitási vágy kifejezője, ami jellegzetesen lépcsőzetes. Szendrőn a jelenlegi helyzetből való kilépési vágy igen erős, ezt mutatja többek között az is, hogy a kérdezettek kétharmada által lakott parasztház és kockaház megítélése erősen negatív. Éppen ellenkező tendencia figyelhető meg Tiszafüreden és Nagykárcsón, ahol a jelenlegi házhoz –életmódhoz- való kötődés stratégiája a domináns. Ezeken a településeken a tulajdonos saját lakóházának értékelése relatíve jobb, mint a letűnt divatot képviselő családi házé és a ritkaságszámba menő, igen nagy anyagi presztízszt igénylő napjaink épületéé. A negyedik attitűdöt Sukoró képviseli, ahol napjaink legújabb épülete és a felújított parasztház egyaránt nagy népszerűségnek és elismertségnek örvend. A leginkább szegényesnek tartott kádár-kori lakóházak tetszési főkomponense is alacsony. A kádár-kori épületek viszonylag rosszabb megítélése összefügg a sukorói környezetben nem érvényesülő, lassú anyagi gyarapodást feltételező lépcsőzetes mobilitási stratégiával. Sukorón, háztípustól függetlenül, a válaszadók vagy a legújabb épületbe, vagy –különösen a helybeliek szemében szintén gazdagnak számító- felújított parasztházba költöznének. A házak tetszési indexe tökéletesen megfelel a már megismert folyamatoknak: szoros összefüggést mutatva a mobilitási szintekkel éppúgy, mint az adott környezet gazdaságfejlődési sajátosságaival.

11. ábra A négy kiemelt típus értékelése

KÖVETKEZTETÉSEK

Az adatokat áttanulmányozva a hipotézis állításain túl egy létező helybeli meghatározottság is kirajzolódik, amely elsősorban a jellemző építészeti formákra, háztípusokra, másodsorban az ízlésre van hatással. A helyi meghatározottság első komponense kétségkívül a rétegzettségi sajátosság, a hosszú, nemzedékeken átnyúló polgárosodási, urbanizációs folyamatban elfoglalt pozíció. A mezőgazdaságból való kilépéssel párhuzamosan a mindennapi folklórizmus logikája továbbra is érvényesül. A magasabbnak érzett foglalkozási szintekhez, illetve a növekvő iskolai végzettséghez igazodó városiasabb, illetve tágasabb házak tartoznak. A folyamat mai állomása az igen változatos formákban jelentkező, egyértelműen városi, kertvárosi mintákat követő lakóház. A réteghelyzet erősen befolyásolja az ízlést is. Ez magában foglal olyan elmentés irányú erőket is, mint a jelenlegi ház értékeinek hangsúlyozása, valamint a magasabb presztízsűnek érzett házak preferálása. Ezek azok az általános tendenciák, amelyek feltehetően a további települési vizsgálatok kapcsán is kimutathatók lennének.

A helyi meghatározottság második komponense erősebben kötődik a hely szellemiségéhez, történelmi tradícióihoz. Az ugyanis, hogy tisztán érvényesül-e a mindennapi folklórizmus, vagy más hatások révén a történelmi településképet megőrző művészi folklórizmus is erőre kap, az erősen függ a hely adottságaitól. Azt láthattuk, hogy a művészi folklórizmus nem független a mindennapi folklórizmustól: egyszerűbben fogalmazva a magas presztízsű rétegek, költséges házfelújításai befolyással vannak a helyi közösségek értékítéleteire, elsősorban preferenciáira. Csak gondolati úton játszhatunk el a feltételezéssel, hogy egy jellemzően kockaházias település végigjárhat-e egy sukoróihoz hasonló utat. A szuburbanizáció jellemző motivációja a városi zsúfoltság, arctalan modernizmus elől a nyugodtnak vélt vidéki környezetbe való menekülés. Amennyiben mindez párosul a paraszti múlt újrafelfedezésével, megindulhat a művészi folklórizmus folyamata. A kockaházakkal telezsúfolt falvak nem alkalmasak e mozgalmak számára. A művészi folklórizmus fő társadalmi bázisát képező magasan iskolázott városi rétegek elsősorban olyan településeket választanak ki, amelyek építészetükben a paraszti múltat őrizték meg. Ha azonban - a gondolati logika kedvéért - megkockáztatnánk, és létrehoznánk a „kádári művészi folklórizmus” fogalmát, a jellemzően a hatvanas-hetvenes évek faluképét mutató községek is eséllyel vehetnének részt a szuburbanizációs és üdülőfalvú jellegű mozgalmakban. A szokatlan kifejezés mindamellett nem is annyira irreális, ha az utóbbi évek „retro” divatjára gondolunk. Ebben az esetben egy ma jellegtelennek érzett kockaházias községben is megindulhatnának a „stílus-tiszta” renoválások, melyek révén e háztípus presztízsértéke az újakkal vetekedne. A szakirodalom is megjegyzi, hogy a műemlékek és általában a régi épületek társadalmilag lehetnek presztízsértékűek (Lukovich 2001: 141). Jelen kutatás szerint azonban ehhez annyit hozzá kell tenni, hogy csak akkor, ha a régi épület egy új építésű ház megjelenéséhez hasonlítható módon „pénzes” kinézetű. Jellemző, hogy Sukorón, ahol egyedül volt kimutatható a négy település közül a művészi folklórizmus, a parasztházat egyáltalán nem tartották szebbnek, mint napjaink épületeit. Ennek ellenére Sukorón divatja van a régi épületeknek. Véleményem szerint ez annak köszönhető, hogy a rendszerváltás idején a falu rendkívül elmaradott volt, igen sok régi, rossz állapotú parasztházzal. A kitelepülők első csoportja számára ez az archaikus for-

mában megmaradt környezet vonzerőt jelentett. A kérdőívek alapján a házak megítélésénél a szépség és a gazdag megjelenés szinonim fogalmak, ami azonban éppen ebben a rétegben nem érvényes összefüggés. A népi hagyományokhoz kevésbé kötődő városi rétegek Agárdon, Gárdonyban, vagy a környék megannyi más üdülőfalu jellegű községében találhattak megfelelő ingatlant. A művészi folklórizmus „híveit” csak a hagyományos beépítéssel rendelkező települések vonzzák. Az első hullámot követőknek a felújított parasztházakat látva nem volt feltétlenül szükséges elvándorolniuk a szépség és a gazdagság fogalmait.

A vizsgált másik három településen a városi bevándorlókban realizálódó külső határról alig beszélhetünk. Itt a hagyományos rétegzettségi viszonyok továbbélése zavartalan, a népies lakóházakat a mindennapi folklórizmus diktálta törvényszerűségek őrzik meg, vagy rombolják le. A leginkább falusias településen, Nagykarácsonyban a paraszti (mezőgazdasági) múltból való erős kötődés még részben életben tartja a népies emlékeket. Szendrőn a megmaradt házakat a gazdasági recesszió konzerválja. Tiszafüreden szinte semmi. Ez utóbbi város – ha Sukorón csak a helyben születetteket vesszük alapul – a legmesszebb jutott a polgárosodás folyamán. Itt már a művészi folklórizmus is kimutatható, ám csekély arányából következően a településképet döntően nem befolyásolja.

IRODALOM

- Balassa M. I.–Cseri M. szerk. (1999): *Népi építészet Erdélyben*. Szentendre.
- Bausinger H. (1995): *Népi kultúra a technika korszakában*. Budapest.
- Bercé F. (2004): Műemlékek és kortárs voltuk. In Bercé F.: *A kulturális örökség*. Budapest, 247–370.
- Bíró Z. (1987): Egy új szempont esélyei. In Bíró Z.–Gagy J.–Péntek J. szerk.: *Néphagyományok új környezetben*. Bukarest, 26–48.
- Düll A. (2004): Környezetpszichológia. Előadás, BME Építésztechnológiai Doktori Iskola.
- Enyedi Gy. (1996): *Regionális folyamatok Magyarországon*. Budapest.
- Gerle J. (1990): Gondolatok a magyar századfordulós építészetéről. In Gerle J.–Kovács A.–Makovecz I. szerk.: *A századforduló magyar építésze*. Budapest.
- Frakas J. (1996): Építészet- település és városszociológia. Jegyzet. BME Szociológiai Tanszék.
- Granasztói P. (1974): Sociological Trends in Urban and Regional Studies. *Szociológia*, 4.
- Hall E.T. (1987): *Rejtett dimenziók*. Budapest.
- Györfy I. (1943): *Magyar falu, magyar ház*. Budapest.
- Hajnal I. (1939): Történelem és szociológia. *Századok*, 1: 1–32; 2: 137–166.
- Hajnal I. (1941): Az európai város kialakulása. *Városi Szemle*, 801–841.
- Hajnal I. (1942): *Az újkor története*. Egyetemes Történet. 3. kötet.
- Hajnal I. Az első gépek. Válasz. 1946. 357–371. p.
- Hernádi M. (1982): *Tárgyak a társadalomban*. Budapest.
- Istvánfi Gy. (1997): *Őskor. Népi építészet*. Budapest.
- Illés I. (1993): A város és falufejlesztés dichotómiája. In Kovács K. szerk.: *Település, gazdaság, igazgatás a térben*. Pécs, 35–48.
- Kapitány Á.–Kapitány G. (1995): *Rejtjelek-2*. Budapest.
- Kapitány Á.–Kapitány G. (2000): *Beszélő házak*. Budapest.

- Kathy I. (1979): Esztétikum és praktikum összefüggése a környezetalakításban. Falusi épületeink esztétikai problémái. *Építés – Építészettudomány*, (9) 3-4: 383–388.
- Kleineisel J. (1981): *Házak, városok, emberek*. Budapest.
- Kunkovác L. (2000): *Ősépítmények*. Budapest.
- Letenyei L. (2004): *Településkutatás*. Budapest.
- Lukovich T. (2001): *A posztmodern kor városépítészetének kihívásai*. Budapest.
- Lynch K. (1987): *Good City Form*. Cambridge.
- Lynch K. (1988): *The image of the City*.
- Márkus I. (1996): *Polgárosodó parasztság. A magyar társadalom egy faluszociológus szemével*. Budapest.
- Meggyesi T. (1985): *A városépítés útjai és tévútjai*. Budapest.
- Meggyesi T. (1987): Magyarország hagyományos lakókörnyezeti kultúráinak tipológiája. *Településtudományi közlemények*, 35: 8–37.
- Mike D. (1999/2000): Los Angeles az erődváros: A városi tér militarizációja. *Budapesti Negyed*, tél-tavaszi: 51–100.
- Miklósi-Sikes Cs. (1999): A kalotaszegi falvak népi építészetéről. In Miklósi-Sikes Cs.: *Népi építészet Erdélyben*. Budapest, 57–118.
- Newman O. (1973): *Defensible Space, Crime Prevention Through Urban Design*. New York.
- Pogány F. (1976): *A szép emberi környezet*. Budapest.
- Sabján T. (1988): *Magyar népi építészet. Magyarország építészetének története*. Budapest, 235–248.
- Sántha J. (1986): *Település és társadalom*. Budapest.
- Sisa J- Wiebenson D (szerk.): Magyarország építészetének története. Budapest. 1998.
- S Nagy K. (1981): *Lakásmód, lakáskultúra Telkibányán, 1975–78*. Budapest.
- S Nagy K. (1987): *Lakberendezési szokások*. Budapest.
- S Nagy K. (1993): „Pompázik fénnel a ház.” Budapest.
- Szász J.–Szigetvári J. (1976): *Népi építészetünk nyomában*. Budapest.
- Szelényi I. (1990): *Városi társalmi egyenlőtlenségek. (Tanulmányok.)* Budapest.
- Szelényi I.–Konrád Gy. (1969): *Új lakótelepek szociológiai problémái*. Budapest.
- Szonda Ipsos (2004): Lakossági vélemények a műemlékvédelemmel kapcsolatban. Telefonos közvélemény-kutatás. Budapest belső városrészében élő lakosság körében. Kézirat.
- Tamáskas M. (2005): Nagykarácsony hétköznapon. Egy mezőföldi falu értékvizsgálata. *Comitatus*, márc.: 37–52.
- Tóth J. (1961): *Népi építészetünk hagyományai*. Budapest.
- Völckers O. (1944): Lakás és városépítés. *Magyar építőművészet*, április: 82–88.

A „GENDERLEKTUSOKRÓL” EGY SZOCIOLINGVISZTIKAI DISKURZUSELEMZÉS TÜKRÉBEN

BORONKAI Dóra

PTE IGYFK Irodalomtudományi és Nyelvészeti Intézet
H-7100 Szekszárd, Rákóczi u. 1.; e-mail: boronkai.dori@axelero.hu

Összefoglaló: A tanulmány célja a férfi és a női társalgási stratégiák eltéréseinek bemutatása. A vizsgálat egy diskurzuskiegészítő kérdőíves felmérés és a diskurzuselemzés módszerével arra keresi a választ, (1) milyen belebonyolódási és kihátrálási stratégiákat, társalgásszervező eszközöket részesítenek előnyben a nők és a férfiak, (2) hogyan használják a beszédjog átadásának és átvételének módszereit az egyes beszéd szekvenciák határán. A kutatás másik célja (3) az alapvető beszédaktusok nyelvi kifejezésének, a direkt és indirekt formák alkalmazási arányainak feltárása, a homlokzatvédő funkciójú konverzációs stratégiák gyakoriságának bemutatása. A kommunikációs viselkedés attribútumai a mentális lexikonban nemspecifikus elrendeződést mutatnak, tehát az egyes nyelvi eszközökkel kifejezett tulajdonságok különböző mértékben kapcsolódnak össze a férfiakról és a nőkről kialakított tudáskerettel. (4) A vizsgálat ezért azokra a kommunikatív jellemzőkre is kiterjed (pl. fecsegő, szűkszavú), melyek a nemi sztereotípiák nyelvi megnyilvánulásában gender-markerként viselkedhetnek, és már a nem-preferenciával összekapcsolódva épülnek be a beszélő tudatába. A kutatás tehát összefoglalva arra a kérdésre keresi a választ, hogy a férfi és női kommunikáció tekinthető-e kultúrák közötti párbeszédnek, vagyis kommunikációs szempontból beszélhetünk-e „genderlektusok” létezéséről.

Kulcsszavak: sztereotípia, diskurzus, implikátúra, gender-marker, kommunikációs viselkedés

NYELV ÉS GENDER

Kutatástörténet

A gender kutatások az utóbbi évtizedekben a szociolingvisztika tudományának preferált és számos vitát kiváltó témájává váltak. Vizsgálták az egyes nyelvek struktúráját, szóképzését és a rendelkezésre álló lexikon elemeinek nyelvhasználati stratégiáit, azok kapcsolatát a férfiak és a nők társadalmi szerepeivel. A különbségek eredetével kapcsolatban többféle feltevés született, melyek szerint az eltérések származhatnak az egyes nyelvek struktúrájából, a nemek genetikai jellemzőiből, és adódhatnak a különböző szocializációs folyamatokból, illetve azokból a viselkedésformákból, melyek a nemek egymáshoz való viszonyát reprezentálják az adott társadalmakban.

A különbségek vizsgálata többféle aspektusból is megtörtént. A szempontok első csoportját azok a kutatások alkotják, melyek a nemek és a nyelvi struktúra összefüggéseire keresik a választ. E témakörben az egyes elemzések elsősorban a fonológiai, morfológiai (Coates 1993) és lexikai (Lakoff 1973) eltérésekre koncentráltak. A nyelvi viselkedés tágabb értelmezési keretében több tanulmány született azzal kapcsolatban, hogy a nők és a férfiak intonációja (Klann-Delius 1987), paralingvisztikai rendszere, beszédtempója (Gocsál 2001) és nonverbális kommunikációja között is eltérés tapasztalható.

Az elsősorban kvantitatív módszerekkel dolgozó variációelemzés a hangrendszert érintő változatok és a nyelvi változások vizsgálatára helyezte a hangsúlyt. Labov szociolingvisztikai interjúi a nem változója mellett olyan körülményeket is figyelembe vettek, mint az életkor, a szocioökonómiai státusz és a szituációs kontextus (Labov 1984). Vizsgálatainak eredménye azt mutatta, hogy a sztenderd nyelvváltozat használata jobban függ a nemtől, mint más szociolingvisztikai faktoroktól; a nők gyakrabban használják a sztenderdizált formákat, a nyelvi változások terén azonban kevésbé konzervatív nyelvi viselkedést tanúsítanak. Ugyanezt a jelenséget tapasztalva a férfiak csoportidentitásának kifejezésére Peter Trudgill bevezette a rejtett presztízs fogalmát (Trudgill 1972). Susan Gal felsőöri kétnyelvű vizsgálatai azt az eredményt hozták, hogy a nők nyelvi választásait a fenti változókon kívül a nyelvi variánsok által hordozott szimbolikus értékek (Gal 1978), Milroy hálózatelemzései szerint pedig a sűrű multiplex hálózatok is befolyásolják (Milroy 1980). A variációelemzések bírálatában megfogalmazódik az egyéb társas jelenségek figyelmen kívül hagyása és a korrelációs eredmények általánosításának problematikája (Eckert 1989).

A nyelvi reprezentációhoz kapcsolódó kutatások elsősorban a névhasználattal, a nemhez kötődő foglalkozásnevek problematikájával, a hímnemű személyes névmások,¹ valamint a férfiakra utaló főnevek általánosításával és a látszólag ekvivalens szavakhoz kapcsolódó eltérő szemantikai asszociációkkal² foglalkoznak. A nyelvi diszkrimináció elleni feminista törekvések gyökerei a nyelvi relativizmushoz nyúlnak vissza, mely szerint a nyelvi formák megváltoztatása visszahat a gondolkodásra, és annak átalakulását eredményezi.

A kilencvenes években kibontakozó modern irányzatok az egyes csoportokon belüli összehasonlításokra irányulnak, és Eckert kritikája értelmében fellépnek a túláltalánosítás problémája ellen. A *gueer* nyelvészetnek (Livia–Hall 1997) nevezett irányzat gyökerei azokban a posztmodern paradigmákban rejlenek, melyek szerint az identitások részben éppen a nyelv konkrét használata során, az explicit vagy implicit jelentésértelmezéseket elfogadva vagy elutasítva jönnek létre. A paradigmaváltás egyik fontos szegmense a pozitív és negatív identitásgyakorlatokra épülő gyakorlati-közösség-modell, mely a makro-és mikrokérdések megválaszolására egyaránt lehetőséget nyújt, és az elemzés során a kvantitatív és kvalitatív módszerek kombinálására törekszik (Bucholtz 2001). A globalizációs jelenségek terjedésével a nyelvhasználat

1 Például. a *he* használata általános értelemben (*generic pronoun*): *Any student who fails to complete his work* 'Bármely tanuló, aki nem fejezi be a munkáját' (Trudgill 1972).

2 Például. (ném) *man* ['férfi', de: 'ember'] vs. *frau* ['nő'], *herrlich* ['nagyszerű'] vs. *dämlich* ['ostoba'], (Kiss 1995: 112), *bachelor* ['agglegény'] vs. *spinster* ['vénlány'], *professional* ['értelmiségi férfi'] vs. *professional* ['hivatásos prostituált nő'] (Wardhaugh 2002: 284-285)

olyan új területei is a kutatás középpontjába kerültek, mint a szextelefonokat kezelő nők (Hall 1995) vagy a telefonközpontokban dolgozó operátorok és diszpécserok nyelvhasználata (Cameron 2001), melyek jellemzői nemtől függetlenül a nőiséggel asszociálódott érzelmileg involvált, gondoskodó, buzdító nyelvi viselkedést mutatják.

Az interakciós elemzések szempontjai és eredményei

A kutatások másik nagy irányvonala a nemek közti konverzációs stratégiák különbségeinek feltárását és leírását tűzi ki célul. Fő vizsgálódási területei a beszédaktusok használata, a beszélőváltások mechanizmusa, az elkendőzés és a hallgatás kérdése, vagyis a társalgások stílusbeli különbségeinek leírása, melyekre nem genetikai, hanem társadalmi, politikai magyarázatot keresnek.

Az interakciós elemzések a dialógusok, beszélgetések, interjúk dinamikus és interaktív felépülésének szabályszerűségeit vizsgálják, a társas érintkezést pedig a beszéd útján történő cselekvésként fogják fel (Austin [1962]1990), melyet a nyelvhez hasonlóan szabályok rendszere strukturál. Több elemzés irányult a beszéd és a hallgatás időtartamának nemek szerinti vizsgálatára, hiszen a közhiedelemben élő sztereotípiák között az egyik legerősebb az, hogy a nők sokkal többet beszélnek, és gyakrabban vágynak egymás szavába, mint a férfiak. Ezzel ellentétes eredményeket hozott a *The New Yorker* karikatúráinak vizsgálata (Kramer 1974), melyekben a férfiak kétszer annyit beszélnek, mint a nők, s ezt a férfiak verbális dominanciájára vonatkozó adatokkal később több interakciós felmérés is igazolta (Fishman 1978; Herring 1994). A kutatások azt is bebizonyították, hogy férfiak sokkal gyakrabban vágynak a nők szavába, mint fordítva, azonban az azonos nemű csoportok dialógusaiban ez az arány jóval kisebbnek bizonyult (Zimmerman–West 1975).

Nyilvánvalóan a kor, a státusz, a kontextus és a domináns pozíció is befolyásolja a beszéd mennyiségét. Deborah Tannen a férfi–női sztereotipizálásról szóló vitákat kiegészítette azzal az állításával, hogy a férfiakat arra tanítják, hogy szokjanak hozzá a közszerepléshez, hogy legyenek a társalgás központi szereplői akár vicceselés, anekdotázás, akár egyszerű információadás vagy társalgás során. A nők ezzel szemben sokkal otthonosabban mozognak a magánbeszélgetésekben, hiszen számukra a társalgás nyelve a kapcsolatfelvétel és a kapcsolatok építésének eszköze. Tannen a férfiakat és a nőket más-más kultúrához tartozónak tekinti, akik ha összekerülnek, össze is ütköznek és félreértik egymást, mivel a résztvevők más szabályok szerint játszanak. Tannen szerint több nő–férfi konfliktusnak az az eredője, hogy a férfiak azt hiszik, csupán információt cserélnek, míg a nők egyezkednek, tárgyalnak, hogy a nők folyamatos visszajelzésükkel csak figyelmükről biztosítják a férfiakat nem egyetértésükről, és hogy kérdéseikkel a társalgás fenntartását szolgálják, nem pedig információt kérnek (Tannen 2001).

Az egyre növekvő és egymásnak gyakran ellentmondó eredmények miatt a hetvenes-nyolcvanas évek interakciós nyelv és gender-diskurzusa két irányzatra szakadt. A differenciaelmélet szerint az interakciós különbségek az eltérő szocializációs mechanizmusokból erednek, szerepük és céljuk pedig a csoporthoz való tartozás megteremtése és fenntartása, a nemi identitás kialakítása és megőrzése. A kortárs csoportban

történő szocializáció a fiúk asszertív, a lányok szupportív verbális viselkedésének kedvez (Maltz–Borke 1982), mely minták tovább élnek, és meghatározzák a felnőttkori nyelvi viselkedést is.

A dominanciaelmélet értelmében nem női és férfi, hanem fölé-és alárendelt beszélgetési stílusok léteznek, melyekben a nők kommunikációja nagymértékben hasonló a más alárendelt szerepkörben lévő ágensek (pl. beosztott, beteg, tanuló, vádlott) nyelvhasználatához. A hatalommal szembeni bizonytalanság kifejezői, a gyakori kérdések és a túlzott udvariasság a hétköznapi kommunikációban házaspárok beszélgetésében is megjelenik, ahol a nő feladata rendszerint a „beszélgetési rabszolgamunka”, vagyis a kommunikáció és a kapcsolat életben tartásának fatikus funkciója. Ugyanez az oka a minimális, kommunikációra serkentő női válaszoknak, és a női félbeszakítás is gyakrabban fejez ki lelkesedést, érdeklődést vagy a partner támogatását, mint türelmetlenséget vagy a hatalomra való törekvést (James–Clarke 1993).

A napjaink gender-kutatásaiban előtérbe kerülő pragmatikai szemlélet a konverzációelemzés módszereit felhasználva előtérbe helyezte a direkt és az indirekt beszédaktusok, a lokúció és perlokúció, a társalgási maximák és implikaturák szerepének vizsgálatát a nemek és a nyelvhasználat összefüggéseinek feltárásában (Dobos 2006).

ANYAG ÉS MÓDSZER

Jelen kutatás szemléleti kerete az utóbbi, pragmatikai irányzathoz sorolható, melyben a kérdőíves vizsgálat lehetőségei a diskurzuselemzés módszereivel kombinálódtak. A kétféle módszer alkalmazása az eredmények objektívebb és több szempontú elemzésére adott lehetőséget.

Diskurzus-kiegészítő kérdőív

A kérdőíves felmérés az aktív adatgyűjtés lehetőségeként a téma szempontjából fontos szubjektív nyelvi adatokra irányult, s célja olyan nyelvi formák előhívása volt, melyek jellemzően megtalálhatók a beszélők kognitív sémáiban, de a spontán társalgások során nem kerülnek elő annyiszor, hogy a vizsgálathoz elegendő nyelvi korpuszt biztosítsanak. A kérdőív adott lehetőséget arra is, hogy a mentális lexikonban lévő kommunikatív jellemzők elhelyezkedésének és előhívásának nemek közti különbségei, a férfiak és a nők magukról illetve egymásról alkotott kognitív képének reprezentációi kirajzolódjanak.

A diskurzusstratégiák elemzésére szolgáló a kérdőív (lásd *1. sz. melléklet*) három nagyobb téma köré csoportosult. Az első öt kérdés a belebonyolódás, a beszélőváltás és a kihátrálás stratégiáit vizsgálta, melynek eredményei jól összevethetők a diskurzuselemzés módszerével megvizsgált élőnyelvi spontán szövegkorpusz eredményeivel (Boronkai 2006). A 6 – 7 – 8. kérdés az olyan beszédaktusok használatának nemek közti különbségeire irányult, mint az elutasítás, a kérés és a bocsánatkérés pragmatikai jellemzői. A 9. feladat a kommunikatív jellemzők nemek szerinti erősségét és érvé-

nyességét vizsgálta, s arra kereste a választ, hogy mely tulajdonságok bizonyulnak leginkább az egyes nemekre jellemzőnek, melyek viselkednek az adatközlők tudáskeretében erős gender-markerként a kommunikációs viselkedéssel kapcsolatban. Az így kirajzolódó eredményeket egy kollektívra irányuló vizsgálat (Kegyesné 2004) eredményeivel és a jellemzők konverzációs megnyilvánulásával lehet összehasonlítani.

A kérdőíves vizsgálatban 60 női és 60 férfi adatközlő válaszait értékeltem.³ Az adatközlők 78,8%-a középiskolai érettségivel, 16,6%-a diplomával, az elenyésző 4,6% pedig általános iskolai vagy szakmunkás bizonyítvánnyal rendelkezett. Az életkor változójában is hasonló arányok mutatkoztak, az adatközlők 70%-a 15 és 20 év közötti, 19%-a 21 és 25 év közötti, 7,5%-a 26 és 35 év közötti, 3,5 %-a 36 és 50 év közötti volt. Az adatközlők és a kérdőívek kiválasztásában a diskurzuselemzés módszerével megvizsgált mintához való hasonlóság, valamint a végzettség és az életkor faktorának másodlagos szerepe volt az irányadó.

Diskurzusanalízis

A diskurzuselemzés alkalmazása a megfigyelői paradoxon kiküszöbölése és az objektív adatgyűjtés megvalósítása miatt bizonyult szerencsésnek. A kutatás első fázisa az empirikus adatgyűjtés volt, mely a megfelelő kommunikációs helyzet, vagyis egy kerek, egész folyamat kiválasztására épült. A felvételek túlnyomó részét kommunikáció-magyar szakos tanárjelöltek készítették az interperszonális kommunikáció témakörén belül a beszélgetéselemzéssel foglalkozó szeminárium hallgatóiként.⁴ A diskurzusok nagy része dialógus (11), de van közöttük több beszélgetőpartner kommunikációját megörökítő felvétel is (3). A szereplők egyike, a felvétel készítője minden esetben beavatott, a többiek közléseit nem torzítja a megfigyeltség tudata. Az elemzés előkészítésében nagy szerepet játszott a felvett anyag értelmezése, melynek első fázisa a szövegek transzformálása a beszélt nyelv mulandóságából az írás tartósabb, konzervált állapotába. Mivel a hallgatók által készített lejegyzés során a szöveg elvesztette szupraszegmentális elemeit, a beszéd tempóját, a szünetek hosszát és helyét, a hangsúly és hangerő jellemzőit, az intonációt, a belégzés és a kilégzés megjelenítését, szükség volt a megnyilatkozás-példányok elkülönítésére (Németh 1996) és az intonációs átírat elkészítésére.⁵

A diskurzusok vizsgálatának két dimenzióját különbözteti meg a szakirodalom; a szerkezeti és a dinamikus elemzést. A szerkezet aspektusában a kommunikációs folyamat tényezői közül a kommunikátorok és az általuk betöltött szerepek, azok nyelvhasználatra gyakorolt hatása áll a középpontban. A rögzített hanganyag⁶ 32 adatközlő

3 A kérdőív adatainak feldolgozása a Microsoft Excel és az SPSS 11.5 for Windows statisztikai program felhasználásával történt.

4 PTE IGYFK, magyar-kommunikáció szak, 2004/05-ös tanév.

5 A transzkripció elkészítésében az angolszász és az amerikai konverzáció-elemzésben használatos szempontrendszert és jelöléseket alkalmaztam (Have 2005 és Hutchby–Wooffitt 2006). ld. 2. sz. *mel-léklet*.

6 3662 szövegszónyi, 42 perc 15 másodpercnyi spontán beszédanyag.

megnyilatkozásait tartalmazza, akiket a szerkezeti vizsgálat során több szempontból is jellemezhetünk. A kommunikátorok pervazív szerepe, kora és neme minden megnyilvánulásukban meghatározó, minden szerepviszonylatukra hatást gyakorol. A vizsgált minta életkori megoszlása változatos, bár legnagyobb számban a 16–20 éves korosztály van jelen, őket követi a felnőttek 46 és 50 év közötti csoportja, és 3 adatközlő a 21 és 25 év közötti fiatalokból. A nemek arányát tekintve az adatközlők néhány százalékkal nagyobb része nő, melynek oka, hogy a családi diskurzusokban a férfiak kisebb arányban vettek részt. A mintára főként a nukleáris családi szerepek érvényesek, a kiterjedt familiáris és az alapvető rokoni szerepek ritkábban vannak jelen. A társalgások leggyakrabban testvérek (25%) vagy szülők (18,7%) és gyermekeik (25%) között folytak, de aktív résztvevőként megjelentek a távolabbi rokonság tagjai is.

A minta több mint felét (53%) általános vagy középiskolai tanulók, főiskolai hallgatók teszik ki. A minta másik felében a betanított munkástól a tanárig többféle foglalkozású adatközlő található (pl. munkanélküli, könyvelő, háztartásbeli, technikus, asszisztens, építőipari dolgozó). Ezzel mutat szoros összefüggést az ágensek iskolai végzettsége is.⁷

A családi nyelvhasználat ezúton feltárt tulajdonságai nem általánosíthatók, jellemzően a fenti paraméterekkel rendelkező mintára érvényesek, a női és férfi diskurzusstratégiák megfigyelésére azonban jó alkalmat teremtenek.

HIPOTÉZISEK

Az elemzés célja a férfiak és a nők kommunikációs viselkedésével kapcsolatos hipotézisek empirikus adatokkal történő alátámasztása vagy cáfolása volt. A vonatkozó szakirodalom megállapításai szerint (1) a férfiak gyakrabban kezdeményeznek társalgást vagy akár vicceselést idegen társaságban is, tehát bátrabban kockáztatják pozitív arcukat, vállalva a homlokzatrombolás veszélyét. (2) Beszélőváltási mechanizmusaikban a nők ritkábban alkalmazzák az erőszakos szóátvétel verbális eszközeit, (3) kihátrálási stratégiáikra és beszédaktusaira pedig az implicit formák, az enyhítő elemek és a homlokzatvédő eljárások használata jellemző. (4) A férfiak és a nők magukról és egymásról alkotott kommunikatív reprezentációja a szakirodalom szerint nagymértékben különbözik egymástól.⁸

A DISKURZUSSTRATÉGIÁK JELLEMZŐI

A belebonyolódási, beszélőváltási és kihátrálási mechanizmusok

A társalgás kezdetén a legfőbb cél a felek partneri viszonyának kialakítása, a kapcsolatba kerülés elérése. Ez az általános beszélgetésekben kezdődhet az indító fél szerepének definiálásával, mely magában hordozhatja a partnernek szánt szerep

7 Alap 18,74%, közép 62,5%, felső 18,75%.

8 Vö.: egy nemi sztereotípiákkal kapcsolatos változásvizsgálat során 1990/91-ben 24 tulajdonságból 11, 1998-ban 5 esetében nem volt kimutatható szignifikáns különbség (Nguyen Luu 2001)

felkínálását is. A másik fél reakciója, a szerep elfogadása vagy módosítása függvényében a beszélgetés többféle módon alakulhat tovább. A kezdő lépések között szerepelhet a szituáció vagy a téma meghatározása is. A vizsgált korpuszban a családtagok folyamatos kommunikációs készenléte miatt nincs szükség a szerepek definiálására, a zavartalan diskurzushoz elegendő az is, ha a megszokott szerepekhez képest egyik fél sem mutat eltérést. A szituatív elemek meghatározására is csak abban az esetben van szükség, ha azok jelentős mértékben változnak, s nincs szükség a téma kijelölésére sem, ezért gyakori az „in medias res” kezdés, a belebonyolódás helyett a téma közepébe vágás is.⁹ A dialógusok a kezdeményező félre vonatkozó konvenciókban vagy illemszabályokban eltérnek a formális társalgástól, hiszen a feleknek nem kell betartaniuk a nemekre, korra, fajra vagy felekezetre vonatkozó előírásokat, hanem vagy a családi hierarchia tekintélyelve szabja meg a kezdeményezési lehetőséget, vagy a liberális családfelfogás alapján bármely egyenrangúnak számító fél kezdheti a beszélgetést. Az elemzett szövegekben nyolc alkalommal az idősebb, hatszor a fiatalabb fél indította el a kommunikációt. A családi beszélgetésekre jellemző különbségek megjelennek a felek viselkedésének intenzitásában is, míg a nemekre vonatkozó elvárások nem határozzák meg a kifejezetten nőies vagy férfias témák iránti érdeklődés illendő mértékét. A diskurzuselemzés eredménye azt bizonyította, hogy a hétköznapi kommunikáció belebonyolódási stratégiái nem mutatnak nempreferenciális eltéréseket, a felek egyenlő mértékben kezdeményeztek beszélgetést.

A spontán társalgások elemzéséhez hasonló eredményeket hozott a kérdőívek adatainak feldolgozása. Az 1a,b kérdésre adott válaszok alapján a hölgyek 36,6 a férfiak 31,6 %-a nem kezdeményezne társalgást egy olyan fogadáson, ahol nincsenek ismerősei. A kezdeményezőbb alkatú nők a szituációra kérdezéssel vagy utalással (48%), és bemutatkozással indítanak a kapcsolatot (34%), de a fatikus funkció megvalósítására olyan stratégiák is megjelentek mint a szemkontaktus teremtése, az adott tevékenységbe való bekapcsolódás, kérdés vagy kérdés intézése az ismeretlen, de szimpatikusnak tartott, és általában azonos nemű félhez. A férfiak leggyakrabban bemutatkozással, a szituációra utalással vagy általános témák felvetésével indítanak a kapcsolatot főként ellenkező nemű partnert megszólítva.¹⁰

A diskurzus mint szövegegység nem csupán mondatok vagy megnyilatkozások egymásutánja, mert összetevői kölcsönösen hatnak egymásra a befogadó értelelmadási folyamataiban. Megalkotásában szekvenciális és rekurzív műveletek váltakozásával jön létre az elmebeli reprezentáció nyelvi reprezentációvá alakítása, majd a befogadói oldalról ennek műveleti feldolgozása során a szöveg értelemszerkezetének kialakítása. E bonyolult folyamat nem választható el a szituációs és szociális kognícióktól, az egyén motivációitól, tehát a diskurzusok egyik rendezőelve a megnyilatkozások állandó cserélődése, vagyis a beszélőváltás mechanizmusa.

9 Ilyen típusú kezdésre a vizsgált mintában a 14 kezdés közül hat alkalommal is találunk példát, főként kérdések formájában (pl. *Elkezdődött már a film?*, *Történt valami?*), de előfordul a beszélgetés kezdeményezésére való felhívás (pl. *Kérdezd csak meg Líviát, milyen műtéten esett át!*) vagy az egyszerű kijelentés is (pl. *Tömegnyomor a vonaton.*).

10 Például: *Megszólítanék egy nőt és bemutatkoznék.*

1. táblázat A belebonyolódási stratégiák nemek szerinti megoszlása (N=79)

Belebonyolódási stratégiák	Nők	Férfiak	Összesen
Szituációra kérdezés vagy utalás	18	11	29
Bemutakozás vagy bemutatkozás kérése	13	17	30
Kérés	3	3	6
Bekapcsolódás a végzett tevékenységbe	1	3	4
Általános témák	2	7	9
Szemkontaktus	1	–	1
Összesen	38	41	79

Az angol nyelvű szakirodalom a jelenség megnevezésére a turn 'lépés' és a turn-taking 'beszélőváltás' kifejezést használja. Ez minden élőszóbeli megnyilatkozásra jellemző, hiszen általában egyszerre csak az egyik fél ragadhatja magához a beszélés jogát. A váltás soha nem előre meghatározott helyen, forgatókönyv-szerűen zajlik, hanem az arra alkalmas pillanatban történik meg, melyet a beszélő jelei érzékelhetnek. Ilyen jel a téma lezárása, a szünet vagy a töltelék elemek használata, az intonáció jelei, de a verbális elemeken kívül nagyon fontos szerepet játszanak a nem nyelvi üzenetek is, mint a testtartás vagy a szemkontaktus. A téma pontos lezárása az előre megtervezett beszédek jellemzője, de a spontán szövegekben is fontos szervező szerepe van. Ezt bizonyítja, hogy a vizsgált beszélgetések megnyilatkozásait 323 esetben zárják le konkrét tartalmi elemek.¹¹ Nagyon jellemző a kérdések és válaszok váltakozása, hiszen a vizsgált spontán diskurzusokban a szekvenciális rendezettség elsősorban ennek köszönhető. Ez indokolja a témaváltásra alkalmas helyek megjelölésében az intonáció nagy szerepét, hiszen a beszélőváltások 171 alkalommal kérdések hatására következnek. A váltáshatárok jellemző jelölői a családi beszélgetésekben 73 ponton a szünetek, melyek töltelékelemekkel kombinálva jó alkalmat teremtenek a következő beszélőnek a téma folytatására vagy megváltoztatására.

A diskurzusok fontos jellemzője a beszédjog megtartásának törekvése, mely nyelvi és nem nyelvi jelekben is megnyilvánulhat. Többszörös mellérendelésekkel, jelzőhalmozással bővített beszédlépés keletkezhet, a szomszédsági párok kerülése a vevő reakcióit korlátozhatja, a szemkontaktus elmaradása pedig arra ösztönzi a hallgatót, hogy tovább engedje beszélni partnerét. A vizsgált szövegkorpuszban csak a férfiakra jellemző a beszédjoghoz való ragaszkodás, mely általában mellérendelő láncolatokkal valósul meg, de mindössze 4 alkalommal két beszélgetésben találhatunk rá példát. A szomszédsági párokat nem kerülik, hanem kifejezetten keresik a társalgó felek. A jelenség oka visszavezethető arra a tényre, hogy a családtagok mondanivalója a többiek számára is fontos, a közlésnek nincsenek idő-és térbeli korlátai, a diskurzus bármikor könnyen folytatható. A beszédjog megszerzésére irányuló stratégiákra azonban több példát is találhatunk. Ritkábban előforduló jelenség a közös mondatalkotás, melyben a hallgató kihasználva a hezitációs szünetet, kiegészíti a megkezdett lépést, és magánál tartva a szót folytatja a diskurzust. Ez a típus a vizsgált szövegekben 4 alkalommal fordult elő, kétszer női kétszer férfi adatközlőnél. Ehhez képest nagyobb arányban, össze-

¹¹ A vizsgált korpusz beszélőváltásainak száma 576.

sen 28 alkalommal fordul elő olyan jogátvétel, melynek fő eszköze a verbális „agresszió”, vagyis a szó erőszakos megragadása. Oka valószínűleg az a tény, hogy az egyéb társalgásokhoz képest ebben a szituációban kevésbé tűnik udvariatlannak az egymás szavába vágó kommunikációs viselkedés, mely a korpuszban főként férfiakra jellemző.

A másik szavába vágó viselkedés a kérdőíves vizsgálat eredményei szerint is gyakori jelenség, melyet azonban erősen befolyásol a beszélőpartner neme. A 2. és a 3. kérdésre adott válaszok alapján a hölgyek viszonylag gyakran megszakítják partnerük mondanóját abban az esetben, ha a másik fél szintén nőnemű (68%), és jóval ritkábban (52%), ha a beszélgetőpartnerük férfi.¹² Ezt olyan indokokkal magyarázzák, hogy a nők kommunikatívabbak, kevésbé agresszívek és jobban tolerálják a megszakítást. A férfiaknál hasonló a helyzet, míg azonos nemű beszélgetőpartnerüket viszonylag gyakran (72%) megszakítják, addig a hölgyekkel szemben jóval türelmesebbek (32%). Az udvariassági alapelvekhez kapcsolódó elvárásnormáikat az indoklásban meg is fogalmazzák.¹³

A humorról foglalkozó kutatók gyakran szembesülnek azzal, hogy a humor általában a befogadó szemében, és nem az objektív tényekben van, s ami az egyik ember számára tréfa, az a másikéban sértő megnyilvánulás lehet. Ennek fő oka, hogy a humor típusa, melyet az egyes emberek preferálnak, olyan faktoroktól függ, mint a kor, a nem vagy a végzettség változója. Ez okozhatja, hogy a vicceselés kezdeményezésében (5. kérdés) a nők jóval bátortalanabbak a férfiaknál, a megkérdezettek mindössze 23%-a kezdeményezne vicceselést társas összejöveteleken, akkor is inkább csak ismerősök körében szemben a férfiak 58%-os aktivitásával. A kérdőívekben megfogalmazott magyarázatok alapján a nők általában alulértékelik előadói képességeiket, és félnek attól, hogy a viccet nem mindenki találja humorosnak,¹⁴ ezért nem használják ezt a diskurzuszervező stratégiát.

A közvetlen interakcióban a kihátrálásra fordított idő és a lépések száma mindig jóval több, mint a belebonyolódásé, a diskurzuselemzés módszerével megvizsgált beszédeseeményekre mégis csak kisebb mértékben jellemző a kihátrálás rituáléinak jelenléte. Az általános kommunikációban ez éppen olyan szigorú illemszabályokhoz kötött, mint a belebonyolódás szakaszában az üdvözlés vagy a megszólítás. A verbális befejezésnek általában konkrét előjelei vannak, mint a hosszabb szünet vagy a testtartás megváltoztatása, de gyakran szóban is megfogalmazódik a lezárás ténye az addigiak összefoglalásával, vagy egy személyes jellegű közlés beiktatásával. Gyakori jelenség a többlépcsős lezárás, mely általában hasonló szekvenciapárok ismétlődéséből alakul ki. A családi nyelvhasználatra ezzel szemben a társalgások viszonylag gyors megszakítása, az egyszerű lezárás jellemző, melyet általában a beszélgetés kezdeményezője indítványoz az udvariasság szabályok megszegése nélkül.

A kérdőíves vizsgálat 4. kérdésének válaszai alapján a leggyakoribb női kihátrálási stratégia a sietség, az idő múlására való hivatkozás és a kifogások¹⁵ keresése volt. A

12 Vö.: dominanciaelmélet és a hatalomról való egyezkedés kérdése.

13 Például: *Nem, mert tiszteletlenség lenne. Nem, mert gentleman vagyok, és tisztelem a női nemet. Nem, mert nő.*

14 Például: *Nem, mert nem tudok jó vicceket. Nem, mert nem vagyok jó vicceselő. Nem, nem érzem olyan dominánsnak magam. Nem, mert lehet, hogy senkinek sem tetszene.*

hölgyek válaszainak harmadrészeben figyelhető meg valamilyen enyhítő mechanizmus alkalmazása, mely lehet a találkozás feletti öröm kifejezése vagy a következő találkozás kilátásba helyezése. Ezek a homlokzatív stratégiák gyakran a kifogások keresésével kombinálva jelennek meg a női válaszokban.¹⁶

2. táblázat A kihátrálási stratégiák nemek szerinti megoszlása (N=120)

Kihátrálási stratégiák	Nők	Férfiak	Összesen
Sietségre vagy az időre való hivatkozás	26	15	41
Kifogás	16	13	29
Öröm kifejezése	6	4	10
Legközelebbi találkozás	4	9	13
Idő múlása + legközelebbi találkozás	5	8	13
Kifogás + öröm kifejezése	3	4	7
Kifogás + legközelebbi találkozás	–	4	4
Öröm + legközelebbi találkozás	–	3	3
Összesen	60	60	120

A férfiak kihátrálási stratégiáinak 40 %-ában dominált a legközelebbi találkozás kilátásba helyezése mint enyhítő mechanizmus, s a nőkhez képest ritkábban jelent meg az időre vagy egy bizonyos elfoglaltságra hivatkozás.

A direkt és indirekt aktusok a kommunikációban

A szekvenciális rendezettség jellemző a direkt és indirekt beszédaktusok használatára. A beszédaktus-elmélet (Austin [1962]1990) cselekvésközpontú nézete tükröződik a performatív igék kérdésében is, melyekben az ábrázoló funkció helyett a cselekvés ténye dominál. A performatívumok feltétele a lokúció és illokúció egybeesése, vagyis az, hogy a beszélő tényleges szándéka megegyezzen a kimondott szavak jelentésével. Lokúciós aktuson magát a kijelentést, a szavak összességének jelentését értjük, az illokúción pedig azt a szándékot, ami a beszélőt a kijelentés során vezérelte. Az ehhez kapcsolódó perlokúció a megnyilatkozás befogadóra gyakorolt hatását jelenti.

Az aktusok osztályozásának másik aspektusa szerint az illokúciós aktus lehet direkt vagy indirekt. A társalgási nyelv gyakori jellemzője, hogy a reprezentatíva (állítás) és az expresszív (kifejezés) valójában a direktíva (utasítás) funkcióit hordozza, és hogy ugyanannak a funkciónak a betöltésére többféle modalitás is alkalmas lehet. Ugyanakkor egy adott modalitás a kontextustól függően többféle funkciót is betölthet,

15 Például: *bezár a bolt, nagyon éhes vagyok, nagyon fájom, várnak otthon, még sok a dolgom, indul a buszom stb.*

16 Például: *Most mennem kell, folytathatnánk esetleg egy későbbi időpontban?*

tehát a társalgási nyelvben gyakran megfigyelhető a pragmatikai neutralizálódás jelensége.

Az explicit és implicit beszédaktusok használatában gyakran az azonos nyelvközösséghez tartozók között is jelentős különbségek figyelhetők meg. Ezek három szinten vizsgálhatók: (1) a szituációban megnyilvánuló kényszer befolyásoló erejében, (2) a kultúrák közötti különbségekben, (3) az egyének nemében, életkorában, iskolázottságában. A jelen vizsgálatban alkalmazott diskurzus-kiegészítő kérdőív elsősorban a szituációs kényszer és a nemi különbségek változójára helyezte a hangsúlyt.

Az elutasítások pragmatikája

Az elutasítás a legösszetettebb és a legnehezebb módon megvalósítható beszédaktus, egyrészt mert nincs mód az előzetes tervezésre, másrészt mert jelentős homlokzat-fenyegető aktust (Goffman [1967]1990) is tartalmaz nemcsak a hallgatóra nézve, hanem mindkét fél számára. Az elutasítónak éppúgy sérül a komoly munkával megteremtett közelítő homlokzata, mint a visszautasítottnak. Ezért alakult ki az elutasításra alkalmas implicit stratégiák egész sorozata, melyek értelmezése sok esetben nagy szociokulturális tájékozottságot követel.

Az eddigi vizsgálatok alapján a következő elutasítási típusok jelentek meg a szakirodalomban (Beebe et al. 1990; Szili 2004): a direkt szemantikai formák lehetnek performatív kifejezések vagy nem performatívummal kifejezett tagadások. Az indirekt stratégiák skálája sokkal szélesebb: elutasíthatunk sajnálat, kívánság kifejezésével, okok felsorolásával, alternatívák ajánlásával, időhöz kötött elfogadással, jövőbeli elfogadás kilátásba helyezésével, elvek hangoztatásával, filozófiai jellegű kijelentéssel, a partner lebeszélésére tett kísérlettel, visszautasításként funkcionáló látszólagos elfogadással vagy elkerüléssel. A választás és a végrehajtás általában a külső társadalmi környezettől (szociális távolság, tekintély, hatalom) és a kérés súlyától függ.

3. táblázat A férfi és női elutasítási stratégiák arányai szituációkra bontva (N=360)

Elutasítási stratégia	Autó kölcsönkérése / barát		Kutya őrzése / főnök		Vontatás kérése / idegen sofőr	
	Nők	Férfiak	Nők	Férfiak	Nők	Férfiak
Direkt formák	–	13	–	3	–	12
Sajnálat + kifogás	50	31	38	26	48	32
A partner lebeszélése	1	–	3	18	2	4
Alternatíva ajánlása	2	–	3	2	4	10
Elvek hangoztatása	2	5	6	6	1	–
Sajnálat + jövőbeli elfogadás	2	–	–	–	–	–
Látszattámogatás	3	2	10	3	5	2
Áthárítás a másik félre	–	9	–	2	–	–
Összesen	60	60	60	60	60	60

Mivel a családi társalgásokban a beszélő mindig preferált választ kapott a kérésére, és nem jelent meg az elutasítás beszédaktusa, ezt a stratégiát csak a kérdőíves felmérés adatai alapján elemezhetjük.

A kérdőívben szereplő szituációk a kérések súlyában és a személyek szociális távolságában is különböztek. A női válaszokban nem fordultak elő a direkt szemantikai formák, az indirekt elutasítások közül viszont többet is használtak. A kérések kontextusától függetlenül a sajnálat és a kifogás kombinálásának¹⁷ stratégiáját alkalmazták a leggyakrabban, a fölérendelt pozícióban lévő személlyel szemben pedig elveikre hivatkoztak,¹⁸ vagy látszattámogatást színleltek.¹⁹ A nők elutasítási aktusának fő pragmatikai jellemzője tehát a burkolt fogalmazás, a tagadószó használata és a nyílt elutasítás helyett inkább a kifogások keresése, a magyarázkodás vagy a jövőbeli lehetőségek felvetése. Mivel minden beszédaktus egyben identitásjelölő is, a választott stratégia és annak gyakori enyhítése szorosan összefügg az arcukatvesztés elkerülésének és a beszélői homlokzat megóvásának igényével.

A férfiak elutasítási stratégiái több ponton is eltérnek a fentiektől. Bár performatívummal kifejezett direkt szemantikai formát ők sem alkalmaztak, a közeli vagy semleges viszonyban álló felekkel szemben gyakran elmaradt a sajnálat kifejezése, s a kifogás helyett a nem performatívummal történő tagadás jelent meg.²⁰ A női adatközlőkhöz képest új stratégiaként jelentkezett az áthárítás,²¹ mely a beszélőpartner homlokzatának erős fenyegető aktusa, ezért főként az első szituációban fordult elő, a fölérendelt pozíciójú partnerrel szemben nem volt jellemző stratégia. A férfiak gyakran éltek a partner lebeszélésének lehetőségével,²² vagy más megoldás ajánlásával, de ritkán adtak látszattámogatást, és egyáltalán nem utaltak a jövőbeli elfogadás lehetőségére.

A direktívák beszédaktusai

A felszólító mondatok a világ egy lehetséges állapotának létrehozására irányulnak, modális alapértékük tehát a másik félre vonatkozik, hisz a beszélő tőle várja a kívánt állapot megteremtését. Ez a megszólított főként egyes vagy többes szám második személyű, vagy többes szám első személyű alany lehet. Általában emocionális jellegű, erősségét a szórend is befolyásolhatja, mert az elrekesztő forma a kategorikus felszólításhoz hasonló intenzív jelleget ad a mondatnak.

A kérés szándék megjelenítési módjairól előbb nyolc, majd az akaratnyilvánítással kiegészítve kilenc stratégiát különít el a szakirodalom (Blum et al. 1989: 278–280). A származtatott mód a legközvetlenebb stratégia, ahol a kérés illokúciós erejét a megnyilatkozásban megjelenő grammatikai mód, leginkább a felszólító mód vagy annak

17 Például: *Sajnos / bocs / ne haragudj, de szervizbe kell vinnem az autót.*

18 Például: *Ez lehetetlen, hiszen nem szeretem a kutyákat / ki nem állhatom a kutyákat / félek a kutyáktól.*

19 Például: *Szívesen vállalnám, de allergiás vagyok. Szívesen vállalom, ha nem harapós.*

20 Például: *Nem adom kölcsön az autót.*

21 Például: *Ahogy te vezetsz, és amennyibe ez az autó került! Nem bízom a vezetési képességeidben.*

22 Például: *Nem tudok biztonságosan vontatni.*

funkcionális megfelelői határozzák meg. Az explicit performatívum a beszélő szándékát kifejtett formában az illokúciót megtestesítő igével jelöli meg. A beágyazott performatívum a kérés szándékát jelölő ige módosult formája modális igével vagy más segédigeszerű elemekkel. A származtatott lokúció az illokúciós szándékot a lokúció jelentéséből bontja ki, az akaratnyilvánítás pedig a beszélőnek azt a szándékát fejezi ki, hogy a proposícióban bennfoglalt esemény végbemenjen. A javaslattevő forma diplomatikus, hallgatóorientált alak, hasonlóan az előkészítő stratégiához, mely a konvencionálissá rögzült alakokkal valójában az elutasítástól való félelmet fejezik ki. Az erős célzás illokúciós ereje nem vezethető le közvetlenül a lokúcióból, hanem az előfeltételek meglétét puhatolja ki, a gyenge célzásban a lokúció nem tartalmaz a végrehajtandó aktusról lényegi momentumokat, ezért a hallgatótól jóval nagyobb munkát kíván a megfejtése.

A kérést és felszólítást tartalmazó beszédaktusokat a kérdőívek és a diskurzusok elemzése kapcsán csoportosíthatjuk. A társalgáselemzés eredményei alapján a direkt felszólítás, melyben a beszélő a felszólító módú ige vagy annak funkcionális megfelelőit használja az illokúció kifejezésére a legközvetlenebb akaratnyilvánítási stratégia. Kevésbé udvarias jellege ellenére a köznyelvi felszólító illokúciójú mondatok 44%-a tartalmaz ilyen származtatott megnyilatkozási módot, mely főként a felnőtt-gyermek és férfi-férfi interakcióban jelenik meg. A kérést és felszólítást kifejező beszédaktusok pragmatikai tipológiája szerint a leggyakoribb kifejezés a származtatott mód és az előkészítő stratégia, kevésbé jellemző a hétköznapi nyelvhasználatra a beágyazott performatívum. A spontán dialógusokban viszonylag magas arányú az a javaslattevő forma, mely a hallgató cselekvési képességére vagy szándékára kérdez rá konvencionálissá vált nyelvi formákkal, a többi felszólítást vagy kérést kifejező beszédaktus, az engedélykérés, a kategorikus parancs, a múlt idejű kijelentés és a felkiáltással érzelmet kifejező lokúció egyenlő arányban alkotja az indirekt felszólítások csoportját. A 4. táblázat az élőnyelvi szövegtörzset a kérdőíves vizsgálat beszédaktusainak összehasonlítását mutatja.

4. táblázat A felszólítás beszédaktusával induló dialógusok arányai (N₁=68, N₂=360)

A felszólítás típusa		Aránya a beszélt nyelvben	
		Társalgás	Kérdőív
Direkt felszólítás (származtatott mód)		30	61
Indirekt felszólítás	Előkészítő stratégia	20	102
	Javaslattevő forma	8	11
	Beágyazott performatívum	5	55
	Egyéb	5	131
Összes		68	360

A kérdőíves vizsgálatban nagy hangsúlyt kaptak a külső és belső kontextuális tényezők, melyek közé a partnerek közötti társadalmi távolság és a köztük lévő hierarchikus viszony, valamint a hallgatóra háruló kérdés súlya sorolható.

A kérdőíves vizsgálat eredményei alapján a kérés és a felszólítás módja erősen függ a partner szociális státuszától. A nők csak abban az esetben használják a direkt és

explicit formákat, ha velük egyenrangúnak tartott²³ vagy közömbös²⁴ partnerhez fordulnak kérésükkel, a felettük álló füllel szemben beágyazott módot²⁵ vagy előkészítő stratégiát²⁶ alkalmaznak. A nők udvarias nyelvi viselkedésének bizonyítéka az előkészítő stratégia gyakori megjelenése a másik két, független vagy egyenrangú félhez kötődő szituációban is.²⁷ A nőkkel szemben a férfiak gyakrabban használták a származtatott módot és lokúciót, valamint a beágyazott performatívumot, kerülve ezzel a neutralizált formák túlzott használatát.

5. táblázat A férfi és női kérészi stratégiák arányai szituációkra bontva (N=360)

Kérészi stratégia	Könyv / tanár		Ülés / idegen utas		Ügyintézés / társ	
	Nők	Férfiak	Nők	Férfiak	Nők	Férfiak
Származtatott mód	0	1	13	31	22	21
Explicit performatívum	4	3	20	5	2	4
Beágyazott performatívum	20	27	–	–	4	4
Származtatott lokúció	1	2	–	–	7	24
Akaratnyilvánítás	9	4	–	7	–	–
Javaslattevő forma	–	2	1	7	–	1
Előkészítő stratégia	24	16	26	7	24	5
Célzás	2	5	–	3	1	1
Összesen	60	60	60	60	60	60

A bocsánatkérés

A bocsánatkérés témája sokáig vitatott kérdése volt az aktusok tipológiájának. Austin ([1962]1990) a viselkedők közé sorolja őket az üdvözléssel, köszönéssel, kívánságokkal együtt, Searl (1988), Bach és Harnish valamint Allan (1998) taxonómiájában viszont már az expresszívumok egyik típusát képviselik, mert a beszélőnek a dolgokhoz való viszonyát, a hallgatóhoz szóló érzéseit fejezik ki.

Az aktus valóban az expresszívumok jellemzőit mutatja, de különbözik is a csoport többi tagjától olyan szempontokban mint az esemény utániság, a konfliktusos helyzet és az előfeltevések. A bocsánatkérés aktusa három presszuppozíciót is feltételez: a beszélő véghezvitt/nem vitt véghez valamilyen cselekedetet, ezt a felek a társadalmi normák megsértéseként fogják fel, és legalább egyikük a hallgatóra nézve sértőnek is gondolja (Faerch–Kasper 1984). A bocsánatkérés aktusa sok szempontból rokonítható a különféle udvariassági alapelvek homlokzatatóvó stratégiáival (Brown–Levinson 1978; Leech 1983), itt azonban egyszerre van szó védésről (hall-

23 Például: *Vidd el ezt légy szíves a hivatalba!*

24 Például: *Állítsa vissza az ülést, mert nem férek el.*

25 Például: *Tanárnő, elkérhetném a könyvét a jövő hétig?*

26 Például: *Tanárnő, kölcsön tudná adni a könyvet a vizsgáig?*

27 Például: *Vissza tudná állítani az ülését?* vagy *El tudnád ezt intézni nekem holnap?*

gató) és fenyegetésről (beszélő). A választást és a végrehajtást a bocsánatkérés esetében a külső társadalmi tényezők mellett olyan faktorok határozzák meg, mint a sérelem nagysága, az explicitas kívánalmának kultúrafüggősége és a tett jogossága. A korábbi vizsgálatok alapján a bocsánatkérésben elkülöníthetők a szándékot explicit módon magukba foglaló megnyilatkozások (IFID²⁸), és a felelősség beismerését szolgáló alakzatok (Blum-Kulka–Olshtain 1984). Az IFID-stratégiákhoz sorolható a sajnálat kifejezése, a megbocsátás kérése és a bocsánatkérés, a felelősséget beismerőkhöz pedig a hiba bevallása, önnön hiányosságunk beismerése, a másik személynek járó bocsánatkérés jogosságának belátása, a szándékosság hiánya, a magyarázkodás, a javítás felajánlása és a jövőbeli elkerülésre tett ígéret. A megnyilatkozások tartalmazhatnak fokozó és lefokozó elemeket, melyek leggyakrabban a homlokzat védelmét szolgálják, alkalmazásuk pedig szociopragmatikai tényezőktől és egyéni sajátosságoktól egyaránt függ.

6. táblázat A férfi és női bocsánatkérési stratégiák arányai szituációkra bontva (N=360)

Bocsánatkérési stratégia	Könyv / könyvtáros		Gyerekbaleset / rokon		Tánc / főnök	
	Nők	Férfiak	Nők	Férfiak	Nők	Férfiak
Sajnálát + önhiba beismerése	26	30	14	13	34	30
Szándékosság hiánya	1	7	6	13	16	7
Hárítás	21	12	27	22	3	9
Javítási ajánlat	–	–	2	3	–	–
Ígéret a jövőre nézve	12	11	11	7	7	2
Humor	–	–	–	2	–	12
Összesen	60	60	60	60	60	60

Az IFID-stratégiák közül a nők és a férfiak a leggyakrabban a bocsánatkérést (*elnézést*), majd a megbocsátás kérését (*bocsáss meg, ne haragudj*), végül a sajnálat kifejezését (*sajnálom, nagyon sajnálom*) használták, de a nyelvi formákat erősen meghatározta a szituáció is. A két hivatalosabb helyzethez az elnézés, a családi környezethez a megbocsátás kérése illeszkedett jobban. A nők gyakrabban ismerték el önnön felelősségüket egy kívülállóval²⁹ vagy a hierarchiában felettük állóval³⁰ szemben még akkor is, ha a hiba, amit elkövettek kisebb volt, mint az egyenrangú partnerrel szembeni vétés. Ez utóbbi esetben a védekező és háritó mechanizmusok³¹ domináltak, melyeket általában a jövőre vonatkozó ígérek kombinálásával³² enyhítettek. A férfiak inkább a kívülállóval szemben ismerték el hibájukat, gyakran hivatkoztak a

28 *Illocutionary Force Indicating Device*.

29 Például: *Elnézést, teljesen kiment a fejemből, hogy még mindig nálam van a könyv. Mennyi lesz a büntetés?*

30 Például: *Elnézést, botlábam van.*

31 Például: *Pont te hívtál, amikor megtörtént. Te bíztad rám!, Egy kis seb nem a világ, örülj, hogy vigyáztam rá!*

32 Például: *Csak egy pillanatra fordultam el. Ígérem, többet nem fordul elő.*

szándékosság hiányára, és enyhítő stratégiaként javítási ajánlat helyett a humort³³ alkalmazták a személyes és hierarchikus szituációban egyaránt.

A KOMMUNIKATÍV JELLEMZŐK MINT GENDER-MARKEREK³⁴

A világról való tudásunk egyik közvetett forrása a hétköznapi kommunikáció, mely a felek párbeszédeinek dialogikus folyamatában megteremti a közvetlen tapasztalatszerzéssel nem hozzáférhető szituációk reprezentációját. Tudásunk annak a világ-nak a visszatükröződése, melyet a reprezentációk működése során a közvetlen és a közvetett kommunikációs aktusokból interpretálunk, s melynek változásait az átadott szövegeknek tulajdonított cselekvésvértékek okozzák.

Kommunikatív viselkedésünk kognitív és mentális funkciókat hordozó szociális reprezentáció, mely egy kultúra vagy társadalom kollektív tudásának üzenethordozója. Közvetíti az adott közösség ethosát és világnézetét (Geertz 2001), ezzel elősegíti az egyén szocializációs és identifikációs folyamatait. A nyelvi reprezentáció kialakulásának kognitív háttérét a cselekvési helyzeteket megjelenítő fogalmi kapcsolatok képzet-társítási rendszere alkotja.

Mindennapi kommunikációnkban a nőkhöz és a férfiakhoz tendenciaszerűen kapcsolódnak olyan attribútumok, melyek általános vagy konkrét értékelő és minősítő mozzanatot tartalmaznak. Ezek egy adott közösség elfogadott értéknormáira épülő világnézetét reprezentálják. Ezt erősítik az olyan kollokációk, melyek a gyakori használat során állandósult vagy konvencionizált formában épülnek be tudáskeretünkbe. Ezek az eszközök alkalmasak arra, hogy az adott beszélő kifejezze egy közösség nemekhez kötődő elvárásnormáit és értékelési sémáit. Az anyanyelv-elsajátítás során kialakuló mentális lexikonban megjelenő szavak lexikális reprezentációkat létrehozva folyamatosan alakulnak és változnak, s mivel a nemekhez kapcsolódó attribútumok specifikus elrendeződést mutatnak, az anyanyelv-elsajátítás során a nyelvhasználatban előforduló tulajdonságok különböző mértékben kapcsolódnak össze a férfiakra és a nőkre kialakított tudáskerettel. Ennek megfigyelésére, a jelentésreprezentációk és a lexikális hozzáférések megismerésére alkalmasak azok a szóasszociációs vizsgálatok, amelyekben az asszociáció alapja az elemek szintaktikai összefüggése. Ide sorolható a kollokáció mint az egyik leggyakoribb asszociációs stratégia, a rendszeresen egymás mellett előforduló szavak, jelzős szintagmák megjelenése. Angol kutatások alapján igazolható, hogy a szintagmatikai / paradigmaticai váltás a gyermekek 7. életévében következik be, vagyis a háttérmemóriában lévő szavakhoz még inkább szintaktikai összefüggések révén férnek hozzá. Ezért olyan fontosak a nyelvi környezetben gyakran együtt szereplő szintaktikai szerkezetek, jelzős szintagmák vagy szóösszetételek, vagyis a kollokációk, hiszen a mentális lexikonba beépülve asszociatív módon össze-

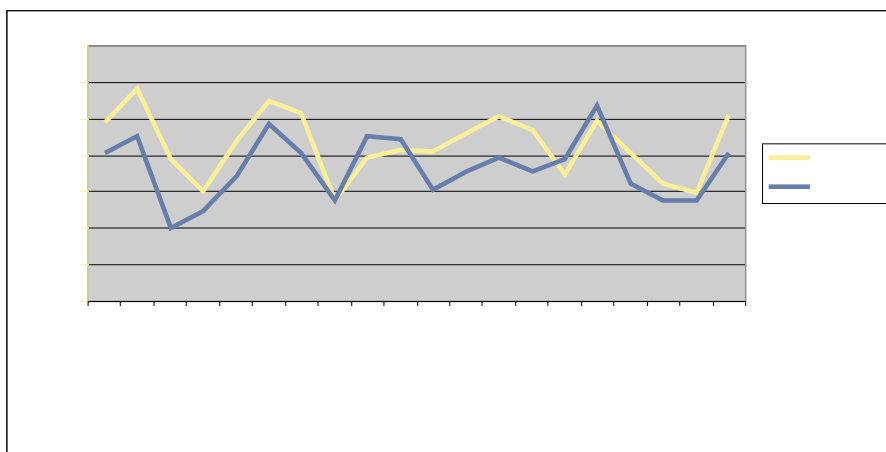
33 Például: *Ami nem öli meg, az erősíti. Nem köthetem ki a gyereket az ágy lábához! Remélem, nem adja vissza. Szerintem inkább igyunk, abban jobb vagyok. Nem tudok táncolni, csak szeretek.*

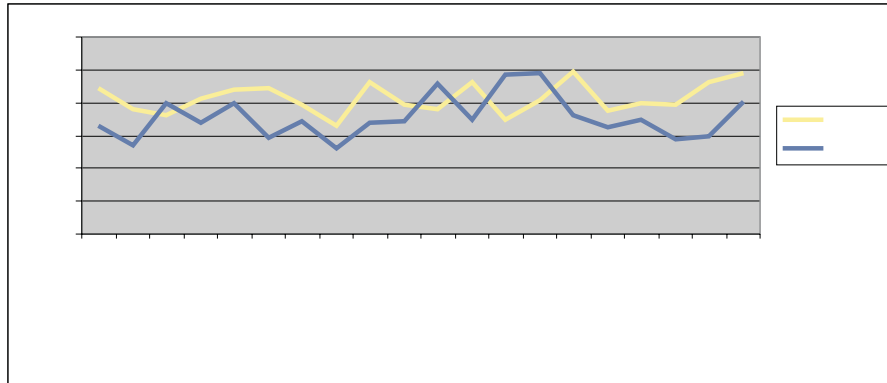
34 A gender-marker olyan attribútum (jellemző tulajdonság), mely az egyik nemhez jobban köthető, mint a másikhoz, vagyis a nem-preferencia miatt az egyik nemet jobban jellemzi, mint a másikat (Gottburgsen 2000).

kapcsolják a nemi szerepeket hordozó lemmákat az őket rendszeresen minősítő attribútumokkal (Gósy–Kovács 2001).

A kérdőív 9. feladatának eredményeit feldolgozó elemzés két kérdésre kereste a választ: (1) a szocializáció folyamatát meghatározó kommunikatív viselkedés milyen elvárásokat közvetít a női és férfi szerepkörökkel kapcsolatban, tehát az adott válaszokban milyen arányokat mutatnak a gender-markerként viselkedő jellemzők nyelvi reprezentációi, (2) a cselekvések kognitív háttérében így kialakult implicit háttérismertet milyen mértékben válik konkrét, az elvárásoknak megfelelő nyelvi viselkedésmódok forrásává.

Az 1. és a 2. ábra adatai a vizsgált kommunikatív jellemzők nemek szerinti erősségét mutatják a női és a férfi válaszok alapján, ahol a tulajdonságok előfordulásának számával egyenes arányban nő az adott gender-marker erőssége is. A férfi és a női válaszok legfőbb különbsége, hogy a férfiak egyes jellemzőket (pl. empátia, a másik szavába vágás) egy fokozattal erősebbnek érznek a nőkkel kapcsolatban, mint ők maguk, kivéve a visszajelzés kategóriáját.

2. ábra A nők és férfiak férfiképének reprezentációja (N=2400)

Lényeges különbség van abban is, hogy melyik nemre vonatkozóan fordul elő az adott tulajdonság intenzívebb módon. Ha nincs számottevő különbség az intenzitás mértékében, akkor azonos erősséggel bír az adott melléknév mind a férfi, mind a női gender-markerek között. A vizsgálat összességében azt mutatta meg, hogy a női válaszokban a vizsgált melléknévek 25%-a bizonyult inkább női gender-markernek, mivel az előfordulások erősebbek voltak a nőkkel, mint a férfiakkal kapcsolatban. A férfiakra vonatkozó adatok alapján a melléknévek ugyancsak 25%-a fordult elő szignifikánsan gyakrabban, s a vizsgált melléknévek 50%-a kapcsolódott egyforma előfordulási aránnyal mindkét nemhez. A férfi válaszokban ez az arány eltolódott a férfi és női jellemzőként egyaránt használható tulajdonságok irányába. Fontos szociológiai vizsgálati szempont az is, hogy mely tulajdonságok az inkább férfi, és melyek az inkább női gender-markerek, amelyek a beágyazottsági probléma kontextusában még az észrevétlen változáshoz tartoznak, de a folyamat kései fázisában nemcsak társadalmi, hanem stílusrétegződést is mutatva nagy eséllyel sztereotípiává válhatnak.³⁵

A *fecsegő* a *pletykás* és a *bőbeszédű* egyaránt a verbális képességek dominanciájára vonatkozik, ezért inkább sztereotip női jellemző. Köztudott, hogy az intelligenciatesztek eredményeiben a verbális feladatokban a nők, a téri orientációra vonatkozó kérdésekben a férfiak teljesítenek jobban, hogy több beszédhibás fiú van, mint lány, és hogy a nők tájékozódó képessége alulmarad a férfiakéhoz képest. Ezek a tények genetikai és szocializációs okokra egyaránt visszavezethetők, összefüggnek az agyfélteke-dominanciával és a férfiak hagyományos „vadászó” szerepével, valamint a nők kontextuális és a férfiak analitikus gondolkodásával. A *fecsegő*³⁶ szó pejoratív megítélését az okoz-

35 Vö.: egy nemi ideológiákat és sztereotípiákat vizsgáló kutatás eredményeivel (Kovács 2001).

36 Vö.: a *fecsegő* jellemző megítélése hétfokú skálán átlag 3,52 férfiakra és 5,5 nőkre vonatkoztatva (Nguyen Luu 2001) és egy tudományos, szépirodalmi, publicisztikai, hivatalos és személyes szövegkorpuszon végzett vizsgálat gender-markereivel, melyben a *fecsegő* melléknév inkább női, a *hallgatólag* pedig erős férfi attribútumnak bizonyult (Kegyesné 2004)

za, hogy a tipikusnak tartott női témák (háztartás, divat, gyermeknevelés) alacsonyabb társadalmi presztízzsel rendelkeznek a tipikus férfi témákhoz (politika, munka) képest, a *bőbeszédűség* pedig a nőktől elvárt, a férfiakénál kevesebb megszólaláshoz képest mutatott eltérést jelzi. A kérdőíves vizsgálat gender-markerei alapján a nőkre valóban jellemző a folyamatos *viSSZajelzés*, melynek fontos társalgásszervező funkciója van, s nemcsak verbális, hanem metakommunikatív jegyekben is megnyilvánul. A férfiak válaszai mégsem minősítik tipikus női jellemzőnek, mely alátámasztja azt a feltevést, hogy sok esetben nem visszajelzésként értelmezik az ilyen visszacsatolásokat. Ez abból is adódhat, hogy a nők által gyakran használt diskurzus-markereknek nincs igazi jelentésük, csupán a beszélő együttműködéséről és válaszadási szándékáról biztosítják a másik felet. A kérdés szorosan összefügg azzal is, hogy a nők nagyobb szociális érdeklődésükből adódóan *empatikusabbak* a férfiaknál, könnyebben produkálnak és percipálnak gesztusok vagy vokális jelzések által implikált érzelmeket és jelentéseket, s ezek nagyobb hatást gyakorolnak rájuk, ezzel szemben a férfiak nehezebben olvasható jeleket adnak, és nehezebben is értelmezik mások nonverbális kommunikációját. A nőket azért tartják *empatikusabbnak*, mert a szociális viselkedés szempontjából „kivevítő” magatartást mutatnak szemben a férfiak „benntartó” érzelmi viselkedésével.

A férfi gender-markerek közt szereplő *sziűkszávúság*, az *elzárkózó*, *passzív* nyelvi viselkedés és a *burkolt fogalmazás* egyenesen következik a fentiekből, s összefügg azzal a társadalmi elvárással, hogy az érzelmek kimutatása nem férfias dolog. Projektív tesztek és laboratóriumi kísérletek bebizonyították, hogy a férfiak a hagyományos férfiszerep dominanciaérzékenysége miatt gyakrabban és intenzívebben szoronganak, a társadalmi elvárások hatására azonban ennek leplezésére törekcsenek. Az aktivitás-passzivitás kérdésének magyarázatához hozzátartozik az a tény is, hogy a lányok már csecsemőkoruktól több megerősítést kapnak kontaktuskereső viselkedésükre, míg a fiúk csecsemőkori túlzott aktivitását (többet sírnak) inkább korlátozzák a szülők. Válaszaik alapján a férfiak ezeket a kommunikatív tulajdonságokat a nőkre ugyanolyan jellemzőnek tartják, mint saját magukra.

A nőknek a férfiak dominanciaküzdelmébe való bekapcsolódásával magyarázható az a tény, hogy a mindkét nemre egyaránt jellemző kommunikatív jegyek között szerepel a *kezdeményező*, a *másik szavába vágó*, a *lehengerlő* és az *irányító* tulajdonság, mely a társadalmi szerep szempontjából hagyományosan elsősorban a férfiak magatartásával egyeztethető össze. Az agresszióra³⁷ vonatkozó vizsgálatok kimutatták, hogy ez a viselkedésmód a lányok magatartásában is gyakorivá válhat azokban az esetekben, ha proszociális (társadalmilag nem elítélt vagy jutalmazott) agresszióról van szó, vagy ha az agresszív magatartásmód nem közvetlenül a személy, hanem annak valamilyen tárgya, eszköze ellen irányul.

KÖVETKEZTETÉSEK

A szakirodalom alapján megfogalmazott hipotéziseket csak részben támasztották alá az empirikus és a kérdőíves vizsgálat eredményei. (1) A társalgások kezdeménye-

37 Az *agresszív* jellemző megítélése hétfokú skálán átlag 4,51 férfiakra és 2,99 nőkre vonatkoztatva (Nguyen Luu 2001).

zését a családi beszélgetésekben egyenlő mértékben végezték a felek nemre való tekintet nélkül, s ez az arány az idegen szituáció hatására is csak néhány százalékban tolódott el a férfiak javára. Ugyanezt bizonyítja az a tény, hogy a reprezentációs vizsgálatban a kezdeményezés tényét mindkét nem a férfiakra és a nőkre ugyanolyan mértékben tartotta jellemzőnek. A belebonyolódási hajlandóság jobban függött az olyan homlokzatvesztés lehetőségével járó szituációktól, mint a vicceselés, melyben a férfiak jóval nagyobb aktivitást mutattak.

(2) Mindkét vizsgálatban gyakorinak bizonyult a beszédjog átvételére való törekvés jelenléte, mely a családi társalgásokban inkább a férfiakra volt jellemző, a kérdőíves vizsgálat adatai alapján viszont a nőknél is gyakori kommunikációs eszköz. A verbális agresszió mindkét esetben az azonos nemű beszélgetőpartnerrel szemben bizonyult domináns stratégiának, melynek okait a hierarchikus viszonyokban és az udvariassági elvekben kereshetjük. A kérdőív válaszai alapján ez a viselkedés mindkét nemre jellemzőnek mondható, bár a nők saját verbalizációs dominanciátörekvésüket a férfiakhoz képest alulreprezentálják.

(3) Beszéddaktusaikban a nők előnyben részesítik a hárító, védekező és enyhítő stratégiákat szemben a férfiak explicit fogalmazásával és direktebb nyelvi formáival, bár a burkolt fogalmazás a hölgyek szerint inkább a férfiak sajátja, s magukra nézve egyáltalán nem tartják jellemzőnek. A konfliktusokat így könnyen okozhatja az a tény, hogy a nők gyakran nem is realizálják indirekt kifejezésformájukat a kommunikációs folyamatban, s az elkendőzött beszélői szándékok és érzések megfejtésére is kisebb energiát fordítanak, mint a férfiak.

(4) A fentiekkel szorosan összefügg az is, hogy a nők és férfiak egymás kommunikatív képéről alkotott reprezentációjában a legnagyobb eltérések a burkolt és nyílt fogalmazás, a visszajelzés megléte vagy hiánya és az aktivitás-passzivitás dimenziója mentén rajzolódnak ki. Ez az eredmény inkább azt a megállapítást támasztja alá, hogy egy adott kultúrán belül a férfiak és a nők közel azonos sztereotípiákkal írják le a férfiakat és a nőket.

Ha nem is igazolódott a dolgozat elején felvázolt összes feltételezés, s a szó szoros értelmében nem beszélhetünk genderlektusok – egymástól jelentős mértékben különböző női és férfi nyelvváltozatok – létezéséről,³⁸ az eredmények alapján a nemek kommunikációs stílusa között jelentős eltérések mutatkoztak. Az eltéréseket többen a férfi és a női agy funkcionális különbségeiben ragadják meg, melyek befolyásolják a szociális viselkedést, s így a nemi szerep elsajátítását is, Margaret Mead (1935) irányadó könyvének álláspontja szerint viszont a nemek közti különbségek jórészt olyan kulturális kreációk, melyekhez a gyermekeknek a szocializációs folyamat során alkalmazkodniuk kell.

A szociolingvisztika elemzési módszereivel csupán a nemek és a nyelvhasználat összefüggéseinek feltárásához nyújthat segítséget, a nemi különbségek okainak keresése a pszichológia és a szociológia feladata.

38 Vö.: a Kis-Antillákon élő karibi indiánok, férfi és női nyelvhasználatában nem csupán a már említett fonológiai, morfológiai vagy lexikai eltérésekre, hanem szex alapú grammatikai különbségekre is találunk példát (Baron 1986; Taylor 1951)

1. SZÁMÚ MELLÉKLET

KÉRDŐÍV

Nem:.....
 Kor:.....
 Végzettség:.....
 Foglalkozás:.....

1. a) Kezdeményezne-e társalgást egy fogadáson, ahol nincsenek ismerősei? (Indoklás)
 b) Ha igen, hogyan kezdené a kapcsolat kialakítását?
2. Megszakítaná-e kollégája mondatát, ha a gondolathoz fontos hozzáfűznivalója van, és fél, hogy elfelejti?
3. Megszakítaná-e kolléganője mondatát, ha a gondolathoz fontos hozzáfűznivalója van, és fél, hogy elfelejti?
4. Hogyan kezdeményezné a társalgás befejezését egy hétköznapi utcai beszélgetésben?
5. Kezdeményezne-e viccmesélést társasági összejövetelen?
6. Hogyan utasítaná el a következő kéréseket?
 a) Barátja, akinek jelenleg nincsen autója, kölcsönkéri az Önét, mert vidékre kell utaznia.
 b) Főnöke hivatalos útra készül, és Önt kéri meg, hogy a távollétében gondoskodjon kedvenc kutyájáról.
 c) Országúton utazik hazafelé, de egy út szélén várakozó autó utasa megállítja. Az ismeretlen női sofőr arra kéri, hogy vontassa el a legközelebbi városig.
7. Fogalmazzon meg kéréseket vagy felszólításokat az alábbi szituációkban!
 a) Egy fontos könyvre lenne szüksége a vizsgára való felkészüléshez. Kérje el tanárától!
 b) A buszon utazva nagyon zavarja, hogy az Ön előtt ülő hátradöntötte az ülését. Kérje meg, hogy állítsa vissza az eredeti helyzetbe!
 c) Kérje meg a párját, hogy intézzon el egy hivatalos ügyet Ön helyett!
8. Kérjen elnézést a következő szituációkban!
 a) Később hozta vissza a könyvtári könyvet a kelleténél.
 b) Rokona gyermekére vigyázott, aki kisebb balesetet szenvedett játék közben. A szülő felelősségre vonja.
 c) Tánc közben véletlenül rálépett főnöke /főnökasszonya lábára.
9. Helyezze el ötfokú skálán a következő, kommunikációval kapcsolatos kifejezéseket aszerint, hogy mennyire jellemzőek a nőkre illetve a férfiakra!

Tulajdonság	Nők					Férfiak				
Nagyszájú	5	4	3	2	1	5	4	3	2	1
Fecsegő	5	4	3	2	1	5	4	3	2	1
Hallgató	5	4	3	2	1	5	4	3	2	1
Szükszavú	5	4	3	2	1	5	4	3	2	1

Kezdeményező	5	4	3	2	1	5	4	3	2	1
Pletykás	5	4	3	2	1	5	4	3	2	1
Bőbeszédű	5	4	3	2	1	5	4	3	2	1
Semmitmondó	5	4	3	2	1	5	4	3	2	1
Burkoltan fogalmazó	5	4	3	2	1	5	4	3	2	1
A másik szavába vágó	5	4	3	2	1	5	4	3	2	1
Hezitáló	5	4	3	2	1	5	4	3	2	1
Lehengerlő	5	4	3	2	1	5	4	3	2	1
Visszajelzést adó	5	4	3	2	1	5	4	3	2	1
Együttműködő	5	4	3	2	1	5	4	3	2	1
Csapongó	5	4	3	2	1	5	4	3	2	1
Empatikus	5	4	3	2	1	5	4	3	2	1
Konfliktuskerülő	5	4	3	2	1	5	4	3	2	1
Elzárkózó	5	4	3	2	1	5	4	3	2	1
Passzív	5	4	3	2	1	5	4	3	2	1
Irányító	5	4	3	2	1	5	4	3	2	1

2. SZÁMÚ MELLÉKLET

A TRANSZKRIPCIÓBAN ALKALMAZOTT JELÖLÉSEK

Az egymást átfedő megnyilatkozások kezdete: [
 Az egymást átfedő megnyilatkozások vége:]
 Az egymást átfedő megnyilatkozások kezdete és vége: []
 Átfedés:=
 Hezitálás: ö, öö, ööö
 Szünet: szünet hossza tizedmásodpercben: (0.0)
 0.2-nél kisebb szünet: (.)
 Hangsúly: szó
 Nyújtás: :, ::, ::: (a nyújtás hossza szerint)
 Megszakítás: -
 Intonáció: ereszkedő: .
 Emelkedő (folytatódó): ,
 Szökő: ?
 Közepesen emelkedő: ?,
 Érzelem kifejezése: !
 Hangerő változása: ^, nagy hangerő: szó, kis hangerő: ?
 Krákogás: *
 Torokhang: 'gh'
 Tempó gyorsulása: < >
 Légzés: be: ·hhh, ki: hh, szó közbeni: sz(h)ó
 Nem érthető rész: (...)
 Nem egyértelmű rész: (szó)
 Értelmező kommentár: (())
 Nonverbális esemény: (())

IRODALOM

- Allan, K. (1998): Speech Act Classification and Definition. In Mey, J.L. ed.: *The Concise Encyclopedia of Pragmatics*. Amsterdam: Elsevier Science Ltd., 922-927.
- Austin, J.L. ([1962]1990): *Tetten ért szavak*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Baron, D. (1986): *Grammar and Gender*. New Haven: Yale University Press.
- Beebe, L.–Takahashi, T.–Uliss-Weltz, R. (1990): Pragmatic Transfer in ESL Refusals. In Scarella, R.–Andersen, E.–Krashen, S. eds.: *Developing Communicative Competence in a Second Language*. New York: Newbery House, 55-73.
- Blum-Kulka, S.–Olsthain, E. (1984): Request and Apologies. *Applied Linguistics*, 3: 196-213.
- Blum-Kulka, S.–House, J.–Kasper, G. eds. (1989): *Cross-cultural Pragmatics*. Norwood.
- Boronkai D. (2006): Napjaink családi kommunikációjának fő jellemzői. In Balázs G.–Grétsy L. szerk.: *Nyelv és nyelvhasználat a családban*. Válogatás a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma anyanyelvi pályázataiból. Budapest: Tinta Kiadó, 41-69.
- Brown, P.–Levinson, S. (1978/1990): Univerzálisok a nyelvhasználatban: az udvariasság jelenségei. In Sıklaki, I. szerk.: *A szóbeli befolyásolás alapjai I-II*. ELTE Szociológiai Intézet. Budapest: Tankönyvkiadó, 31-115.
- Bucholtz, M. (2001): „Minek legyenek normális?” Nyelvi és identitásgyakorlatok külön lányok közösségében. *Replika*, 45-46: 191-211.
- Cameron, D. (2001): A munkavállaló stilizálása. Társadalmi nem és a nyelv áruvá válása a globalizált szórakoztatóiparban. *Replika*, 45-46: 213-237.
- Coates, J. (1993): *Woman, Man and Language*. London, New York: Longman.
- Dobos Cs. (2006): A társadalmi nemek és a nyelvhasználat kapcsolatának vizsgálata a pragmatika és a diskurzuselmélet elméleti keretében. In Kegyesné Sz.E.–Simigné F.S. szerk.: *Sokszínű nyelvészet. Alkalmazott nyelvészeti gender-kutatás*. Miskolc: Passzer 2000, 165-178.
- Eckert, P. (1989): The Whole Woman: Sex and Gender Differences in Variation. *Language Variation and Change*, 1: 245-267.
- Faerch, C.–Kasper, G. (1984): Pragmatic Knowledge: Rules and Procedures. *Applied Linguistics*, 5: 214-225.
- Gal, S. (1978): Peasant Men Can't Get Wives: Language Change and Sex Roles in a Bilingual Community. *Language in Society*, 7: 1-16.
- Gottburgsen, A. (2000): *Stereotype Muster des Sprachlichen Doing Gender*. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag.
- Fishman, P. (1978): Interaction: The Work Women Do. *Social Problems*, 25: 397-406.
- Geertz, C. (2001): *Az értelmezés hatalma*. Budapest: Osiris.
- Gocsál Á. (2001): Gyorsabban beszélnek-e a nők, mint a férfiak? In Gósy M. szerk.: *Beszéd kutatás 2001*. Budapest, 61-72.
- Goffman, E. ([1967]1990): A homlokzatról. In Sıklaki, I. szerk.: *A szóbeli befolyásolás alapjai I-II*. ELTE Szociológiai Intézet. Budapest: Tankönyvkiadó, 3-30.
- Gósy M.–Kovács M. (2001): A mentális lexikon a szóasszociációk tükrében. *Nyr.* 125(3): 330-354.
- Gósy Mária (2005): *Pszicholingvisztika*. Budapest: Osiris.
- Hall, Kira (1995): Lip service on the fantasy lines. In Kira Hall – Mary Bucholtz eds.: *Gender articulated: Language and the socially constructed self*, 183-216. London: Routledge
- Have, P. ten (2005): *Doing Conversation Analysis. A Practical Guide*. London: Sage.
- Herring, S. (1994): Gender Differences in Computer-mediated Communication: Bringing Familiar Baggage to the New Frontier.

- Hutchby, I.–Wooffitt, R. (2006): *Conversation Analysis. Principles, Practices and Applications*. Cambridge: Polity Press.
- James, D.–Clarke, S. (1993): Women, Men, and Interruptions: A Critical Review. In Tannen, D. ed.: *Gender and Conversational Interaction*. New York: Oxford University Press, 231–280.
- Kegyesné Szekeres E. (2004): Kollokációk: nemi sztereotípiák és gender-markerek. Elhangzott *A magyar nyelv kutatása*. VII. Nemzetközi Magyar Nyelvtudományi Kongresszus, Budapest, 2004. augusztus 29–31.
- Kiss J. (1995): *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kovács M. (2001): Nemi ideológiák, nemi sztereotípiák. In Hunyady, Gy.–Nguyen Luu, L.A. szerk.: *Sztereotípiakutatás. Hagyományok és irányok*. Budapest: Eötvös Kiadó, 448–457.
- Klann-Delius, G. (1987): Sex and Language. In Ammon, U. et al. eds.: *Sociolinguistics/Soziolinguistik. An International Handbook of the Science of Language and Society*. Berlin–New York, 767–780.
- Kramer, C. (1974): Wishy-washy Mommy Talk. *Psychology Today*, 8: 82–85.
- Labov, W. (1984): Field Methods of the Project on Linguistic Change and Variation. In John, B.–Sherzer, J. eds.: *Language in Use. Readings in Sociolinguistics*. Englewood Cliffs: Prentice Hall, 23–53.
- Lakoff, R. (1973): Language and Woman’s Place. *Language in Society*, 2: 45–80.
- Leech, G.N. (1983): *Principles of Pragmatics*. London–New York: Longman, 79–103.
- Livia, A.–Hall, K. eds. (1997): *Queerly Phrased: Language, Gender and Sexuality*. Oxford: Oxford University Press.
- Maltz, D.–Borke, R. (1982): A Cultural Approach to Male-Female Miscommunication. In Gumperz, J. ed.: *Language and Social Identity*. Cambridge: Cambridge University Press, 196–216.
- Mead, M. (1935): *Sex and Temperament*. New York: W. Morrow and Mentor.
- Milroy, L. (1980): *Language and Social Networks*. Oxford: Blackwell.
- Németh T.E. (1996): *A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Nguyen Luu, L.A. (2001): Nemi sztereotípiák változása a kilencvenes években. In Hunyady, Gy.–Nguyen Luu, L.A. szerk.: *Sztereotípiakutatás. Hagyományok és irányok*. Budapest: Eötvös Kiadó. 437–447.
- Searl, J. (1988): Közvetett beszédaktusok. In Pléh, Cs.–Siklaci, I.–Terestyéni, T. szerk.: *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Budapest: Tankönyvkiadó, 53–76.
- Szili K. (2004): *Tetté vált szavak*. Budapest: Tinta Kiadó.
- Tannen, D. (2001). *Miért értjük félre egymást? Kapcsolataink a beszélgetési stíluson állnak vagy buknak*. Budapest: Tinta Kiadó.
- Taylor, D.M. (1951): *The Black Carib of British Honduras*. New York: Wenner-Gren Foundation for Anthropological Research.
- Trudgill, P. (1972): Sex, Covert Prestige and Linguistic Change in the Urban British English of Norwich. *Language in Society*, 1: 179–195.
- Wardhaugh, R. (2002): *Szociolingvisztika*. Budapest: Osiris.
- Zimmerman, D.–West, C. (1975): Sex Roles, Interruptions and Silences in Conversation. In Thorne, B.–Henley, N. eds.: *Language and Sex: Difference and Dominance*. Newbury: Rowley Mass. 105–129.

TÁJÉKOZÓDÁS

FOGLALKOZTATÁS, MUNKANÉLKÜLISÉG, REGIONÁLIS ÉS HELYI MUNKAERŐPIAC

– Az oroszországi *Sociologicheskije issledovaniya* és
Ekonomicheskaya sociologiya
című folyóiratok 2005-ben megjelent néhány cikke tükrében* –

PERPÉK Éva

Ph.D-hallgató, Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia és Szociálpolitika Intézet
H-1093 Budapest, Fővám tér 8.; e-mail: evaperpek@yahoo.com

BEVEZETÉS

Az orosz szociológia a kelet-európai hagyományokba illeszkedik. Ezt az is alátámasztja, hogy nem elmélet-, hanem problémaközpontú és figyelme homlokterébe a marginális és veszélyeztetett társadalmi rétegeket helyezi. Ez a *Sociologicheskije issledovaniya* című hagyományos és az *Ekonomicheskaya sociologiya* című elektronikus oroszországi folyóiratok témáinak áttekintéséből is kitűnik. E két folyóirat 2005-ös tanulmányai kitüntetett figyelmet szentelnek a foglalkoztatás és munkanélküliség kérdéskörének. Az orosz mindennapokban a legnagyobb városokon kívül országsszerte szembe kell nézni a szűkös munkahelykínálattal, a fekete és szürke foglalkoztatottság és a korrupció elterjedtségével. Mindez természetesen a kutatókat sem hagyja hidegen, és ez indokolta ezen áttekintés témaválasztását is.

A *Sociologicheskije issledovaniya* (Socis) 1974-től működik az Oroszországi Tudományos Akadémia (OTA) havonta megjelenő folyóirataként. Élén több mint tíz éve Zs. T. Toscenko, az OTA tagja áll. A szerkesztőbizottságot egy nemzetközi szakértői testület is tanácsolja, köztük egy kanadai, egy USA-beli, egy kínai, két lengyelországi, egy jugoszláviai, egy örményországi, egy litvániai és egy ukrainai tudóssal. A folyóirat néhány főbb rovata – Akadémiai tribün, Politikai szociológia, Elmélet. Metodológia, Etnoszociológia, Gazdaságszociológia, Társadalompolitika és társadalmi struktúra, Szociológiai örökség – nemrégiben egészült ki a szociológiatörténetet középpontba helyező rovattal. A kiadványban megszólalási lehetőséget biztosítanak kezdő kutatóknak is; a közölt tanulmányok között egyaránt találunk elméleti és történeti írásokat, hazai és külföldi empirikus kutatási eredményeket, oktatási anyagokat, bibliográfiai áttekintéseket, recenziókat, tudományos konferenciákról szóló információkat,

* Ezúton szeretnék köszönetet mondani Lengyel György tanár úrnak építő megjegyzéseiért.

beszámolókat. A 2005-ben megjelent tanulmányok nagy része tartalmilag a sokféle résztémát felölelő elmélet és metodológia témakör köré csoportosítható. A szociológiai történeti és a kutatási módszerekkel foglalkozó cikkeket is ide sorolva az elméleti-módszertani cikkek abszolút túlsúlyáról beszélhetünk, több mint harminc írás tartozik ide. A *Szociológiai eszközök vizsgálata* tavalyi termését végignézve elmondható, hogy a szociológiai kutatások rezonálnak az orosz társadalom aktuális problémáira. A szociálpolitika és társadalmi struktúra rovat tizenkilenc cikket prezentált az elmúlt évben. A kutatók kitüntetett figyelmet szentelnek az oktatással – ezen belül a szociológia oktatásával is – (15) és az ifjúsággal (7) kapcsolatos kérdéseknek.

Újabb különálló témakört képviselnek a munkával, a munkaerőpiaccal, a szervezeti vezetéssel és a munkahelyekkel kapcsolatos, egyszóval gazdaszociológiai írások (19). Nagyrészt ide kapcsolható az interetnikus – elsősorban a migráns munkavállalók és a helyi társadalom közötti – konfliktusokat kutató további hét cikk. A valóságra való reagálást tükrözi továbbá, hogy a politikai szociológia tizennégy írása közül négy a terrorizmusról szól. Megközelítőleg tíz-tíz tanulmányt vonultattak fel a vallásszociológia, a háború szociológiája (!), az egészségzociológia, a tömegkommunikáció szociológiája és a faluszociológia szakértői. A könyvbemutatók és recenziók oroszlan-része hazai könyvekre reflektál, külföldi szerzők művei alig fordulnak elő.

Az *Ekonomicheskaya sociologiya* (Ecsoc) című internetes folyóirat évente ötször jelenik meg néhány angol nyelvű írástól eltekintve orosz nyelven. Kétezertől „adják ki” a Moszkvai Közgazdaság- és Társadalomtudományi Főiskola támogatásával V. V. Radajev,¹ a főiskola fiatal tanszékvezetője szerkesztésében. A folyóirat állandó rovatokból áll, ez követhetővé és jól átláthatóvá teszi a kiadványt. Minden szám elején interjút olvashatunk a gazdaszociológia egy-meghatározó külföldi személyiségével. 2005-ben V. Neevel, P. Steinerrel, K. Knorr-Cetina-val, R. Swedberggel és K. Trigiliával beszélgettek. A folyóirat rendszeresen közli munkatársai fordításait, az elmúlt évben M. Weber, K. Knorr-Cetina K. és U. Bruegger, P. Bourdieu, H. Aldrich valamint B. Convert és J. Heinblon munkája egy-egy részletét olvashatjuk oroszul. A (gazdaság)szociológia sokféle területéről prezentálnak tanulmányokat a további állandó, nem tematikus rovatok – *Új írások*,² *A régiókból nézve*, *Debütáló munkák*, *Szakértői szemle* – is. A változatos témák közül néhány: nem formális foglalkoztatás, a munka jövője, orosz disszertációk piaca, hatalom és üzlet kölcsönhatása, hálózati marketing, a vállalkozások együttműködési hálójának, alkohol- és drogfogyasztás, korrupció a felsőoktatásban, stratifikációs kategóriák a tömegsajtóban, szervezeti dinamika, pravoszlávia és gazdaság. A cikkek nagy része empirikus kutatási eredményeket közöl. Minden szám egy-egy kész tanulmányi programot tár elénk,³ valamint tudósít hazai és nemzetközi kutatási projektekről, konferenciákról is. A *Szociológiai szemle* vizsgálatainál erősebb külföldi orientáltságot húzza alá az interjúkon és a fordítá-

1 V. Radajev tagja a *Szociológiai eszközök vizsgálata* című folyóirat szerkesztőségének is.

2 Nem lehet szó nélkül hagyni, hogy a folyóirat 2005. 1. száma közli Stark, D.–Vedres B.: *Social Times of Network Spaces: Network Sequences and Foreign Investment in Hungary* című cikkét, megjelenés előtt *American Journal of Sociology*, 111(4).

3 2005-ben a következő programokat ajánlják: *Piacok szociológiája* (a főszerkesztő, V. Radajev összeállításában), *Az Internet szociológiája*, *Gazdaszociológia*, *A marketing kommunikáció elmélete és gyakorlata*.

sokon túl a bemutatott és recenzált új könyvek „listája”: az öt számból háromban reflektálnak külföldi munkára. A két főszerkesztő megjelenik egymás folyóirataiban: az OTA-folyóirat közli Radajevnek a fogyasztás szociológiájáról írt cikkét, az *Ekonomicheskaya sociologiya* pedig bemutatja Toscenko: *A munka szociológiája* című könyvét.

A két folyóiratból alább bemutatott hat tanulmányban közös, hogy problémafelvetésénél szinte kivétel nélkül mindegyik utal a Szovjetunió szétesésére, amely jelentősen átrendezte az orosz földrajzi, politikai és társadalmi viszonyokat. Mindez természetesen tizenöt év távlatából is nagy hatással van az orosz gazdaságra és társadalomra. Nem szabad megfedkezünk a '98-as bankválságról – amelyre a cikkek közül ugyan csak egy-kettő utal – és az utána következő nagyobb léptékű gazdasági fejlődésről sem, amely szintén nem hagyta érintetlenül az orosz társadalmat. Az orosz összképhez hozzátartozik még, hogy kirívó fejlettségi különbségek vannak Oroszország egyes, elsősorban az Urálon inneni és túli régiói, ezen belül a több mint 10 milliós Moszkva és vonzáskörzete valamint a többi országrész között. Az oroszországi tudományos életben nagy érdeklődés tapasztalható a fejlettség peremterületei – mint például az alább bemutatott Észak-Kaukázus és Szahai Köztársaság – illetve a volt szovjet utódállamok iránt. További közös vonás, hogy a választott tanulmányok gyakorlati alapokon nyugszanak, céljuk nem a szisztematikus elméleti elemzés, az elméletet inkább a probléma jobb demonstrálására használják. A vizsgált tanulmányok a közös témán túl egymástól függetlenek, más-más elméleti alapokon és adatokon nyugszanak, eltérő következtetéseket vonnak le, ezért az alábbiakban mindegyiket külön mutatom be. A sorrendiség nem véletlen, az első, stílusát tekintve kissé száraz cikk, országos makroszintű adatokból kiindulva módszertani kérdéseket is boncolgat. A továbbiak regionális vagy helyi szintű elemzésekről szólnak. Három esetben nem oroszajkúak kerülnek a vizsgálat középpontjába, jelesül tadzsikok, észak-kaukázusiak és jakutföldiek. Az utolsó írás annyiban „lóg ki” a sorból, hogy a szociológia szokásos eszköztárán túl antropológiai fejtegetéseket is tartalmaz, még inkább átélhetővé téve a jakutföldi gazdaság sajátosságait.

A STATISZTIKA ÉS A VALÓSÁG ELLENTMONDÁSAI

Informalitás a foglalkoztatásban: módszerek és tapasztalatok

Sinyavskaya cikkének (2005) célja, hogy képet adjon az oroszországi informális foglalkoztatás helyzetéről, elterjedtségéről és időbeli változásairól. Ennek eszközeként a szerző több ezres mintákon végzett szekunder elemzést – a források pontos megjelölésével – választja egy nemzetközi kutatáshoz kapcsolódva. Nagyon rövid bevezetőt követően a szerző az informális foglalkoztatás mibenlétét fejt ki frappánsan. Sinyavskaya az *első*, fogalom meghatározásnak szentelt részben a szabatos definíciók érdekében megrajzolja a foglalkoztatás egyszerű és módosított mátrixait. A kutatások talaján a szerző kialakítja az informális foglalkoztatottak „saját” halmazát, ide sorolja az összes önfoglalkoztatót és egyéni vállalkozót, függetlenül attól, hogy szerződéssel vagy anélkül dolgoznak-e, és attól is, hogy fizetnek-e adót vagy sem.

A *második* részben további pontos módszertani fejtegetések után a szerző aláhúzza, hogy nem használható szinonimaként az informális szektorban való foglalkoztatás és az informális foglalkoztatás maga. Például – mondja a kutató – az informális szektorban foglalkoztatottak több mint fele Oroszországban nem számít informális foglalkoztatottnak a regisztrációt, a nyilvántartottságot illetően. A *cikk további része* az orosz sajátosságoknak és a szakirodalmi ismereteken alapuló hipotézisek ellenőrzésének szentelődik.

Először is rámutat arra, hogy elsősorban azok menekülnek az informális munkapiacra, akik hivatalosan nem találnak munkát. A képzettségtől függetlenül mindkét fél számára hordoz előnyöket az írásbeli megállapodás hiánya, és nem kizárólag az alacsony iskolai végzettségűek vállalnak így munkát. Az a hiedelem sem igazolódott be, hogy az informális munkavállalás jobban érinti a nőket, mint a férfiakat. Mindezt a nők magas iskolai végzettségével és konzervatívabb beállítottságával magyarázza. Nem nyert alátámasztást az sem, hogy a nem hivatalosan foglalkoztatottak szegényebbek lennének. Ezt a részt lezárandó a szerző az informális szektorban való elhelyezkedést *aktív alkalmazkodási stratégiának* nevezi. A harmadik nagy témát, a *dinamikát* illetően az 1998-2000 közötti paneladatokról az informális foglalkoztatás növekedése olvasható ki. A szerző az *összefoglalásban* kitér arra, hogy a vizsgált probléma igen sokoldalú, ezért nem lehet egyértelmű receptet adni az orvoslására. A vállalkozói szektorban a nehezen betartható orosz törvényekre hivatkozva bizonyos értelemben védelmébe veszi az informalitást. Azt mindenesetre aláhúzza, hogy mértékét csökkenteni és tömeges elterjedését megakadályozni mindenki jól belátható érdeke. Összességében a cikket a pontosság, az alaposág, a nemzetközi és hazai statisztikai adatok és trendek kiváló ismerete valamint az erős szakirodalmi alapok jellemzik.

Mi van a számok mögött? Észak-kaukázusi munkavállalási körkép

Ryazancev és Pismennaya (2005) az orosz statisztikai adatok szerinti egyik legszegényebb régiót választották kutatásuk helyszínéül: a munkanélküliségi mutatók kiugróan magasak itt, az átlag jövedelmek pedig nem érik el a létminimumot. Arra vállalkoznak, hogy a hivatalos adatok mögé nézve térképezik fel az észak-kaukázusi foglalkoztatottsági helyzetet. A másodlagos adatokon túl interjúkra, regionális szintű törvényekre és sajtótermékekre támaszkodnak. Rávilágítanak arra, hogy az elszomorító adatok más színben tűnnek fel, ha figyelembe vesszük, hogy a lakosság megélhetési forrásának meghatározó részét a – „borítékos” fizetségből, lakáskiadásból, a háztájiból származó - kiegészítő jövedelmek adják.

Áttérve *napjaink munkaerőpiaci tendenciáira, elsőként* a csökkenő munkanélküliségre, ennek okaként pedig a nem regisztrált önfoglalkoztatás és új foglalkoztatási módok elterjedésére valamint a '98-as gazdasági krízis utáni növekvő termelésre mutatnak rá. Sajátos észak-kaukázusi vonás a munkanélküliség *tartós* jellege, a *fiatalok* és *magas iskolai végzettségűek* nagy száma a munkakeresők között. Kitérnek a helyi szűkös munkahelykínálatra, a magas vállalkozói aktivitásra, az önfoglalkoztatás valamint a szürke, a fekete és az ún. kriminális gazdaság elterjedésére. A gondolatmenet lezárásaként a szerzők a nagy munkaerő potenciállal bíró régió határain kívüli munkavállalás térhódítását tüntetik fel pozitív színben.

A cikk *harmadik* része az új informális foglalkoztatási módok közül a *spontán kereskedelem és szolgáltatások* áttekintéséről szól. A szerzők kiemelik, hogy a régióban az állammal szembeni bizalmatlanság miatt ún. *önkompenzációs folyamatok* indultak be. Ilyen például *elsőként* a hivatalos engedély nélküli kereskedelem és szolgáltatás, amely földrajzilag forgalmas helyek, piacok, vasút- és autóbusz állomások, helyközi megállóhelyek, strandok körül koncentrálódik. Az árusok úgy realizálnak hasznot maguknak, hogy vagy nagykereskedelmi áron szerzik be termékeiket (cigaretta, üdítő, sajtótermékek), és drágábban adják tovább vagy maguk készítetté, termelte termékekről (zöldség, gyümölcs, hús, tej) van szó. A szolgáltatások közül a dácsák nyári kiadása sorolható ide. A *második* kategóriába a nem hivatalos helyeken (általában a hivatalos piacok környékén) megjelenő, bérleti díjat nem fizető, olcsó ruhákkal, zöldáruval kereskedő árusok tartoznak. A *következő* forma egyrészt a tiltott termékek: fegyverek, kábítószeresek, mérgező anyagok, ritka növényi vagy állati termékek (például fekete kaviár) eladása. Másrészt itt tesznek említést a lejárt vagy ahhoz közel álló szavatosságú termékekkel való üzérkedésről. *Külön* említik a szabálytalan időszakban, legfőképp este folytatott, a munkából hazatérőket megcélzó kereskedelmet. Ez évszakonkénti bontásban tavasszal virágot, nyáron és ősszel zöldséget, gyümölcsöt, mézet, télen a Kaukázuson túlról származó citrusféléket jelent. Az *ötödik*, egyben utolsó mód az, amely az eddig kimaradtakat vonja be a kereskedelmi tevékenységbe. Ide tartoznak például azok, akik földjüket feketén adják bérbe. Mindezek a csoportok – mondják a fejezet lezárásául a szerzők – „a regionális munkaerőpiac szociális-gazdasági „amortizációját” és a munkanélküliségi mutatók növelését segítik elő.

A szerzők az írás *befejező részében* az Észak-Kaukázus kiaknázatlan erőforrásait: a jó turisztikai adottságokat, a légi és tengeri kikötők, vasút- és közútvonalak jelenlétét, és a nagyon olcsó munkaerőt emelik ki. Javaslatként megfogalmazzák, hogy a lakosságnak több föderális és regionális támogatást kellene biztosítani; továbbá a régióba történő beruházások növeléséről és a mezőgazdaság modernizálásáról is szólnak. A szerzők megállapításaikat végig statisztikai adatokkal, táblázatokkal támasztják alá, így hitelességükben nincs okunk kételkedni. Izgalmas látni, hogyan rajzolódik ki egy másik, féllegális-illegális munkaerőpiac a formális mellett illetve „alatt”. A képet színebbé és az olvasóhoz közelebbivé teszi a sok új információban gazdag példa és felsorolás. A tanulmány végére érve azonban hiányérzetünk támad, mert a cikknek van ugyan befejezése, de nincs összefoglalása.

Állam és gazdaság összefonódása a Kemerovszki területen

Kurbatova és szerzőtársai (2005) írásával egy logikusan felépített, szinte példa értékű, alapfeltevéseket, elméleti kiindulási pontokat, módszereket, eredményeket érzékletesen elkülönítő cikket vehet – virtuálisan – kezébe az olvasó. Tanulmányukban bizonyos értelemben a föderális és a regionális-municipiális szintet állítják szembe. A föderális szintet a formális normaképződés forrásának és azon problémák színterének vélik, amelyeket az üzlettel kölcsönhatásban álló, informális normákat megalkotó regionális és municipiális hatalom old meg. A kutatók adatforrásai: regionális és helyi sajtó, kérdőívek valamint – vállalkozókkal és adminisztrációs dolgozókkal készített –

mélyinterjúk.⁴ Az állam és gazdaság kölcsönhatásában *három zónát*, az egységes játékszabályokon nyugvó fehéret, valamint a preferenciális rendszereken nyugvó szürkét és feketét különböztetnek meg. A cikk egyik legfontosabb, V. Radajevet kiegészítő bevezető megállapítása: az állam megfelelő pénzügyi támogatás nélkül szeretné a felelősséget minél alacsonyabb területi szintre helyezni, ezáltal nem meglepő, hogy a helyi költségvetés a vállalkozóktól jövő adományokra „fanyalodik”. És vice versa: a piaci intézményeknek problémáik megoldásához, a fennmaradáshoz szükségük van arra, hogy lepaktáljanak a hatalommal. Hasonló érdekek és kölcsönös egymásrautaltság rajzolódnak tehát ki.

Egy további gondolatmenetben a szürke csatorna *állami* bevételeiként az ún. kvázi adó jellegű jövedelmeket és a szervezeti szponzorálást nevezik meg, amelyeket a játékszabályok differenciálásával szereznek meg a terület fejlesztése és a pusztaságon tartás érdekében. Az interjúk alapján egy sor eszközt sorakoztatnak fel: anyagi (pl. a bérelt állami épületek felújztatása) és morális ráhatások, meggyőzés, tekintélyből származó nyomás (pl. időhúzás), fenyegetés, nyomásgyakorlás (ellenőrzéskor „nem felelt meg” kategóriába sorolás). Áttérve a *piac* érdekeire, az informális alkuk kettős eredetére mutatnak rá. Pozitív összetevője, hogy a vállalkozás azért megy önként bele a hatalommal való kapcsolatba, mert érdekelt az infrastruktúra fejlesztésében, az élet-színvonal emelésében, a közhangulat javításában. Negatív vonása, hogy a vállalkozások valósággal belekényszerülnek az alkuba az eléjük gördülő – sok esetben az adminisztráció által eléjük gördített - akadályok leküzdése érdekében.

A szerzők értelmezik és megvizsgálják a *hirschmani* stratégiák – kivonulás, tiltakozás, hűség és megegyezés – meglétét az üzleti szférában. Az interjúalanyok válaszai tükrében elmondható, hogy a lojalitás gyakori, a tiltakozás igen ritka jelenség. A különbségek és az alkumechanizmus hiányának kidomborítására a kutatók hat csoportba osztották a vállalkozásokat az állami informális alkuban való részvétel alapján. Az *elsőbe* a regionális és helyi adminisztrációval általános és személyre szabott egyezséget kötött nagyvállalatokat sorolják. A *második* típusba meglátásuk szerint a nagyvállalati érdekszférához tartozó, azt sok esetben kiszolgáló mobil, tiszavirág életű cégek tartoznak, és ők tisztán a kivonulást választják. A *következő két* csoport az adminisztrációhoz közel álló vállalatokból áll. Az egyik esetben informális partneri megegyezéses, a másikban aszimmetrikus lojalitás alapú viszonyról van szó. Az *ötödik* vállalkozásfajta a kivonulás és a lojalitás kevert stratégiáját folytatja, és igyekszik „kitérni” az állami hatalom elől úgy, hogy egyben kockázatmentes működési feltételei legyenek. Az *utolsó* csoportba tartozó kivonulók kis méretük vagy speciális tevékenységi körük miatt kiesnek az adminisztráció látóköréből, így ki vannak zárva az informális alkuból.

A csoportok részletesebb elemzése után a válaszokból kiolvassák a leghatásosabb helyi érdekérvényesítési eszközöket, ezek: „saját” emberek a helyi hatalmi szerveknél, informális kapcsolatok a hatalom képviselőivel, törvénykövető magatartás. Felhívják a figyelmet arra a problémára, hogy a vállalkozók kollektív fellépése és érdekérvényesítése gyakorlatilag hiányzik a vizsgált szinten, erre a sajátos politikai piac, a költség-bevételek bizonytalan volta és a potyautasság jelenléte adnak magyarázatot. Maguk a vállalkozók is felismerik, hogy csak közös erővel léphetnének fel a hatalom diszkriminációjával és nyomásával szemben, erre azonban még nincsenek készen.

4 222 kérdőívről és 26 interjúról van szó.

Utolsó gondolatokként a szerzők a szakirodalom alapján az alkudozás fórumaiként a városvezetővel való személyes találkozást, a vállalkozói szakértői csoporttal való konzultációt valamint a tanácsai vezetéssel – a vállalkozások támogatása és fejlesztése érdekében – való munkát sorakoztatják fel. Eredményeik szerint ezek a tanácskozások nem túl hatékonyak, sokszor érdemi dialógus sem alakul ki a felek között. A cikk néhány soros összefoglalással zárul. A tanulmány gazdag külföldiekkel is tartalmazó – A. O. Hirschman, M. Olson – szakirodalmi utalásokban, nem nélkülözi az elméleti alapot, az eredmények elemzése is tartalmaz elméleti kitekintést. Húsbavágó és kényes kérdéssről van szó, azt képesek sok konkrét információt közölve tudományos szemmel megközelíteni.

MUNKAVÁLLALÁS ÉS INTERETNIKUS KAPCSOLATOK

Tadzsik munkavállalók Oroszországban

Kosina, Karelina és Metalina a külföldi munkavállalókkal foglalkozó cikke (2005) egy olyan aktuális problémát vizsgál, amely Európaszerte foglalkoztatja a társadalomtudósokat és politikusokat, és az oroszországi átlagpolgárt sem hagyja hidegen. A tanulmány célja a Tadzsikisztánból érkezett, Moszkvában és környékén építőiparban illegálisan dolgozók munkaviszonyainak feltárása, mindezt objektív, de az igazságtalanságokra rámutató, leleplező hangvételben teszi.⁵ Arra a kérdésre keresik a választ, hogy mennyi áldozatot képesek vállalni a külföldi munkavállalók megélhetésük biztosítása érdekében, illetve védi-e őket valami a munkaadók „kizsákmányolása” és az állami fenyegetettség ellen? Az ILO által támogatott kutatásuk hiánypótló munka, hisz célcsoportjuk meglehetősen nehezen megközelíthető réteg, másrészt a meglévő kutatások kevésbé az érintettek, mint inkább az állam szempontjából foglalkoznak a kérdéssel.

A szerzők a *bevezetésben* jól rávilágítanak arra, hogy az Oroszországban dolgozó külföldieket sok esetben a Szovjetunió szétesése tette külföldiekké. A tadzsikisztáni és oroszországi munkaerőpiaci helyzet különbségeinek felvonultatása után a módszereket illetően megtehetjük, hogy a szerzők 2003-ban 150, hólabda módszerrel kiválasztott „*migráns dolgozó*” körében végeztek strukturált kérdőíves vizsgálatot. A kutatásnak primer jellegén túl az is erőssége, hogy időbeli változások is megfoghatóvá válnak, hiszen korábbi munkatapasztalatokra is fényt derít a kérdőív.

Áttérve a megkérdezettek szociológiai jellemzőire kiderül, hogy a minta – a szerzők várakozásainak ellentmondva, akik alacsony iskolai végzettséget feltételeztek – vegyes iskolázottságú zömükben középkorú, nagyon alacsony életszínvonalon élő férfiakból áll. A rossz anyagi körülményekben a szerzők nyilvánvaló motivációt látnak a külföldi munkavállalásra. De nem állnak meg itt, hanem rávilágítanak arra is, hogy a tadzsik emberek az anyagiakon túl a hazai képzési, egészségbiztosítási és táplálkozási

5 Helyszínválasztásukat indokolja, hogy Moszkvában és vonzáskörzetében – még a hivatalos statisztikák szerint is – az összes külföldi munkaerő harmada, hetvenháromezer külföldi dolgozik. Magas számukra még az avatlan külföldi szem is tud következtetni, hisz arcvonásaikban is különböznek az orosz emberektől. Tapasztalataim alapján oroszul beszélnek, ez megkönnyíti számukra a munkavállalást. A felvázolt helyzet közel áll a határon túli magyarok anyaországi munkavállalásához.

lehetőségekben is hiányt szenvednek. Ezek fényében nem meglepő, hogy a munka megválasztása során a döntő szerepet a fizetés nagysága játssza, a munkarend, a körülmények, a feltöltődés lehetősége nem sokat nyomnak a latba. A tanulmány későbbi, jogi kérdéseket boncolható fejezete tér ki arra, hogy ezt a helyzetet a munkaadók kihasználják és a maguk javára fordítják: becsapják őket az elszámolásban, nem megfelelő körülmények között dolgoztatnak, korlátozzák szabadságukat (elveszik az útlevelüket), és néha a testi fenyegetésnek is ki vannak téve a dolgozók.

Azt a tényt, hogy a megkérdezettek 40%-a illegális munkavállalónak számít, az orosz munkaerőpiac *tülbürokratizáltsága* és a *korruptió* számlájára írják.⁶ A munkavállalást az *informalitás* – munkaszerzés társadalmi kapcsolatokon keresztül, szóbeli megegyezés a munkaadóval – jellemzi. Ami a szakképzettséget illeti, a válaszokból az derül ki, hogy a külföldi foglalkoztatottak nagy részének egyáltalán nincs is építőipari tapasztalata, ezt a munkavégzés során „élesben” kell megszereznie először segédmunkásként.

A tanulmány további részében a lakhatási körülményekre, az állampolgári és munkavállalói jogsérelmekre és ezek orvoslására térnek ki a cikk írói. A lakásviszonyok téren elég vegyes kép tárul elénk a kutatás fényében. Fele-fele arányban élnek megfelelő illetve az alapvető higiéniai előírásoktól messze álló körülmények között a migránsok. A fizetés összegének több mint harmadával a lakhatást fedezik, a többit hazaküldik vagy befektetik a dolgozók. A cikkből fény derül arra, hogy a tadzsik munkásoknak a munkaadóknak való kiszolgáltatottságon túl az adminisztrációban tapasztalható visszaélésekkel és a moszkvai lakosság nemzetiségi alapú rosszallásával is szembe kell nézniük. Jogorvoslati lehetőségekkel nem élnek, bizalmatlanok az állammal szemben, amely abban nyilvánul meg, hogy nem is törekszenek arra, hogy igazságot szolgáltatassanak nekik. Nem jellemző – bár néhány esetben megtörtént –, hogy hazájuk nagykövetségéhez vagy egy-egy társadalmi szervezethez fordulnak. Helyesen veszik észre a szerzők, hogy elszennvedett sérelmeiket nem tudnák orvosolni anélkül, hogy illegális munkavállalóként bajba ne sodornák magukat.

Összességében egy jól felépített, logikus érvekre támaszkodó, friss empirikus kutatásra alapozott, de elméleti kitekintést nélkülöző tanulmánnyal van dolgunk. A cikkből kitűnik, hogy a szerzők alaposan ismerik a tadzsikisztáni és oroszországi munkaerőpiaci helyzetet egyaránt. A tanulmány értékét emelné, ha több várakozást fogalmaznának meg és – a kis minta korlátait figyelembe véve – ellenőriznének a szerzők, valamint ha kitekintenének külföldön e témában publikált kutatási eredményekre is.

Bevándorlók és ideiglenes munkavállalók: amerikai–orosz párhuzamok?

Ami az immigrációt és a külföldiek munkavállalását illeti, a *Sociologicheskiye issledovaniya* egy augusztusi cikke (Boldiseva 2005) az amerikai tapasztalatokat ajánlja kiindulási pontnak az oroszországi bevándorlási politika megalkotásához. Írásához a szerző amerikai kutatók (pl. Camarota, S., Portes, A. és Wilson, K.L.) tapasztalataira támaszkodik.

6 A rendszer hiányosságait húzza alá a cikk tanúsága szerint, hogy a válaszadók között mindössze 9 teljesen legálisan Oroszországban tartózkodó és dolgozó egyént találtak.

talatait dolgozza fel. Az USA szakemberei a bevándorlás empirikus kutatására valamint mikro- és makroszintű hatásainak alapos vizsgálatára helyezik a hangsúlyt. Azt találták, hogy míg a *munkaerő kínálat növekedése* mikroszinten a kevésbé képzettek fizetése és egyéni jóléte csökkenéséhez, addig makroszinten az összjólet növekedéséhez vezetett. Ami a *munkahelyekért folytatott versenyt* illeti, a kutatások következtetései nem egybehangzóak: egyesek pozitív, mások semleges, megint mások negatív kapcsolatot találtak a konkurencia és a bevándorlók súlya között. A kutatások kimutatták továbbá, hogy a bevándorlók *vállalkozó kedve* viszonylag nagy, és nincsenek jelentős különbségek a helyi és a bevándorló vállalkozók jövedelmei között. Fontos és figyelemre méltó megállapítása a kutatóknak, hogy a bevándorlók akkor vállalkoznak inkább, ha családjukkal együtt, korábbi kapcsolathálójukba ágyazva érkeznek új hazájukba. Az újonnan érkezetteket rendszerint felkarolják a már korábban betelepült földiek, a migrációs burok biztonságot és lendületet ad az induló üzletnek.

A másfél hónap alatt két indiai vállalkozásban tapasztaltak az oroszországi tadzsik vendégmunkások körében megfigyeltekhez hasonlítanak. Az Indiából érkezettek ún. *enklávé gazdaságban* élnek: korlátozzák a konkurenciát, nincs megfelelő szakképesítésük, üzletük az illegalitásba hajlik, esetenként rosszul szervezett és nem rentábilis, de a környezetből pumpálják bele a támogatást. „Bennszülött” munkanélkülieket is alkalmaznak, féllegális vagy illegális jövedelmet biztosítva számukra. *Összefoglalva*, a munkahelyteremtés önmagában pozitív, a fekete vagy szürke gazdaságban tevékenykedés negatív hatással van a helyi munkaerőpiacra. A fenti két cikk kiegészíti egymást olyan értelemben, hogy míg előbbi a tadzsik vendégmunkások, addig utóbbi a helyi társadalom szemszögéből vizsgálta a bevándorlás jelenségét. A két kutatási módszert és szemléletet összekapcsolva sokkal élesebb kép rajzolódhat elénk a bevándorlásról és a külföldi munkavállalásról, mint külön-külön. Hatásosabb lett volna az írás, ha Boldiseva az amerikai tapasztalatokat összeveti az oroszokkal, különbségeket és hasonlóságokat sorakoztatva fel.

A foglalkoztatás etnokulturális metszetben Jakutföldön

Mestnikova (2005) Oroszország egzotikus tájképe, a keleti Jakutföldre⁷ kalauzolja el olvasóit antropológiai jegyeket is magán hordozó izgalmas írásában. A szerző a szaha nép hitvilágának alapvonásait tárja fel mindennapi és gazdasági tevékenységük tükrében, majd a gazdasági tevékenység nemzeti folklórba is beszüremkedett jegyeit, a munka világát, végül az etnokulturális kapcsolatok gazdasági viselkedésre való hatását vizsgálja.

Jakutföldön még jelen van a *hagyományos vallásos világszemlélet*, amely a gazdasági életet sem hagyja érintetlenül. A szerző a kelleténél terjengősebben beszél a jakutok világmindenségről, a világ teremtéséről, a földöntúli létezőkről, a totemállatokról vallott nézeteiről. A szociális világ megrajzolásához M. Weber Protestáns etikájához fordul, és a vallás tanulmányozásán túl szólásokban és közmondásokban ragadja meg a jakut gondolkodás és gazdasági cselekvés sajátosságait. A cikk a jakutok sajátos világszemléletének, a világ megkettőződésének (illetve megháromszorozásának) és a ket-

7 Jakutföldet a jakutok Szahának, magukat szaha népnek hívják.

tős morálnak tudja be, hogy a többi ázsiai néppel ellentétben ők szinte egyáltalán nem vállalnak munkát a köztársaság határain kívül. Íme, itt jelenik meg a helyi hiedelmek egyik kézzel fogható hatása a gazdasági tevékenységre. Az idézett, jakutul is közölt szólások és közmondások is kidomborítják a helyi lét és munka előnyeit a távolival szemben, rámutatnak az egyént behálózó lokális társadalmi kapcsolatok védelmező szerepére. A szerző egy meggyőző gondolatmenet végén az „*unikális munkaetikát*” és a gazdaságban tanúsított „*intellektuális*” *magatartást* a természeti vallásokra jellemző materiális világszemlélettel, a Természet és Ember közötti harmóniára törekvéssel indokolja.

A második nagyobb kérdéskört, a tradicionális gazdasági viselkedést a - már korábban is segítségül hívott - nemzeti bölcsességeket megkövetítő folklórkinccseken keresztül vizsgálja a szerző. Primitívnek nevezi a jakut *pénzfelfogást*, a közmondások a Máté-effektusról, a pénz univerzális és multifunkcionális jellegéről tanúskodnak. Jóval több népi bölcsesség szól a *gazdagság-szegénység* témaköréről. A kutató rámutat a jómódúság és a szegénység kettős megítélésére: egyrészt példamutató, másrészt elítélendő emberi tulajdonságokat kapcsolnak hozzájuk. A vertikális mobilitásba vetett hit hiányára, a társadalmi csoportok rendkívüli *zártságára* utal, hogy a gazdagságot öröklődőnek gondolják. A cikk egy hosszabb része foglalkozik azzal, hogy tematikusan végigveszi a népi bölcsességeket. Kiemeli, hogy nagyra értékeli a munkaszeretet, bátorságot, kitartást, takarékoskosságot a természetben és a gazdaságban, az évszakokhoz való alkalmazkodást; mindezt megkövetelik a kemény klimatikus viszonyok. A szavahihetőségnek a szóbeli megállapodások túlsúlya miatt van fontos szerepe. A szerző felhívja ugyanakkor a figyelmet arra, hogy a szovjet idők megnyirbálták ezeket a korábban egyértelmű jelentéstartalmakat.

A harmadik részben a lakosság munkaattidjűeit és viselkedését veszi górcső alá a szerző a volt szovjet államokban, illetve a föderáció nem orosz köztársaságaiban végzett vizsgálati eredményekre támaszkodva. A jakut hagyományosan mezőgazdasággal foglalkozó nép, *iparosításukat* 1930-tól három hullámban is megkísérelték; a legnagyobb sikereket e téren a kilencvenes években a nyersanyagtermelésről a feldolgozásra való áttéréssel érték el. A szerző a nehézkes áttérést az etnosztereotípiák meglétével magyarázza, miszerint a jakutok csak a mezőgazdaság, az oktatás, a kultúra vagy a tudomány területén lehetnek sikeresek, az iparban nem. Mindezt szerinte az „idegenek” (orosz anyanyelvűek és köztársaságon kívüliek) iparbeli túlsúlya is alátámasztja. Utóbbi növeli a munkanélküliséget is.

A szerző az *utolsó* alfejezetben teszi a téma szempontjából legizgalmasabb megállapításokat. *Először* felhívja az olvasó figyelmét a társadalmi tőke fontosságára, a gazdasági tevékenység családi és társadalmi kapcsolatoktól való - a Japánban tapasztalhatókhöz hasonló - nagyfokú függésére. A cikk a különbségekre is rámutat: míg az egynemzetiségű Japánban kívülállónak lehetetlen bekerülnie a belső üzleti körökbe, addig a soknemzetiségű Jakutföldön nyitottabb az üzleti élet. Ezt egy rövid esettanulmánnyal is hitelesíti a szerző. *Másodszor* falu és város, közösség és társadalom - eltérő mentalitásra és életformára visszavezethető - különbözőségét emeli ki. A városban a globalizációnak (is) köszönhető fogyasztói társadalom, falun az aszketikusabb tradicionális társadalom van jelen. A szerző érzékletes szembeállításokat alkalmaz: vidéken anyanyelvükön, a városban oroszul intézik üzleti ügyeiket az emberek; a

gazdaság alapja vidéken az agrár szektor, a városban az ipar. *Harmadszor* szól a gazdaság átpolitizáltságáról és az állami hatalom idealizálásából következő erős vertikális hierarchiáról. Ezen hierarchia csúcán ma a felsőszintű politikusok, az állami és félállami ipari nagyvállalati valamint részvénytársasági vezetők állnak, az elitben perifériára szorítva ezzel a kevés tulajdonos-vállalkozót.

A szerző a regionális politikai és gazdasági elitrel kapcsolatban egy 2002-es jakutszki interjú vizsgálat tapasztalataira alapozva fogalmazza meg további állításait. A szakirodalmi megfogalmazás után az interjúalanyok szemével is definiálja a Szahában egymásba fonódó politikai és üzleti elit fogalmát. Utóbbival kapcsolatban felteszi azt a jogos kérdést, hogy valódi, független üzleti elitnek nevezhető-e a tulajdonosi jogokkal nem bíró, de a helyi politikát befolyásoló professzionális *állami* vállalatvezetők csoportja? A néhány konkurens csoportból álló politikai elit *szűk magját* a Szahai Köztársaság ex- és jelenlegi elnöke és utóbbi holdudvara, a *belső kört* a jakutszki adminisztráció vezetője és a nemzetgyűlés⁸ feje, a *külső kört* a hatalom többi ágának politikusai alkotják. *Végül* a fentebb már érintett vezető pozíciók viszonylagos nyitottságáról és elérhetőségéről ejt szót a szerző. Itt, összefoglalás helyett mintegy keretbe foglalják az írást a már elhangzott személyes közvetlen kapcsolatokról, a paternalisztikus vezetési stílusról, a helyi társadalom tradicionálisan keleti jegyeiről, az etnokulturális munkamegosztásról, a vallási eredetű értékekről tett megállapítások.

A hosszabb lélegzetű cikk tudományosságát alátámasztják a jó helyen és időben alkalmazott hivatkozások és idézetek, a nagyszámú, 31 lábjegyzet. Másodlagos adatforrásként számos szerzőt, nemzetközi és hazai kutatási eredményeket, helyi statisztikákat használ, a konkrét helyzetfeltáráshoz 23 interjú eredményeit hívja segítségül. Igaz, a kis esetszám miatt nem lehet nagy ívű következtetéseket levonni, de illusztrációnak kiválóan megfelelnek. Az elemzésből folyamatosan kitűnik, hogy a szerző milyen jó ismerője a jakut nyelvnek és hitvilágnak, így a leírtak hitelességében nincs okunk kételkedni. A jakut vallás és folklór jegyeit bemutató rész kicsit egyhangú és túl részletes, de a sok példaként felhozott közmondás és szólásmondás némileg kárpótolja az olvasót. Összességében a mű izgalmas interdiszciplináris (szociológia, antropológia, pszichológia, teológia) témát dolgoz fel nagy alapossággal.

BEFEJEZÉS

Láthattuk, hogy a fenti tanulmányok az oroszországi társadalom szempontjából erősen releváns kérdéseket dolgoztak fel olykor leleplező, máskor „csupán” leíró-elemző szándékkal. A legtöbb tudományos igényességgel megfogalmazott kuriózummal és egzotikummal a szahai etnokulturális viszonyokat valamint az észak-kaukázusi új foglalkoztatási formákat taglaló cikkek szolgálnak. A legtöbb módszeresség és az angolszász tanulmányok logikájának követése elsősorban a hatalom és üzlet kölcsönhatását, másodsorban a nem formális munkaerőpiacot vizsgáló cikkeket jellemzi. Sok esetben kényes és statisztikai adatokból nehezen megválaszolható – korrupció, informális, fekete és szürke gazdaság – kérdésekről lévén szó a szerzők a kvalitatív módszereket részesítik előnyben kutatási kérdéseik

8 A *gosudarstvennoye sobraniye* magyar megfelelőjeként használom a nemzetgyűlést.

magválaszolásához. Ami az adatgyűjtést és az adatok felhasználását illeti, a cikkek közös jellemzője, hogy nevesítik a vállalatokat ott, ahol interjúkból nyertek adatokat. Kiemelendő ugyanakkor, hogy rendszerint hivatalos statisztikai adatokra is támaszkodnak alapjellemezők bemutatására. Kizárólag többbezes mintákra támaszkodó statisztikai adatokból az informális gazdaságot vizsgáló cikk táplálkozik. Két, érdekes témát, a tadzsik migránsok helyzetét és a már említett informális foglalkoztatást elemző kutatás külföldi projektek részeként jelenik meg. A szerzők nemzetközileg ugyan nem mindig ismertek és elismertek, és némelyikük maga sem támaszkodik nemzetközi kutatásokra és elméletekre, de többségük a szociológiai szakirodalom széleskörű ismeretéről tesz tanúbizonyságot. A felvetett kérdések jó része csak interdiszciplinárisan vizsgálható jól; munkaerőpiacról lévén szó, elsősorban a közgazdaságtan és a szociológia eszközeivel keresnek válaszokat a szerzők. Jelen és a bevezetőben elhangzott megállapítások a keleti típusú szociológiai hagyomány jegyeit húzzák alá. Ezen áttekintés segítségével reményeim szerint sikerült némileg rávilágítani néhány specifikusan orosz problémára, valamint rámutatni az oroszországi szociológiai kutatásban rejlő értékekre és szellemi potenciálra.

IRODALOM

- Boldiseva N.O. (2005): A bevándorlók vállalkozása az USA-ban: leckék Oroszországnak? *Sociologicheskiye issledovaniya*, 8: 51–54.
- Kosina, M.–Karelina, M.–Metalina, T.V. (2005): A külföldi munkások helyzete Oroszországban. *Sociologicheskiye issledovaniya*, 3: 44–52.
- Kurbatova, M.V.–Levin, Sz.N.–Anarina, N.F. (2005): Hatalom és üzlet kölcsönhatása municipális szinten: a Kemerovszki Terület tapasztalatai. *Ekonomicheskaya sociologiya*, 2: 50–68.
- Mestnikova E.B. (2005): A vállalkozások és a foglalkoztatás etnokulturális aspektusai a Szahai Köztársaságban (Jakutföld). *Ekonomicheskaya sociologiya*, 3: 49–69.
- Ryazancev, S.V.–Pismennaya, E.E. (2005): Munkanélküliség és a foglalkoztatás új formái Észak-Kaukázusban. *Sociologicheskiye issledovaniya*, 7: 31–42.
- Sinyavskaya, O.V. (2005): Informális foglalkoztatás Oroszországban: mérések, léptékek, dinamika. *Ekonomicheskaya sociologiya*, 2: 12–28.

KÖNYVEK

TISZTESSÉG ÉS BIZALOM

ORBÁN Annamária

Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem,
Szociológia és Kommunikáció tanszék
H-1111 Budapest, Stoczek u.2. e-mail: aorban@eik.bme.hu

Kornai J. and Rose-Ackerman, S. eds.: *Tisztesség és bizalom a posztoszocialista átmenet fényében I-II*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2005. [Building a Trustworthy State: Problems of Post-Socialist Transition. Volume I.; Creating Social Trust: Problems of Post-Socialist Transition. Volume II.]

A könyvet ismertető szerző annak idején résztvevője volt a fenti címmel meghirdetett projektnek, ezért külön öröm számára, hogy beszámolhat a kutatási program eredményéről, a magyarul is megjelent két tanulmánykötetről. A projekt témája és a hozzá kapcsolódó tanulmányok – sajnos – ma sem vesztek aktualitásukból, bár néhány év eltelt a kutatás óta. A tisztesség és bizalom kérdésköre a rendszerváltás óta napirenden van, sőt az elmúlt egy-két évben mintha egyre inkább fontossá válna a posztoszocialista országokban. Annak ellenére, hogy történelmi léptékű rendszerváltozás történt mind gazdasági, mind társadalompolitikai szinten (piacgazdaság, demokratikus politikai berendezkedés, stb.), a „nagy áttörés” még nem következett be. Sajnos elmondhatjuk, hogy a bizalmatlanság, tisztességtelenség, a kisebb-nagyobb csalások, korrupció, kormányzati „átláthatatlanság” még mindig jellemző ezekre az országokra. A kezdeti illúziók elszálltak, felelős politikai és gazdasági vezetőknek be kell látniuk, hogy az átmeneti időszak hosszabbra nyúlik, mint ahogy azt a rendszerváltók annak idején elképzelték. Éppen ezért nemcsak a társadalomtudományok művelői számára fontos eredményekről számol be a kötet, hanem jó szívvel ajánlható a gyakorlati politikai-gazdasági élet döntéshozói részére is.

A *Collegium Budapest Tisztesség és bizalom* elnevezésű interdiszciplináris kutatási projektjét két nemzetközileg elismert társadalomtudós, Susan Rose-Ackerman, a Yale Egyetem Jog- és Politikatudományi Tanszékének professzora, valamint Kornai János, a Harvard Egyetem Emeritus professzora vezette. A széleskörű nemzetközi kutatómunkában közel ötven ismert és kevésbé ismert, idősebb és fiatal kutató vett részt, több tudományterület – közgazdaságtan, szociológia, politikatudomány, antropológia, jogtudomány – képviselőiben. A program vezetőinek alapvetően két célja volt: egyrészt összehozni a két kutatási terület – tisztesség és bizalom – reprezentáns képviselőit, másrészt olyan fórumot teremteni, amely lehetővé teszi a különböző

társadalomtudományi diszciplínák művelői közötti eszmecserét, vitát. E kettős célkitűzés sikerült elérni, ahogy azt Kornai János és Susan Rose-Ackerman bevezetőjéből megtudjuk. A kezdeti szakmai elfogultság, egyoldalúság - vagy nevezzük szűklátókörűségnek – a projekt előrehaladtával jó irányban változott: a szomszédos területek művelői egyre inkább megismerték egymás gondolkodásmódját, metodológiáját, stílusát. Ami még ennél is fontosabb, hogy az „interdiszciplinaritás” megkövetelte az egymás számára is érthető fogalmazást, módszertant, fogalmi tisztázást, ami hosszabb távon is érezhető és megtermékenyítő hatással lehet majd a kutatókra. Az elmúlt években egyre inkább teret hódít a „tudományköziség”, a korábban elszigetelt tudományterületek egymásra találása, egymás eredményeinek kölcsönös elismerése és felhasználása. A modernkor specializációjával szemben a 21. századra ismét előtérbe kerül az ókori tudományok átfogó, horizontális – a minden mindennel összefügg – szemlélete. Nemcsak a természettudományokban, hanem a társadalomtudományokban is. Mindazonáltal a műhelymunka vezetői és a kötet szerkesztői már a kezdetektől liberális szellemben viszonyultak a projekt kutatóinak egyéni munkájához, és a munka végzetével sem törekedtek egységes álláspont kialakítására, összegzésre, hanem egymás eltérő álláspontját tiszteletben tartva megmaradtak a fő témakörökön belüli integrálásnál.

Az első kötet – mely alcímében is jelzi fő témakörét : *A bizalmat érdemlő állam építése a poszt-szocialista átmenet időszakában* – állam és társadalom viszonylatában vizsgálja három alfejezeten át a bizalom és tisztesség jelenségét az átalakuló Kelet-Közép Európai térségben. Bizalom és tisztesség szorosan összefüggnek, de nem ugyanazt jelentik. A tisztesség nagyon fontos érték, jó ha bízhatunk abban, hogy a másik ember tisztességesen, felelősségteljesen fog viselkedni, törvénytisztelő. Azonban hiába tisztességes valaki, ha munkájához nem ért, inkompetens, nem tudja szakmailag jól elvégezni, tehát mégsem bízhatunk meg benne teljesen. A korrupció ezzel szemben olyan tisztességtelen viselkedés, amikor a közhivatalt egyéni haszonszerzésre használják, és ezzel rombolják a köztisztviselők iránt érzett bizalmat. Állam és társadalom viszonylatában két - egymással teljesen ellentétes – jelentése van a bizalomnak. Egyrészt az egyén bízhat abban, hogy a hivatalos eljárások során előnyben részesítik a többi állampolgárral szemben, mert csúszópénzt fizetett, rokona, ismerőse a hivatalnoknak stb. Ez a jelentése azonban a fenti korrupció és tisztességtelen viselkedéssel hozható összefüggésbe. Ezzel ellentétben a bizalomnak inkább azt a jelentését részesítjük előnyben állam és társadalom viszonylatában, amikor az állampolgár bízhat az állami intézményekben, törvényekben és szabályokban, abban, hogy mindezeket a tisztességes közhivatalnokok méltányosan és pártatlanul alkalmazzák konkrét esetekben. Ez a fajta bizalom csak akkor áll fenn, ha az állam átláthatóan működik, a kormányzat nyilvánosan megindokolja döntéseit, elszámoltatható, és nyilvánvalóvá tesz, hogy a törvény előtt mindenki egyenlő. A kötet első részében megjelent tanulmányok (Rose-Ackerman, Sajó, Horne és Levi) pontosan azt vizsgálják, hogyan lehet a demokratikus választásokon túlmenően egyéb alternatív intézményekkel (pl. semleges intézmények, felügyeleti szervek, civil társadalom révén) erősíteni a nyilvánosságot az állami döntéshozatalban, növelni a kormányzat hitelességét. Bár ilyen intézményekre igen nagy szükség van, létrehozásuk nagyon nehéz, ha gyenge az állammal szemben a civil szféra, nagyon erős a pártosság, vagy éppen az állam esik áldozatul különböző érdekcsoportoknak. A második alfejezet tanulmányai az állam foglyul ejtéséről szól-

nak. Nagy eltérések vannak a régió egyes országai között a korrupció mértékében, kiterjedtségében, az azonban kétségtelen, hogy egyre inkább keletebbre haladva, a probléma súlyosbodik. Nem véletlen, hogy több tanulmány is az oroszországi helyzettel foglalkozik (pl. Szlinko és társai, vagy Vacroux): milyen regionális érdekszövetségek alakultak ki, milyen járadékszerzési módszerek váltak ismertté, vagy az orosz gyógyszeripart milyen mértékig sújtja a hivatali korrupció? A harmadik - és egyben az első kötetet záró - részben optimista és pesszimista véleményekkel egyaránt találkozhatunk a létező demokráciákkal kapcsolatban. Ezek fontos tanulságokkal szolgálhatnak a demokráciát építeni kezdő országok számára az USA és Nyugat-Európa – történeti léptékben – gazdagabb tapasztalatai alapján. Russel Hardin - a Stanford egyetem politológus professzora - kissé szkeptikus, mivel szerinte minden demokráciát olyan szűk elit irányít, melyet kevésbé érdekel, hogy a társadalom elfogadja-e vagy sem. Bruce Ackerman (Yale Egyetem) szerint azonban a demokrácia intézményrendszere nem engedi meg, hogy egy szűk csoport hosszú távon monopolizálja a hatalmat. Rose-Ackerman is inkább optimista az állam elszámoltathatóságának javulása terén, bár egy tisztességes állam felépítése és a társadalmi bizalom megteremtése igen nehéz és bonyolult feladat, nemcsak a régió országai számára.

Ez utóbbihoz ad némi támpontot a második kötet, mely a *Társadalmi bizalom megteremtése a posztoszocialista átmenet időszakában* címmel jelent meg¹. A kötet első része társadalmi tőke, bizalom, politikai intézmények összefüggéseivel foglalkozik, egymással vitázó szerzők tollából származó tanulmányokban. A Skandináv országok gyakran, mint magas bizalom- és alacsony korrupciósintű társadalmakként szerepelnek, ellentétben olyan régióbeli országokkal, mint például Románia. Rothstein szerint Svédországban ez a magas bizalomszint elsősorban az univerzális és pártatlan állami intézményeknek köszönhető, melyek feladata a közösségi politika napi gyakorlatban való alkalmazása. Az oksági mechanizmus szerinte úgy működik, hogy ezen állami intézményekbe vetett bizalom – vagy esetleg ezek korrump működéséről szerzett negatív tapasztalat – befolyásolja az állampolgárok általános bizalmi szintjét. A Badescu–Uslaner szerzőpáros megkérdőjelezi ezt: szerintük Rothstein állítása csak Svédországra igaz, Romániára már nem általánosítható. Az olyan társadalmakban, ahol a korrupció általánosan elterjedt jelenség, az emberek különbséget tesznek a köztisztviselők és az állampolgárok iránt érzett bizalom között: vagyis az előbbiek korruptsága nem befolyásolja azt, mennyire bíznak meg egymásban. Továbbá megfordítják az oksági mechanizmust is, mondván, hogy az emberek közötti bizalom van inkább hatással a törvényességbe vetett hitre. Ez az állítás megkérdőjelezi a korrupcióellenes politikai kampányok eredményességét.

A második kötet törzsét (hét tanulmány) a bizalom és gazdaság témaköre alkotja. Raiser és társai az EBRD-vel és Világbankkal közös kutatásukban nem kevesebb, mint 26 átmeneti gazdaságban vizsgálták a bizalom mértékét és arra a következtetésre jutottak, hogy az átmenet csak rontott az amúgy sem magas bizalomszinten. A többi szerző számára is központi kérdés, hogyan lehet bizalmi légkört kialakítani a gazdasági, üzleti kapcsolatokban ott, ahol maguk a szereplők (vállalatok, állami és gazdasági intézmények stb.) is megbízhatatlanok. Ismét a játékelméletből jól ismert fogolydilemma játék domináns stratégiája győz, mert minden szereplő úgy véli, jobb neki átverni a

1 A második kötet szerkesztésében Bo Rothstein is részt vett.

másikat, mint becsapottnak (baleknek) lenni. Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy a gazdaság működéséhez mégis elengedhetetlen minimális üzleti bizalom megalapozásához a gazdasági szereplők – elsősorban a vállalatok – alternatív megoldásokat alkalmaznak. Radajev kutatásai szerint kétféle megoldás létezik az orosz vállalatok kényszerű együttműködésében. Egyrészt a szerződések privát (sok esetben a maffia segítségével történő) kikényszerítése, mely azonban ellentétben áll a demokratikus jogállami felfogással és hosszú távon alá is áshatja azt. Ez a fajta megoldás egyben oligopolista piaci helyzetet teremt, mert a „már körön” belül lévők – akik ilyen-olyan módon ellenőrzik egymást – bizalmatlanok az újonnan érkezőkkel szemben és megakadályozhatják piacra lépésüket is. Azonban létezik egy másik fajta megoldás: egy-egy piacszegmensen belül az ott tevékenykedők alulról építkezve, folyamatos tárgyalások és egyezkedések után, közmegegyezéssel konvenciókat alakítanak ki, mely egyes esetekben a hivatalos állami szabályozás részévé válhat. Woodruff tanulmánya szintén adalék az üzleti bizalom erősítését szolgáló mechanizmusokhoz. Tekintettel a jól ismert aszimmetrikus információ okozta általános piaci problémákra, a jól és tisztességesen működő jogi intézmények (sőt olyan magánszervezetek, mint könyvvizsgáló vagy hitelminősítő cégek), döntő szerepet játszanak a vállalkozások megbízhatóságára vonatkozó információk közvetítésében. Az orosz gazdaság azonban minden szerző szerint súlyos gondokkal küzd: általános és üzleti bizalmatlanság, átláthatóság hiánya, korrupció, gátlástalan zsákmányszerzés, járadékvadászat jellemzi. Lebegyeva és Volkov egyaránt sötét képet fest az orosz gazdaság működéséről: illegális és féllegális túlélési stratégiák (álcégek, duplaszámlázás, konkurensek zsarolása vagy esetleg megfélemlítése), sőt gyakori az ellenséges vállalatfoglalás is. Volkov igen fontos elméleti következtetést von le a jogalkalmazással kapcsolatban: egy törvény, amely a nyugati társadalmakban növeli az általános társadalmi bizalmi szintet, éppen ellenkező hatást válthat ki olyan országokban, mint Oroszország. Vagyis nagyon körültekintően kell bánni az egyes törvények átültetésével, mert annak alkalmazhatósága illetve hatása nemcsak az adott jogi környezettől függ, hanem a „jogrendszeren kívüli valóságtól” is. Varese tanulmánya is a jogrendszeren kívüli világgal foglalkozik, nem is akármilyen kontextusban. Fő kérdése, hogy a gyenge jogintézményekkel rendelkező átmeneti társadalmakban korlátlanul burjánzik-e a szervezett bűnözés, illetve mi az oka annak, hogy az orosz maffia sikeren települt át Magyarországra, míg Olaszországba nem? Szerinte a jogintézmények meglétében és hatékony működésében kell keresni a választ. Magyarországon ugyanis előbb történt meg a piacosítás, a piacgazdaságba való átmenet, mint például a tulajdonjog biztonságát garantáló állami/jogi intézményrendszer kialakulása. Így jött létre a (magán)védelem iránti kereslet, melyet az áttelepült orosz maffia elégített ki. Ez teljesen összecseng Diego Gambetta álláspontjával, miszerint az állami szerepvállalás hiányában, illetve kudarca miatt a maffia – mint vállalkozó – biztosíthatja a tulajdonjogok védelmét (az ő esetében éppen Szicíliában).

Végül a kötetet lezáró harmadik fejezetben az intézmények és bizalom közötti szociálpszichológiai összefüggések kerülnek terítékre. Karen Cook és szerzőtársai a bizalmi hálózatok kialakulását vizsgálják a bizonytalan/átmeneti időkben. Egyrészt összefoglalják a társadalmi bizalommal foglalkozó igen széleskörű experimentális kutatások tapasztalatait, valamint a kockázat és bizonytalanság hatásának kitett viselkedéssel kapcsolatos eredményeket, melyek a posztoszocialista országokra is

alkalmazhatók. Másrészt kutatásaik alapján olyan következtetésre jutnak, hogy bizonytalan időkben az emberek hajlanak arra, hogy csak a hozzájuk közel állókban bízzanak és a zárt hálózaton kívüliekben nem (ezt nevezi Uslaner *specifikus* bizalomnak). Ez azonban erősen eltér az általános bizalomtól, amikor is a társadalom minden tagjában meg lehet bízni, függetlenül attól, ismerjük-e vagy sem. A legtöbb kutatás pedig azt bizonyította, hogy mind a demokrácia sikeréhez, mind pedig a gazdasági fejlődéshez, növekedéshez az általános bizalom megléte szükséges. Az utolsó tanulmányban Csepeli György szerzőtársaival azt vizsgálja, hogyan változtatta meg az emberek gazdasági és társadalmi kérdésekkel kapcsolatos gondolkodásmódját a piacgazdaságba való átmenet, illetve milyen szociálpszichológiai akadályokba ütközik maga az átmenet. „Sikervakság” címen, a szerzők két egymással ellentétes értelmű fogalmat elemeznek (bizalom és gyanakvás), több országot összehasonlító empirikus kutatásuk során. Véggkövetkeztetésük igen szomorú képet vetít elénk. Mind az időtrendek, mind pedig a nyugati országokkal történő összehasonlító elemzések során kiderül, hogy a volt szocialista országokban élők hajlamosabbak a piacgazdaságban elért sikereket legnagyobbbrészt a tisztességtelen üzleti magatartásnak, a korrupció és visszaélések eredményének tekinteni. Egyfajta hobbesi „mindenki mindenki ellen” állapot uralkodik ezekben a piacgazdaságokban, ahol az emberek aljas és elkeseredett csatát vívnak egymással a szűkös erőforrások megszerzéséért. Következtetésük, hogy miközben a piacgazdaságba való átmenet abszolút értelemben sikeres volt, az emberek „fejében” még nem történt meg a változás, nem tükröződik válaszaikban a piacigenlő gondolkodásmód, legtöbbjük a – sokterápia hatására – még mindig „sokkos” állapotban van, és nem érzékeli a piacgazdaság kedvező hatásait.

STRUKTÚRÁK ÉS FOLYAMATOK ASPEKTUSAI A TUDÁSTÖRTÉNET FÉNYÉBEN

LOSONCZ Alpár

Újvidéki Egyetem, Társadalomtudományi Katedra
Dositeja Obradovica 36, Újvidék; e-mail: corna@eunet.yu

Pászka Imre: *A fordított folyamatok struktúrái. Eszme- és tudástörténeti tanulmányok, esszék.* Szeged: Belvedere, 2006.

Ha a könyv legfontosabb aspektusát kívánjuk megragadni, akkor a történeti-genetikus módszert kell emlitenünk. E módszer teherbírását, társadalomtudományi kapacitásait mérlegeli eszmefuttatásaiban a szerző, lett legyen szó eszme- és tudástörténeti tanulmányokról, vagy az etnikai viszonyokat feltáró esszékről. Pászka Imrét a dinamikus jegyeket magukban foglaló társadalmi struktúrák megismerhetősége foglalkoztatja. A struktúrák történetiségének, a létrejövő szerkezetek összefüggéseinek feltárására, a folyamatszerűség megvilágítására tett kísérletet írásaiban.

A kötet három nagy tömbből áll. Az első szerkezeti egység a *Strukturális alakzatok* címet viseli. Ennek első állomása alapozó jellegű,¹ a szerző itt először is az eszmetörténet és a tudásszociológia viszonylatát kutatja, és elemzi a tudással kapcsolatos releváns szociológiai beállítottságokat. A tanulmány tétje ugyanis az eszmék státusának meghatározása a strukturális társadalmi dinamika viszonylatrendszerében, valamint a tudásközvetített társadalmi gyakorlatok fényében. A szerzőt az a kérdés foglalkoztatta, hogy milyen viszonylat áll fenn a tudás és annak egzisztenciális alapja között? Úgy véli, ugyanis, hogy a tudásnak különleges szerep jut az emberi élet szerveződésében, egyenesen azt állítja, hogy a „tudás az ember alapvető, természetéből fakadó lényege” (7. o.). E rész legfontosabb mozzanata a tudástörténet fogalmának bevezetése, vagyis a tudásnak a történeti kontextusban való analízise. A tudástörténet Pászka eljárás módjában különösen két vonatkozási távlatot juttat érvényre, nevezetesen a hermeneutikus és a holisztikus dimenziókat.

A tudástörténet nem áll konkurens viszonyban a tudásszociológia eljárás módjával. Ugyanis, a szerző értelmezésében itt nem az eszmék és a gondolatok történelmi metamorfózisainak, hanem a megismerés és a tapasztalat tudásának változásairól kell beszélnünk, ami magában foglalja a történelemben kibomló társadalomszervező megoldásokat, de a mögöttük lévő intézményes háttérrel is. Ezenkívül Pászka ebben a tanulmányban arra irányul, hogy továbbgondolja azokat a dimenziókat, mint az intézmények evolúciós jellege, az útfüggés, a komplex alkalmazkodás rendszere, a kollektív tanulás, valamint azokat az aspektusokat, amelyek határt szabnak az egyéni akaratnak.

1 Ezen írás, ahogy olvashatjuk, a szerző habilitációs előadásának szerkesztett változata.

Ugyanakkor meggondolandó, hogy az itt kibontott tudástörténeti elemzésnek szüksége van-e a már említett erős metafizikai előfeltevésre, miszerint a tudás az „emberi természet” leglényegesebb dimenzióját mutatja meg? Véleményem szerint, ez a szociológiai szempontokat alkalmazó elemzési módszer, amelyet tetten érhetünk Pászka könyvében, működőképes az ilyen meggondolások nélkül is. Pászka itt arra utal, hogy miközben az ember eljutott a természettől „szinte” független kultúra gondolatáig, kialakult a tudás mindenhatóságának képze. Holott, ahogy a szerző hangsúlyozza, a tudásformák mindig determináltak az adott kor viszonylatai által, noha ez a tény nem jelenti a tudás megszakítását. Ez a meggondolás elfogadható, de úgy gondolom, hogy a tudástörténetnek nem az emberi természetre vonatkozó előfeltevésekre kell támaszkodnia, hanem arra kell rávilágítania, hogy a természet és kultúra közötti különbséget a tudás történeti dinamikájának távlatában kell látnunk.

Az első tömb második helyén az „ázsiaiáság, félázsiaiáság” kérdéskörének értelmezése szerepel. A reál-szocializmus hatalmi rendje, redistribúciós mechanizmusai fellelevenítették az ó-kínai hatalomszervezési módozatokat, felcítálták az állami-bürokrata értelmiség beállítottságrendszerét, innen a történeti párhuzam. E tanulmányt, mint egyfajta gazdaságszociológiai esettanulmányt és alapvetést kell olvasni Pászka gondolkodási beállítottságában. Ezen írás egyúttal egy kiterjedt vitairat,² amelynek centruma az eszmék szerkezeti pozicionálása egy meghatározott, történetileg kibomlott, társadalmi formáció keretein belül. A szerző következtetése szerint az „ázsiaiáság” kapcsán megváltoztatásra szorul az „alap” és a „felépítmény” determinisztikus relációja, mert a „felépítmény” birtokolja az alap rangját, ami egy másfajta strukturális logika kibontakoztatásának lehetőségét bontakoztatja ki. Ebben az írásban is tetten érhető az a szociológiai probléma, amelynek értelmezésével mindenütt találkozunk az olvasó, a zártsággal körülírt struktúra és a nyitottságot tanúsító történelmi processzualitás sokfajta formában megnyilvánuló ellentmondásáról van szó.

Az itt rögzített probléma átvezet bennünket az első tömb harmadik írásához, amely a nemzetközi hírű Gustival, valamint a román monografikus szociológiai iskolával foglalkozik. Ez az elemzés ugyanis a „sociologia cogitans”-ból indul ki, utalva Gusti beállítottságára, és a „sociologia militans”-hoz vezet el bennünket. Ugyanakkor, ezzel a tanulmánnyal egy geokulturális elmozdulás is végbemegy: a szerző gondolkodása először Kelet-Európa, majd Közép-Európa felé fordul. Ez a geokulturális érdeklődés kapcsolatban áll a könyv címével, ugyanis a „fordított folyamatok struktúrái”-féle fordulat arra céloz, hogy a nyugat-európai folyamatok áttérjedése, mimetikus elfogadása milyen sajátos következményeket eredményez Európa középső és keleti övezeteiben. Közép- és Kelet-Európa tragikus töréspontokkal övezett történelme Pászka számára a modellkövetés és a modellalkotás szövevényes dinamikáját, az utánzás és a nóvumalkotás dialektikáját, a függésrend, a periferizálás-élmény, és a kitörésvágy együttesét jelenti.

Erre utal a könyv második tömbje is, amely egy konfrontatív jelzést, mármint a valóság és az utópia között kibomló feszültség szociológiai vonatkozásait bátyázza körül. E tömbben először az ún. harmadikutas gondolkörök felvázolását olvashatjuk,³

2 Voltaképpen a Tókei Ferenc által fémjelzett elemzési irányultsággal való diszkusszióról van szó.

3 Érdemes megemlíteni, hogy ebben a szövegbe is beépül egy vitaszerű értelmezés, Pászka Imre itt Szelényi Iván idevágó gondolataival kapcsolatban fejt ki bíráló megjegyzéseket.

majd több tanulmány is a román szituációra vonatkozik. Kétségtelen, hogy Pászka Imre otthonosan mozog a román modernizáció területén, és méltányolható tudással rendelkezik a román hivatáselit beállítottságairól, orientációiról. Esettanulmányai, az empirikus adatok ismerete és értelmezése bizonyítják ezt a tudást, ezekben a szerző utánajárt a „fordított folyamatok” romániai variációinak. Nem véletlen, hogy a szerző hosszabb ideje foglalkozik választott témájával, ezért e tanulmányok a folyamatos érdeklődés kiteljesedésének tekinthető.

Ez a tömb még kétfajta távlatot nyit meg. Először is e tömb fontos adalék a kelet-európai értelmiségsszociológiához. Hiszen, tudjuk, hogy Kelet-Európában a 19. század utolsó harmadában már megjelenik a társadalmi-kulturális élet erőterében a nyugati értelemben vett professzionális értelmiség is, noha számban szűkös, egzisztenciájában bizonytalan. Az értelmiség bármely pillanatban értelmiségi proletárrá válhat, megélhetése bizonytalan, és a polgárságnak az a rétege, amely a kultúráért fizetni is hajlandó, igen vékony. Pászka Imre okfejtéseiben ezen értelmiségi nemzedékek ideológiai válságait, radikális válaszkeresési praxisát követhetjük. Láthatjuk a kimagasló tehetséggel megáldott értelmiségiket, akik robusztus kulturális teljesítményt hoznak létre, a politika szférájában pedig a szélsőjobboldalra (vagy a szélsőbalra) sodródhatnak, egyszóval létbizonytalanságukat politikai radikalizmussal csillapítják. Ezenkívül tapasztalhatjuk e rétegeket, amelyek ideológiai vonatkozásokban különféle, sokszor ellentétes hívásoknak tesznek eleget. A másik fontos adalék e tömb kapcsán ezen értelmiségi rétegek cselekvési terével kapcsolatos, egyfajta cselekvésszociológiai láttelepet képez. Milyen cselekvési potenciálokkal rendelkezhetett ez az értelmiségi szárny, amely genetikus-történeti helyzetével már nem tudott megbékülni és akár alkotó professzionális értelmiségiként, akár forradalmárként új tartalmat kívánt adni az értelmiség szerepének? Nem kevésbé lényeges, hogy miközben román dimenziók állnak elébünk, folytonosan ott vannak a komparatív távlatok is, amelyek elengedhetetlenül fontosak a szerző számára.

Ezen második tömb egy könyvismertetővel (Hankiss Elemér: *Az emberi kaland. Egy civilizációelmélet vázlatja*) zárul, amely arra hivatott, hogy ugyan másfajta értelmezési kontextusban, de ismételten demonstrálja a szerző beállítottságát. Pászka Imre ugyanis a Hankiss könyvével vitázva a civilizáció folyamatszerű azon értelmezése mellett tör lándzsát, amelyet olyan jelentékeny társadalomértelmezők artikuláltak, mint Weber, Elias, vagy az Annales-iskola képviselői. Ez a civilizáció-modell evolúciós jelentéseket foglal magában, és nem az ugrásszerű, diszkontinuus változásokat tolja előtérbe. Mindenesetre, annak ellenére, hogy ez a könyv legrövidebb írása, mégis fontossá teszi fókuszált érvelésmódja, minthogy belátást enged a szerző gondolkodásának fősodrába.

A harmadik tömb a tér szemantikájával foglalkozik, két tanulmány Közép-Európát tárgyalja, további két írás pedig az európai térszociológiát és az európai etnikai viszonyokat teszi tárgyá. A Közép-Európával foglalkozó írások a nyolcvanas évek végén számba szökkenő vitasorozatot idézik, amelyek Európa „közepének” jelentésének értelmezték. Azóta a diszkusszió alábbhagyott, nem kevés olyan szerzőt jegyezhetünk, aki irrelevánsnak minősíti a kérdést, arra utalva, hogy az európai egységesülés, méginkább a gazdasági egyenmősödés okán Európa „közepé” veszített súlyából. Pászka Imre történeti kutatásaival először is kontextualizálja Közép-Európa „feltalálását”, majd úgy szövi a szálakat, hogy a kortárs viszonylatokig vezet bennünket. Meggyőző-

en bizonyítja, hogy a politikai földrajzban való belemerülés többszörösen célszerű annak számára, aki Közép-Európa morfológiáját kutatja. Hiszen éppen a politikai földrajz enged belátást a közép-európai gondolat függőségi rendszerébe, dinamikájának modalitásaiba, a politikai földrajz segítségével gyűjthetünk támpontokat, amelyek segítségével bíráló alá vonhatjuk a „megtalálhatatlan Közép-Európa” állítására építő meggondolásokat. Fontos meglátni a szerző szerint, hogy Közép-Európa területén két geopolitikai tengely húzódik. Az egyik kapcsolatot teremt Nyugat- és Kelet-Európa között, a párizsi medencéből indul ki, áthalad a német és a lengyel síkságon, és az Urálig folytatódik. A második geostratégiai tengely az európai kontinens déli részén húzódik, a Duna medencén és a Balkánon át a tengerszorosok révén kapcsolatot teremt a Közel-Kelettel. Ennek a tengelynek központi területe a Kárpát-medence. Ezek az okfejtések teszik lehetővé majd a közép-európai gondolat helyzetfüggésének, a geopolitikai erőter dinamikájához való alkalmazkodásnak az elemzését. Egyszóval, a szerző úgy lépett bele a Közép-Európáról folyó vitába, hogy a politikai földrajz útmutatásait követve sajátos szempontokat juttatott érvényre, ezek a geoökonómia és a geokultúra metszéspontjain jöttek létre. Mindenesetre, fontos, hogy e tanulmányok segítségével alkalom nyílik a Közép-Európa vita újragondolására, hovatovább újraírására.

Lényeges, hogy a szerző nem egy esetben jelzi, hogy létezik analógia a közép-európai gondolat és az Európai Unió egység-gondolata kapcsán, hiszen mindkét esetben helyzetfüggésről beszélhetünk. A kötet utolsó tanulmánya az Európai Unióban tetten érhető etnikai viszonyokkal foglalkozik. A tanulmány az etnikai viszonyok nyugat-európai megoldásait gyűjti egybe, autonómiaformákat dokumentál. Egyúttal kritikai szempontokat is érvényre juttat a nemzetiségi autonómiák elfogadottsága kapcsán, véleménye szerint kettős mércék érvényesülnek, mert a nyugati részek alkotmányos monarchiáiban és némely köztársaságában a történelmi nemzetiségek széles autonómiával rendelkeznek. Viszont Közép- és Kelet-Európában az autonómiákra vonatkozó igényeket bírálóban részesítik Közép- és Kelet-Európában, de Nyugat-Európában is, és gyakran nacionalizmussal vádolják.

Pászka Imre könyve elsősorban teoretikus indíttatású, ugyanakkor számos példával teszi élővé az elméleti beállítottságot, amely a tudásnak a „léthez-való kötöttségét”, „beágyazottságát”, „idő-hely meghatározottságát” tekinti kiindulópontnak. Esettanulmányaiban, esszéiben a szerző arra törekedett, hogy megvilágítsa a „különböző dolgokról tapasztalt” és lehetséges tudásokat, amelyeket az adott kor lehetőségei, és a szubjektív szándékok határolnak be. E tanulmányok arra hivatottak, hogy bebizonyítsák a tudástörténet genetikus módszerének magyarázó erejét. A szerző erénye, hogy az emberi tudásnak a történelemben megvalósult alakzatait kimunkált fogalmi koherenciával, és következetes elméleti igényvel vizsgálja. A több mint háromszáz oldalas könyv tagoltságával és átgondolt szerkezetével erőteljes koncepcióról tanúskodik, amely egységessé teszi a szemléletmódot, és igazolja a tanulmányok egybetömörítését.

TÁRSAS LELKEK MAGÁNYA?

SZÉL Bernadett

Központi Statisztikai Hivatal, Életszínvonal- és munkaügy-statisztikai főosztály
H-1024 Budapest, Keleti Károly u. 5–7.; e-mail: bernadett.szel@ksh.hu

Utasi Ágnes: *Feláldozott kapcsolatok. A magyar szingli*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete, 2004.

A hosszú távra szóló párkapcsolat kialakításának és a házasodás elhalasztásának kérdésköre hazánkban az utóbbi évtizedben került a publicisztikai és a közéleti érdeklődés középpontjába, és azóta is változatos diskurzusok vissza-, visszatérő témája maradt. A jelenség többekben aggodalmat ébreszt, mások elítélik, vagy épp toleránsabbnak mutatkoznak; sokszor azonban meglehetősen aszimmetrikus információk alapján születik meg és marad megértést nélkülöző, az összefüggéseket fel nem táró a köznapis vélekedések egy része.

Utasi Ágnes 2001-2002-ben végzett kutatómunkája, amelyet a *Feláldozott kapcsolatok. A magyar szingli* című könyvében tárt 2004-ben a nyilvánosság elé, hiánypótló alkotás: egy olyan kutatómunka eredményeit mutatja be és helyezi el tudományos elméleti keretek között, amelyet hazánkban az első alkalommal készítettek az érintettek körében, és amely – elvitathatatlan tudományos érdemei mellett – a téma iránt érdeklődő szélesebb közönség számára is olvasmányos és informatív alkotás.

Utasi a harmincas éveiben járó, nagyvárosi egyedülállók körében készített – esettanulmányok és mélyinterjúk formájában – kutatást arról, hogy mégis miért dönt úgy, vagy kerül olyan helyzetbe az e korosztályba tartozó fiatalok egyötöde, hogy tartós párkapcsolat helyett társ nélkül, vagy rövidebb élettartamú párkapcsolatokkal jellemezhető életstílust folytat. Értelmezésében a szinglik csoportspecifikus tulajdonságai a következők: harmincas-negyvenes éveiben jár, iskolai végzettsége alapján képzett, a munkaerőpiacon az átlagosnál piacképesebb, átlagon felül keres, tartós párkapcsolat nélkül él, változatosan tölti el szabadidejét, magát függetlennek tartja. A szerző a szinglik két kategóriáját határolja el: a tartós kapcsolatban, de nem házassági kötelékben élő kvázi-szinglit, valamint a jellegzetesen alkalmi jellegű kapcsolatokat létesítő szinglit.

A hazai kutatás részleteinek bemutatását megelőzően Utasi ismerteti egy nemzetközi felmérés eredményeit, amely a 25–35 év közötti fiatal népesség párválasztására jellemző nemzetközi tendenciákat vázolja (ISSP 2001 idézi Utasi 2004). E kutatás eredményei szerint leginkább az ausztráliai, norvég, amerikai és svájci fiatalok halasztják el az állandó partnerkapcsolat formalizálását; e jelenség valószínűleg összefüggésben áll az ezen országokra jellemző, az önálló életvitel számára kedvező gazdasági körülmények meglétével. A „féligen modernizálódott” értékek leginkább a volt szocialista országokra tűnnek jellemzőnek: a cseh, orosz, lett és magyar fiatalok

jellemzője, hogy a tradicionális értékeknek megfelelően az e környezetben megszokott életkorban kívánnak házasodni; ugyanakkor e hagyományos értékek ambivalens szocializációját jelzi, hogy a kapcsolat sikertelensége esetén a fiatalok nem maradnak együtt, hanem az individuális szabadságot választják, vagyis elválnak. A hajadonok/nőtlenek magas aránya Harmadik csoportként határozhatóak le azok az országok, ahol a hajadonok/nőtlenek magas aránya a jellemző: két alcsoportra bontva ide tartozik Norvégia és Svájc, valamint Ausztria és Brazília. Előbbiben valószínűsíthetően a gazdasági jólét nyújthat kedvező feltételeket az egyéni életformák kialakulása számára, míg utóbbiban – a hagyományosan erős katolikus értékek okán – a választ kedvezőtlenebbül fogadja a társadalom, ezért a fiatalok valószínűleg jobban megfontolják a házassági kötelek kialakítását. A nemzetközi összehasonlító vizsgálat eredményei szerint a 25–35 éves hazai fiatalok több, mint fele házas, egyharmada nőtlen/hajadon, egytizede elvált vagy különélő, kb. 3%-a pedig özvegy (ibid). A többi országgal összevetve megállapítható, hogy Magyarországon nem kiemelkedően magas a 25–35 éves egyedülállók aránya (hazánk a megfigyelt országok középmezőnyében helyezkedik el); a relatív korán létrejött házasságok felbomlásának aránya ugyanakkor magasnak mondható.

A szingli életstílus kialakulásának okait az elmélet síkján keresve Utasi elvetette azt a nézetet, mely szerint a piacgazdaságra alapozott demokratikus társadalmakban az oktatás expanziója individuálissá és önzővé teszi a nőket. A változások gyökerét – a durkheimi hagyományoknak megfelelően – az intézményes individualizálódás által életre hívott spontán válaszokban keresi. A jelenség kialakulását történeti keretekbe ágyazva a szerző elsőként a nők gazdasági felszabadulását jelöli meg, majd kiemeli a biztonságos fogamzásgátlás nemek közti egyenlőtlenséget csökkentő hatását. Rámutat, hogy a világ „elvarázstalanodásával” a csökkentett vallási elvárásoknak megfelelően a családi-párkapcsolati morálból szinte csak a hűség maradt, de ez is inkább lelki, mintsem normatív elvárás. A „kettős erkölcs” – amely a nők irányában szigorúbb szexuális normakövetést támasztott, mint a férfiak iránt – enyhülésével és a biztonságosabb fogamzásgátlás technikai apparátusának megteremtésével fokozatosan elfogadottá váltak a házasság alternatívái (együttélés, házasságon kívüli szülés).

A jelenség mélyebb megértése végett célszerű a szociológia klasszikusainak hagyományait is felidézni. Durkheim gondolatmenete szerint minél integráltabb egy adott társadalom, a kollektív tudattartalom annál nagyobb része közös és annál magasabb az adott közösségen belüli érzelmi vitalitás. A megértéshez vezető releváns kérdés lehet tehát az, hogy vajon mennyire tekinthető – a durkheimi értelemben véve – „vitalisnak” a magyar lakosság a 25–35 éves korosztálya? A szerző rámutat, hogy a fellazult normáknak köszönhetően a korcsoport anómiás állapotba került, ezért a kapcsolatok könnyen szakadnak, a partnerek cserélgetése gyakori. Utasi a kutatás tapasztalatai alapján mindezt alapvetően két, egymással ellentétesen ható okra vezeti vissza. Egyrészt érzékelhető, hogy a szinglik körében megjelent egy zárkózott, introvertált csoport, amely nem csupán a párkapcsolatokra, hanem a társasági kapcsolatok bármely formájára a legkevésbé bizonyul nyitottnak. Másrészt igazolódott, hogy a partnerrel rendelkezők változatosabb programokban tudnak részt venni, mint az egyedülállók (pl. vendégségbe járásra és üdülési szokásokra vonatkozó kutatási eredmények szerint), amely tehát a kapcsolatok kialakulása irányában hat még akkor is, ha

e kötelékek nem válnak tartóssá. A kutatás szerint tehát látható, hogy az életstílus-preferenciákból fakadó motivációk vizsgálatának és a fiatalok közötti kapcsolatok tágabb értelemben vett elemzésének is helyet kell adnunk akkor, ha meg kívánjuk érteni a vizsgált jelenséget.

A kutatás egyik kulcsfontosságú eredménye értelmében láthatóvá válik, hogy a vizsgált magyar fiatalok körében „az erős kapcsolatok sorvadásának” lehetünk tanúi. (Utasi 2004) Mégsem jogos azonban egyszerűen „önzőnek”, „egoistának”, „munkamániásnak” vagy épp „felszínesnek” nevezni a hazai szingliket: a kutatások szerint 90%-uk igenis vágyik a párkapcsolatra. Utasi szerint „[T]úlryomó többségük a későbbiekben majd állandó partnerkapcsolatban, s gyermekkel szeretné élni életét.” (ibid) Kiemeli, hogy mégis, ameddig csak lehet, halasztják a fiatalok a döntést, így az oppenheimeri karrier-nyitási hipotézis első felét, vagyis a döntés halasztásának kérdését az empiria igazolja.

A fentiek szellemében – a szerző gondolatmenetét követve – célszerű feltenni a kérdést: vajon mit neveznek meg az érintett független fiatal egyedülálló életformájuk pozitívumaiként? Első helyen az életvitel karriert támogató jellegét; második helyen a szabadságot és függetlenséget, minden téren; harmadik helyen pedig a változatos szexuális élményeket. A negatívumok mindegyike maradéktalanul a meggyengült emberi kapcsolathálóra vezethető vissza: az egyedüllét első helyen és a magány másodikként. Fontos azonban, hogy az előnyök és a hátrányok egyaránt különböznek a nők és a férfiak esetében. Bár a nők jobban igénylik a párkapcsolatot, változatlanul a férfiak számára jelent nagyobb szubjektív életminőség növekedést a tartós párkapcsolat megléte.

Az előző kérdés ellenpontjaként tárja fel Utasi azt, hogy mit hiányolnak a legjobban azok, akik partner nélkül élnek. A vizsgálatok a „mindennapi társ” érzését hiányolják a leginkább; hasonlóképpen hiányzik az érzékiség és a gyöngédség; az, hogy melegséget kapjanak és adjanak, valamint az a tudat, hogy valakinek szüksége van rájuk. E listán az anyagi biztonság egyértelműen a lelki igényeknél alacsonyabb fontosságú szinteken helyezkedik el. Bár jó munkaerőpiaci pozíciókban lévő emberekről van szó, ezek a válaszok egyértelműen mutatják, hogy a klasszikus csereelméletek hagyományait meghaladó módon fontos a lágyabb, szociálpszichológiai elméletek tanulságait is figyelembe venni a vonatkozó jelenségek megértése érdekében.

Az ismerkedési lehetőségekre vonatkozó kalmijni hipotézis értelmében három fontos lokális „házassági piac”-ot különböztethetünk meg: az iskolát, a munkahelyet és a lakókörnyezetet. Kalmijn az elsőt tartotta a leghatékonyabbnak, főként az egyetemeket és a főiskolákat, mivel ez a leghomogénebb az életkor, a kulturális tőke és a jövőbeni munkaerőpiaci kilátások alapján, de a legheterogénebb a nemek vonatkozásában. A munkahely a női egyenjogúság eszkalálódásával fontosabbá válik (Davis 1984 idézi Bukodi 2002), míg a lakókörnyezet főként a származási viszonyok szerinti homogámián alapuló párválasztást képes elősegíteni. (Kalmijn 1998). Utasi kutatásai alapján Magyarországon jelenleg e hipotézis érvényessége korlátozottnak tűnik. A minta többsége utolsó partnerével pont erős kötéseik révén ismerkedett meg, vagy az erős kötésekhöz kapcsolódó társági körben (rokoni, baráti összejeövetel, vagy lakodalomban) találkozott. Ez azt jelenti, hogy alapvetően származási család közvetítésével alakult, kulturálisan homogám kapcsolatok jellemezték a partnerekkel ismerkedés alkalmainak több, mint harmadát. A következő harmad munkahelyen vagy iskolában ismerkedett (foglalkozási státuskör), nyilvános szórakozóhelyen mindössze

egytizedük lelt párkapcsolatra, és Utasi szerint az interneten történő partnerre találás valószínűsége a legalacsonyabb. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy a diplomás harmincasok jelentős része migrációval került egyetemre, főiskolára, és ezt követően sem tért vissza eredeti lakhelyére, hanem a nagyvárosban munkát vállalva le is telepedett ott. Az ismerkedési közegeket figyelembe vevő szerző értelmezésében ez azt jelenti, hogy a lakóhelyet változtató harmincas években járó fiatalok körében csökken a család partnereközvetítő szerepe, és vele együtt az új partner megtalálásának esélye. Egy rövid elméleti kitekintéssel célszerű élnünk ehelyütt: Qian igazolta, hogy az életkor előrehaladtával nő az iskolai végzettség szerepe, Kalmijn pedig azt bizonyította, hogy ugyanígy nő a foglalkozási státusz súlya, és ezekkel párhuzamosan csökken a származás szerepe (Qian 1998; Kalmijn 1994; Oppenheimer–Kalmijn–Lim 1997 idézi Bukodi 2000). Mindezt a hazai helyzetre vonatkoztatva azt valószínűsíti, hogy – mivel az életkor előre haladásával, a származási család csökkenő befolyásával együtt nő a teljesítmény-hatás –, a későbbiek során más fórumon (például munkahelyi közegben) mégis partnerre lelhetnek e fiatalok.

Az optimista feltételezés gyenge pontja azonban szorosan kapcsolódik egy kulcsfontosságú kutatási eredményhez: a vizsgálat szerint megalapozottnak látszik az a vélekedés, mely szerint pontosan a teljesítményelvárásoknak való megfelelés vágya rontja a társra találás lehetőségét a későbbi életszakaszban: az „erős karriervágy”, a „munkamánia” és a „pénz hajszolása” bizonyult a leggyakoribb válasznak a partnerkeresés nehézségeit kutatva. A másik tipikus válasz az „egyedálló függetlenség kényelme” volt; mintha sem idejük, sem igazán igényük nem lenne egy ponton túl a fiataloknak arra, hogy tartós kapcsolatot találjanak. Itt érdekes szembenállás figyelhető meg az elmélet és az empiria viszonylatában. Láttuk, hogy a munkahely fontos potenciális társkapcsolatot nyújtó hely, és az idő múlásával egyre fontosabb az ott nyújtott teljesítmény (és az annak következtében kialakuló egzisztenciális háttér, mint a származás). Közben azonban a fiatalok berendezkednek a független életstílusra, amelyet nehezen adnának fel, és a munkatempó miatt, amelyet ráadásul a társadalom jutalmaz is, bőven van kifogásuk arra, hogy miért nem szánnak energiát társkeresésre. A megkérdezettek mintegy fele nevezi meg akadályként az elégtelen társasági életet, illetve az ismerkedésre alkalmas helyek hiányát, de valószínűleg azért nincs sem hely, sem társaság, mert a biztosabb elismerést jelentő munkára annyi energiát fordítanak a fiatalok, hogy végül ez emészti fel a kapcsolatok ápolására szükséges erőforrásokat is.

Tehát, miért is áldozzák fel kapcsolataikat a döntően harmincas éveikben járó magyar fiatalok? A kutatás tapasztalatai szerint igen nagy társadalmi nyomás nehezedik a jelenkor fiatal korosztályaira, és különösen a 25–35 éves „életkezdők”-nek is nevezett generációra annak érdekében, hogy gazdaságilag mérhető sikereket érjen el; saját bevallásuk szerint túlnyomó többségüket valószínűleg ez mégsem fogja hosszú távon boldoggá tenni. Eközben a feláldozott idő és energia miatt egy idő után sem erejük, sem igényük nem marad az egyedülálló státusz feladására, pedig úgy tűnik, hogy eredetileg pont a korszellem által „kódolt” karrieraspirációk és az ehhez kapcsolódó előnyök miatt maradnak pár nélkül. Ez a jelenség azonban csupán korlátozottan tekinthető egy tudatos döntés eredményének, ráadásul semmiképpen sem jelenti azt, hogy a számukra optimális megoldásról lenne szó; a szerző kutatásai szerint ráadásul mindössze egytizedük szeretne hosszú távon is egyedülálló maradni.

Utasi Ágnes eredményei azon kívül, hogy rámutatnak, a szociológia klasszikus hagyományai által felkínált konceptuális-elemzési keretek a mai napig plauzibilisnek bizonyulnak, nem egyszer üzenet-értékű megállapításokat is tartalmaznak: „Kutatásunk (...) azt igazolta, hogy azok az elégedettebbek, azok szubjektív életminősége kedvezőbb, akiket bizalomteljes kapcsolatok vesznek körül, akik megfelelő önkorlátozással vállalják az erős kapcsolatokkal járó önzetlenséget és szolidaritást.”

IRODALOM

- Davies, K. (1984): Wives and Work: Consequences of the Sex-Role Revolution. *Population and Development Review*, 10: 397–417. In Bukodi E. (2002): Ki kivel (nem) házasodik? A partnerszelekciós minták változása az egyéni életútban és a történeti időben. *Szociológiai Szemle*, 2: 28–58.
- Kalmijn, M. (1994): Assortative Mating by Cultural and Economic Occupational Status. *American Journal of Sociology*, 100: 422–452. In Bukodi E. (2000): Ki, mikor és kivel házasodik? A házasság helye az egyéni életútban és a történeti időben. (Elméletek és megközelítések). *Szociológiai Szemle*, 2: 105–127.
- Qian, Z. (1998): Changes in Assortative Mating: The Impact of Age and Education, 1970–1990. *Demography*, 35: 279–292. In Bukodi E. (2000): Ki, mikor és kivel házasodik? A házasság helye az egyéni életútban és a történeti időben. (Elméletek és megközelítések). *Szociológiai Szemle*, 2: 105–127.
- Oppenheimer, V.K.–Kalmijn, M.–Lim, N. (1997): Men’s Career Development and Marriage Timing during a Period of Rising Inequality. *Demography*, 34: 311–330. In Bukodi E. (2000): Ki, mikor és kivel házasodik? A házasság helye az egyéni életútban és a történeti időben. (Elméletek és megközelítések). *Szociológiai Szemle*, 2: 105–127.
- Durkheim, E. (2003): *Az öngyilkosság*. Budapest: Osiris.
- Kalmijn, M. (1998): Inter marriage and Homogamy: Causes, Patterns, Trends. *Annual Review of Sociology*, 24: 395–421.
- Utasi Á. (2004): *Feláldozott kapcsolatok. A magyar szingli*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete.

ABSTRACTS

Ferenc Moksony–Rita Hegedűs

SOCIAL INTEGRATION, CULTURE, DEVIANCE: THE IMPACT OF RELIGION ON SUICIDE IN HUNGARY

The research reported in this paper tested two major claims made by Émile Durkheim more than one hundred years ago: first, that Protestants are more likely to commit suicide than are Catholics, and second, that this greater vulnerability of Protestants to self-destruction is due to their lower level of social integration. Of these two statements, our results confirmed the first but not the second; while Protestants have preserved, despite the profound historic changes that took place during the last several decades, their increased susceptibility to suicide, the explanation Durkheim proposed was inconsistent with many of our findings. First, contrary to what Durkheim's ideas would lead us to expect, including church attendance as a control variable did not make denominational differences disappear; in fact, it made them even stronger. And second, we found interaction effects that were hard to reconcile with Durkheim's theory. While this theory would predict religious differences to decline with increasing attachment to the church community, what actually happened was just the reverse: as the degree of social integration, measured by church attendance, increased, the gap between Protestants and Catholics has widened. It thus seems that in order to explain the impact of social integration on suicide, or on deviant behavior in general, we should not focus exclusively on the role it plays in reducing loneliness or individualism but also on the role it plays in conveying specific norms, values and behavior patterns. This would not only facilitate a more complete understanding of how social integration works, but would also help connect two distinct branches of theories of deviance: control theory and subculture theory.

Renáta NÉMETH

CHANGES IN SOCIAL MOBILITY IN HUNGARY DURING THE TRANSITION PERIOD

The paper analyzes social mobility data for Hungary from surveys conducted by the Hungarian Central Statistical Office in 1983, 1992 and 2000. The main focus is put on testing Treiman's modernization hypothesis that was posed in 1970 and is still widely cited today in the context of transition. The fitted models are graphical models based on directed acyclic graphs and the values of marginal log-linear parameters (as proposed in Rudas, Bergsma, 2004) are used to gain insight into the strengths of associations. The main findings include that the process of status-attainment seems to be basically unchanged for women, but some of the Treiman-like associations move toward greater social closure. That is, our findings do not support the hypothesis of a trend toward increasing social fluidity in Hungary between the early 1980s and 2000.

Tamáská Máté

HERITAGE SOCIOLOGICAL STUDY OF TRADITIONAL AND MODERN RUSTIC DWELLING HOUSES

The paper focuses on the social acceptance of rural dwelling houses. It is based on the theory of Hajnal István, who is inspired of the sociology of Durkheim as well. The type of dwelling is considered as a morphologic fact. So the house shows the social change in the rural environment. The first group consists of the representatives of traditional rustic dwelling houses. The second and third periods represent the socialist era: the typical single-storey house with a tent roof, characteristic of the 1960s and 1970s, and the multi-storeyed white or grey house of the 1980s. The fourth period tries to grip the dwelling demand of the differentiated, urbanized society after the change of regime. It is important to mention that the four period representing dwellings are to find in the heritage of today Hungarian villages. The questionnaire asks for the opinion of the persons who live or work in the surveyed building (N=400). It was verified the connection between new dwelling types and social changing (mobilization). The survey showed a striking difference between the attitudes of strata to the values of built environment. The paper advances the before the second world war built heritage. In the answers are to observe the different types of Folklorismus. The "all days Folklorismus" preserves peasant values: the society represents a unitary world of taste, there are no differences according to parameters of education, gender, age in the judgment of the four buildings evaluated in details. The mentality that measures the representational value of the house, its size, as well as the aspiration to the newest and the rejection of the old, that is out of usage or is simply considered anachronistic, can all be considered as peasant features. These kinds of after-effects of the peasant values don't allow the plurality characteristic of the modern civilized society, the judgment of taste that prefers the heritage of the aged folk architecture is labeled as extravagance. The "artistic Folklorismus" makes a growing status for the rustic houses. This art of Folklorismus brings elements from the whole country. At the end will be showed some aspects of heritage, which determine the rural development. It will be showed that villages preserving rural heritage have a special chance for development.

Dóra Boronkai

INSIGHTS INTO „GENDERLECTS” BASED ON A SOCIOLINGUISTICALLY DISCOURSE ANALYSIS

This paper analyses the social differences between male and female discourse strategies in common usage discourses. The purpose of this research is to demonstrate the gender differences in conversational interaction by the methods of DA (of a material from live language usage) and sociolinguistically discourse-complementary survey. This comparative analysis searches the answers to the following questions: (1) what kind of prestart, opening, discourse-organizer, recompleter and closing strategies are popular in male-female communication, (2) which kind of turn-taking are usually used by men and women, (3) how do they use different (locutionary and illocutionary) speech-acts, face-protector strategies and conversation and politeness principles (CP

and PP) in their verbal behavior, and (4) how do the informants represent of male and female communicative features as gender-markers (for example „chattering” and „taciturn” vs. „a man of few words”) in their mental lexicon. Summing up this study aims at reply to the current question of daily gender-discourse: can we talk about sex-typed language or ”womanspeak” and “manspeak”, is the male-female conversation cross-cultural communication, consequently can we talk about “genderlects”?